

QARSHIBOYEVA ZUHRA
SHAYMANOVA YULDUZ
BOZOROVA GULRUH

Ўзбек тилининг соhada qo'llanishi

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA'LIM, FAN VA
INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
SAMARQOND DAVLAT VETERINARIYA MEDITSINASI,
CHORVACHILIK VA BIOTEKNOLOGIYALAR UNIVERSITETI**

Qarshiboyeva Zuhra, Shaymanova Yulduz, Bozorova Gulruh

O'ZBEK TILINING SOHADA QO'LLANISHI
(Iqtisodiyot va buxgalteriya yo'nalishi talabalari uchun uslubiy qo'llanma)

SAMARQAND – 2023

Mazkur O'zbek tilining sohada qo'llanishi (iqtisodiyot va buxgalteriya yo'nalishi talabalari uchun)" uslubiy qo'llanmasi amaldagi o'quv rejasi va o'quv dasturiga tayanib yaratilgan. Unda o'zbek tilining sohalarda, xususan, iqtisodiyot va buxgalteriya sohalarida qo'llanishi borasidagi eng zarur va dolzarb mavzu va materiallar qamrab olingan va bugungi kun talablari nuqtayi nazaridan yoritib berilgan.

Uslubiy qo'llanma oliy ta'lim muassasalarida va akademik litseylarda iqtisodiyot va buxgalteriya yo'nalishida tahsil olayotgan talabalar, shuningdek, ona tili fani o'qituvchilari uchun mo'ljallangan.

Taqrizchilar:

D. Jabborova – Samarqand davlat universiteti Istiqlol davri adabiyoti va adabiyot nazariyasi kafedrasida dotsenti.

M. Xalova – Samarqand davlat chet tillar instituti O'zbek tili va adabiyoti kafedrasida dotsenti.

Uslubiy qo'llanma Samarqand davlat veterinariya meditsinasi, chorvachilik va biotexnologiyalar universiteti o'quv-uslubiy kengashining 2023-yil 26-iyundagi 6-sonli yig'ilish bayoni bilan nashrga tavsiya etilgan.

KIRISH

XX asr oxirida insoniyat tarixi axborot sivilizatsiyasi rivojlanishining yangi bosqichiga ko'tarildi. Ko'p madaniyatli ta'lim makonining globallashuvi sharoitida ko'plab muammolar zudlik bilan hal qilinmoqda. Bugungi kunda Yangi O'zbekistonimiz har jabhada yetuk kadrlar, malakali mutaxassislar, o'z sohasining bilimdonlari melnati va tajribalariga tayangan holda yuksak cho'qqilarni zabt etmoqda. Salohiyatli olimlar, tadqiqodchilar, soha vakillari o'zaro muloqot jarayonida og'zaki va yozma shaklda o'zbek tilidan foydalanishadi. Ushbu ehtiyojdan yuqori saviyada foydalanish va bu borada ko'zga tashlanayotgan ba'zi kamchilik va muammolarni bartaraf etish hamda oldini olish maqsadida davlatimizda til siyosatiga alohida e'tibor qaratilmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 21- oktabrdagi "O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5850-son farmoni, 2020-yil 20-oktabrdagi "Mamlakatimizda o'zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-6084-son farmoni qabul qilindi. Mazkur me'yoriy hujjatlarda o'zbek tilining xalqimiz ijtimoiy hayotida va xalqaro miqyosdagi obro'-e'tiborini tubdan oshirish, unib-o'sib kelayotgan yoshlarimizni vatanparvarlik, milliy an'ana va qadriyatlarga sadoqat ruhida tarbiyalash, mamlakatimizda davlat tilini to'laqonli joriy etishni ta'minlash, O'zbekistondagi millat va elatlarning tillarini saqlash va rivojlantirish, davlat tili sifatida o'zbek tilini o'rganish uchun shart-sharoitlar yaratish, o'zbek tili va til siyosatini rivojlantirishning strategik maqsadlari, ustuvor yo'nalish va vazifalarini hamda istiqboldagi bosqichlarini belgilash asosiy maqsad qilib belgilangan. 2020–2030-yillarda o'zbek tilini rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish konsepsiyasida nazarda tutilgan vazifalar barcha soha vakillarining, ayniqsa, filolog o'quvchularning mas'uliyatini oshirishi tabiiy. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1996-yil 10-sentabrdagi 311-sonli qarori bilan "Davlat tili haqida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonunining amalga oshirilishini ta'minlash Davlat dasturi o'zgartirish va qo'shimchalar kiritilgan yangi tahrirda tasdiqlandi. Davlat dasturiga asoslanib O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi 1996-yil 14-noyabrda O'zbekiston Respublikasining "Davlat tili haqida" (yangi tahrirda)gi Qonunini bajarish tadbirlari to'g'risida 267-sonli buyruq chiqardi. Unda o'quv yurtlarida xodimlar va talabalar uchun "Davlat tilida ish yuritish, hujjatchilik va atamashunoslik" kurslarini 1997-yildan e'tiboran doimiy ravishda tashkil etish qat'iy qilib qo'yildi. Jumladan, konsepsiyada ustuvor vazifa sifatida belgilangan mamlakatimiz ijtimoiy-siyosiy hayotining barcha sohalarida davlat tili mukomulyatlaridan to'liq va to'g'ri foydalanishga erishish; ta'lim tashkilotlarida

davlat tilini o'qitish tizimini yanada takomillashtirish, uning ilm-fan tili sifatidagi nufuzini oshirish; davlat tilining sofligini saqlash, uni boyitib borish va aholining nutq madaniyatini oshirish masalalari nafaqat filologik soha vakillariga, balki hayotimizning barcha jabhasida faoliyat yuritayotgan har bir fuqaroga tegishli ekanligi shubhasizdir.

Hozirgi kunda oliy ta'lim muassasalari o'quv dasturiga "O'zbek tilining sohada qo'llanishi" fani kiritilgan bo'lib, talabalarga amaliy mashg'ulot sifatida o'qitilmoqda. Mazkur fanning o'qitilish maqsad va vazifalarini hisobga olgan holda ushbu uslubiy qo'llanma tayyorlandi. Qo'llanmada keltirilgan materiallar foydalanuvchilarning og'zaki va yozma nutqini o'stirish, sohaviy atamalardan to'g'ri foydalanish ko'nikmalarini shakllantirish, shuningdek, ma'naviy va ruhiy jihatdan yetuk shaxslar qilib tarbiyalashda yordam berishi ko'zda tutilgan.

I-MAVZU. KIRISH. O'ZBEK TILINING SOHADA QO'LLANISHI FANINING O'RGANISH OBYEKTI, MAQSADI VA VAZIFALARI.

Reja:

1. Til ijtimoiy hodisa sifatida. Dunyo tillari va o'zbek tilining o'rni.
2. Umumxalq tili, milliy til, adabiy til va Davlat tili tushunchalari.
3. O'zbek tili va huquqiy-me'yoriy hujjatlar.
4. O'zbek tilining sohada qo'llanishi fanining o'qitilish asoslari.

Tayanch so'z va iboralar: milliy til, sheva, lahja, adabiy tili, davlat tili, davlat tilini o'qitishdan maqsad, o'zbek tilining sohada qo'llanilishi, imlo qoidalari, ish yuritish, mutaxassislik terminologiyasi, hujjatlar tili, og'zaki adabiy tili, yozma adabiy tili, davlat tili haqidagi qonun, millatni birlashtirish, savodxonlik.

Har bir millatning dunyoda borlig'ini ko'rsatadurg'on oynai
hayoti til va adabiyotidir. Milliy tilni yo'qotmak millatning ruhini
yo'qotmaktir.

Abdulla Avloniy

Til kishilik jamiyati mahsulidir. Tilsiz hech bir voqelik va hodisani, insonning tabiatda, jamiyatda tutgan o'rni, jamiyat taraqqiyoti yo'llarini bilish, o'rganish mumkin emas. Til jamiyatning aloqa-aralashuv quroli sifatida jamiyat bilan uzviy aloqadadir. Chunki jamiyatda ro'y bergan har bir o'zgarish shu jamiyatning tilida o'zining ma'lum izini qoldiradi. Shuning uchun ham jamiyat tarixining muayyan jihatlarni yoritishda tarixiy hujjatlar, yozma yodgorliklar o'zlik qilib qolgan joyda lingvistik materiallar yordamga kelishi mumkin. Til ijtimoiy xarakterga ega, chunki u jamiyat taraqqiyoti, mehnat faoliyati jarayonida yuzaga keladi. Til faqat jamiyatda, odamlar orasida mavjud bo'ladigan ijtimoiy quroldir. Tilning taqdiri, uning yashashi, rivojlanishi faqat shu tilda gaplashuvchi jamiyatga bog'liq. Tilning ijtimoiyligi jamiyatda bajaradigan vazifasi, roli va bizning qanday ehtiyojimizni bajarishi bilan belgilanadi. Jamiyat uzluksiz harakatda, rivojlanishda, o'zgarishda bo'lgani kabi, uning tili tinimsiz harakatda, o'zgarishda, rivojlanishdadir.

Ilm-fan, san'at va madaniyat, ma'naviyat hamda ma'rifat haqida gap ketganda dunyo ma'rifatparvarlik maktabining taraqqiyotida tilning, ya'ni milliy tilning o'rni va roli alohida o'rin tutishini ta'kidlash zarur. Chunki har qanday ixtiro yoki kashfiyot til bois ajdodlardan-avlodlarga meros bo'lib yashab kelmoqda. Shu bois har bir til o'z egasi uchun nihoyatda qadrlil va aziz hisoblanadi.

Til kishilar o'rtasidagi aloqa-aralashuv qurolidir. Shunga ko'ra
u ijtimoiy hodisa sanaladi. Til vositasida fikrlaymiz va boshqalarga
fikrimizni uzatamiz. Tilni xalq yaratadi va unga sayqal beradi.

Bugungi kunda jahonda 7000 atrofida til va sheva bor. Sof tillar 3000dan ortiqroq, lekin barcha tillarga ham davlat tili degan sharaflı maqom nasib etmagan. Milliy qomusimizning ma'lumotiga ko'ra, yer yuzidagi uch mingdan ortiq tildan 120ga yaqini davlat tili maqomiga ega.

Til moddiy, ma'naviy merosni saqlash va boyitishning eng kuchli vositasi hisoblanadi. YUNESKO hisob-kitobiga ko'ra, mavjud 7 mingga yaqin tilning yarmi joriy asrda o'zining oxirgi sohiblaridan ajralishi mumkin. Ba'zi farazlarga ko'ra, asr oxiriga kelib mavjud tillarning 95 foizi o'lik tilga aylanadi. Har oyda dunyo miqyosida ikkitadan til o'layotganligi – dahshatli hodisa!

Til nega o'ladi? Chunki odamlar undan foydalanmay qo'yishadi, keng qo'llanishdagi va "obro'li" tillarga ustuvorlik berilishi natijasida bolalar bu tilda ta'lim olmaydi.

Tillar xavfsizligi alifbo-imlo, ko'p sonli so'zlashuvchilarga egalik, davlat tili maqomi va axborot-kommunikatsiyalari sohalari, Internet tili ekanligi omillari bilan ta'minlanadi. Bular tillar yashovchanligi uchun yaxlit mezondir. Albatta, bizning ona (o'zbek) tilimizning ham o'z alifbo va imlosiga, davlat tili maqomiga egaligi, 30 milliondan ortiq so'zlashuvchisi borligi kishini xushnud qiladi. Biroq achchiq bo'lsa-da, ta'kidlash kerakki, uning axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, Internet tili darajasiga ko'tarilmayotganligi va, ayniqsa, bu borada hech qanday na nazariy, na amaliy va na tashkiliy ishlar olib borilmayotganligi uning ham mazkur xavfdan butkul xoli emasligini ko'rsatadi.

O'zbekiston – ko'p millatli davlat. Respublikada 130 dan ortiq millat va elat vakillari istiqomat qiladi. O'zbekiston aholisining 80 foizdan ortig'ini o'zbeklar tashkil etib, ularning umumiy aholi sonidagi ulushi muntazam oshib bormoqda.

Umumxalq tili ma'lum bir xalqning so'zlashuv tili bo'lib, uzoq vaqt davomida shakllanadi. Bir tilga mansub barcha sheva va lahja umumxalq tilini tashkil qiladi. O'zbek umumxalq tili uch lahjadan tashkil topgan. Umumxalq tili **milliy til** ham deyiladi. **Adabiy til** esa umumxalq tilining olim va adiblar tomonidan qayta ishlangan, me'yorga solingan, hamma uchun umumiy bo'lgan, yuqori darajada sayqallashgan shakli.

Davlat muassasasi, matbuot, radio, televideniye va ta'lim, madaniyat va ilmda adabiy tildan foydalaniladi. Adabiy til umumxalq tilidan tashqarida bo'lmaydi. Adabiy tili bo'lishi uchun umumxalq tili a) yozuv bilan ta'minlangan bo'lishi; b) qonun-qoidasi aniqlangan bo'lishi; c) mutaxassislar tomonidan qayta ishlangan bo'lishi lozim. Dunyodagi ko'pgina tilning hozir ham adabiy shakli yo'q.

Adabiy tilning og'zaki va yozma ko'rinishi mavjud. Og'zaki shakl so'z, tovush, gap, ohang, pauza (to'xtam) bilan, yozma shakli esa harf, yozuv, tinish belgisi bilan ish ko'radi. Adabiy tilning og'zaki va yozma shakli o'z me'yoriga ega. Uning og'zaki shakli kishi uchun bevosita, yozma adabiy til esa bilvosita aloqa vositasi. Chunki yozuvda qog'oz, ruchka, yorug'lik bo'lishi kerak. Og'zaki muloqotda bu shart emas. Adabiy til lahja va sheva negizida umumlashtirish, qat'iy me'yorni ishlab chiqish yo'li bilan hosil qilinadi va undan oziqlangan holda muttasil rivojlanib boradi. Shuning uchun adabiy til xalq shevasidan uzilmagan. Milliy til uchun sheva boyishning ichki manbasi hisoblanadi. Boshqa tildan so'z olib rivojlanish tashqi manbadir.

Tillar taraqqiyotidagi o'zgarishlar turli yo'nalishda bo'lib har xil natijalarga olib keladi. Ba'zan shunday ham bo'ladiki, tildagi qandaydir kichik o'zgarishlar kuchayib, ularda so'zlashuvchilarning muloqotida quyinchiliklarni keltirib chiqaradi va ba'zan bir tilning ikki variantida so'zlashuvchilar bir-birlarini tushunmay qolishlari mumkin. Tilning taraqqiyotidagi bunday jarayon farqlanish deb ataladi. Buning aksi bo'lgan jarayon, ya'ni bir tilning ikki varianti o'rtasidagi farqlanish yo'qolishi natijasida ularning qo'shilib ketishi integratsiya deb ataladi. Bu ikki jarayon tillarning rivojlanish davrida turlicha kechadi. Qadim zamonlarda til qabila bilan bog'liq bo'lgan. Qabilalarning bo'linib ketishi natijasida tillar ham bo'linib ketgan va farqlangan. Biroq bu farqlanish jarayoni tez kechmagan. Tillarning o'xshashligi esa o'tmishda ko'chmanchilik bilan hayot kechirgan xalqlarning tillarida ko'proq ro'y bergan. Odatda qishloq xo'jaligi, tog'da va o'rmonda hayot kechirish tillarning farqlanishini tezlatuvchi shartlardan hisoblanadi. Masalan, Afrika qit'asidagi Kamerun mamlakatida 180 dan ortiq til bor. Tojikistonning Pomir tog'laridagi aholining bir necha tillarda so'zlashuvi, hatto ular yashayotgan joy 5-6 km. uzoqlikda bo'lsa ham turli bir-biriga o'xshamagan tillarda so'zlashuvi qiziqdir. Bir tilning ikki tilga ajralish jarayonida aval bu tilning sheva va lahjalarga bo'linib ketishi ro'y beradi. Kelgusida bu shevalar alohida til bo'lib qolishlari mumkin.

Faqat muayyan hududga xos til shakli **sheva**, bir-biriga yaqin bo'lgan sheva yig'indisi **lahja** deb yuritiladi. O'zbek umumxalq tili tarkibida uchta lahja bor: qarluq lahjasi (janubiy-sharqiy guruh); qipchoq lahjasi (janubiy-g'arbiy guruh); o'g'iz lahjasi (shimoliy-g'arbiy guruh).

Hozirgi o'zbek adabiy tilining lug'at boyligi asosan besh manba negizida tarkib topgan:

- 1) umumturkiy so'zlar
- 2) o'zbekcha so'zlar
- 3) tojik tilidan o'zlashgan so'zlar
- 4) arab tilidan o'zlashgan so'zlar
- 5) rus tilidan o'zlashgan so'zlar

O'zbek tili tarixining asosiy taraqqiyot bosqichlari

№	Asrlar	Davrning nomlanishi	Manbalarda tilning turlicha nomlanishi	Asosiy adiblari va yozma yodgorliklari
1	X-XIV	O'zbek tilining ilk taraqqiyot davri	Turkiy, eski turkiy til, turkiy xoqoniy, sharqiy turkiy, chig'atoy tili	Mahmud Koshg'ariy, Yusuf Bolosog'uniy, Ahmad Yugnakiy, Ahmad Yassaviy, Rabg'uziy, Durbek, Qutb Xorazmiy asarlari
2	XIV-XIX	O'zbek tilining takomillashish davri	Eski o'zbek tili, turkiy til, chig'atoy tili, O'rta Osiyo turkchasi, Navoiy turkchasi, sharqiy turkcha	Xorazmiy "Muhabbatnoma"si (1353-y.)dan boshlab Niyoz Muhammad (Kamil) Xorazmiygacha (XIX asr ikkinchi yarmi)
3	XIX-XX	Milliy adabiy tilning shakllana boshlashi	Yangi o'zbek tili, turkiy til, sort tili	Muqimiy, Furqat asarlaridan boshlab o'zbek jadid adabiyoti ilk namunalarigacha
4	XX-XXI	O'zbek milliy adabiy tili	Hozirgi o'zbek tili	Hozirgi o'zbek tili

Davlat tili — siyosiy, ijtimoiy va madaniy sohalarida ma'lum bir davlatda integratsiya (birlashtiruvchi) vazifasini amalga oshiradigan, shuningdek ushbu davlatning ramzi sanaladigan tildir.

Davlat tili mustaqil davlatning muhim belgisidir. Til davlat himoyasiga muhtoj bo'lganda, undan foydalanishni barqarorlashtirishga ehtiyoj sezilgandagina, uning rivoji uchun shart-sharoit lozim deb topilgandagina unga qonun yo'li bilan davlat tili maqomi beriladi. Tilga davlat tili nufuzining berilishi esa mustaqil davlatning suveren huquqi hisoblanadi.

O'zbek tili mavqeyini mustahkamlash borasida mamlakatimizda qator huquqiy-me'yoriy hujjatlar qabul qilingan.

1989-yil 21-oktabrda istiqlol sari tashlangan dadil qadam sifatida O'zbekiston Respublikasining 30 moddadan iborat "**Davlat tili haqida**"gi tarixiy qonuni qabul qilindi. O'zbekiston Respublikasining 1991-yil 31-avgustda mustaqil davlat deb e'lon qilinishi qaddimizni bukib kelgan barcha tahqir va tazyiqlardan ozod etdi. "Davlat tili haqida"gi qonun qabul qilingan kun – 21-oktabr O'zbek tili

bayrami kuni deb e'lon qilindi va har yili boshqa bayramlar qatori yuqori ko'tarinkilik bilan nishonlanib kelinmoqda.

Mazkur tarixiy qonun qabul qilingan paytda O'zbekiston Respublikasi hali sobiq sho'rolar davlati tarkibida bo'lib, birgina qonun qabul qilish bilan o'zbek tilining mamlakat ichida va undan tashqaridagi obro'-e'tibori, xalqaro mavqeyini tezda tiklash qiyin edi. Shuningdek, mazkur qonunda o'zbek tili bilan bir qatorda rus tiliga ham millatlararo muomala tili sifatida bir talay imtiyozlar ham berilgan edi, bu hol ham o'zbek tilining davlat tili sifatida keng miqyosda qo'llanishiga biroz bo'lsa-da, soya tashlar edi. Shuning uchun ham istiqolga erishilgach, qonun qayta ishlanib, davr talabidan ortda qolayotgan moddalar yangilari bilan almashtirildi, mustaqil davlat hayotiga mos keluvchi yangi tahrirda 1995-yil 21-dekabrda qabul qilindi. Avvalgi qonun 30 moddadan iborat bo'lgan bo'lsa, yangi tahrirdan so'ng u 24 moddaga keltirildi. Qonunning 1-moddasidayoq "O'zbekiston Respublikasining davlat tili o'zbek tilidir" deyilgan. Mazkur moddaning o'ziyoyoq respublikamizda ish yuritish – hujjatlar bilan bog'liq barcha ishlarning davlat tilida olib borilishi lozimligini talab etadi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1996-yil 10-sentabrdagi 311-sonli qarori bilan "Davlat tili haqida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonunining amalga oshirilishini ta'minlash Davlat dasturi o'zgartirish va qo'shimchalar kiritilgan yangi tahrirda tasdiqlandi. Davlat dasturiga asoslanib O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi 1996-yil 14-noyabrda O'zbekiston Respublikasining "Davlat tili haqida" (yangi tahrirda)gi Qonunini bajarish tadbirlari to'g'risida 267-sonli buyruq chiqardi. Unda o'quv yurtlarida o'qituvchilar va talabalar uchun "Davlat tilida ish yuritish, hujjatchilik va atamashunoslik" kurslarini 1997-yildan e'tiboran doimiy ravishda tashkil etish qat'iy qilib qo'yildi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 21-oktabrdagi "O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5850-son farmoni, 2020-yil 20-oktabrdagi „Mamlakatimizda o'zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida“gi PF-6084-son farmoni qabul qilindi. Mazkur me'yoriy hujjatlarda "o'zbek tilining xalqimiz ijtimoiy hayotida va xalqaro miqyosdagi obro'-e'tiborini tubdan oshirish, unib-o'sib kelayotgan yoshlarimizni vatanparvarlik, milliy an'ana va qadriyatlarga sadoqat ruhida tarbiyalash, mamlakatimizda davlat tilini to'laqonli joriy etishni ta'minlash, O'zbekistondagi millat va elatlarning tillarini saqlash va rivojlantirish, davlat tili sifatida o'zbek tilini o'rganish uchun shart-sharoitlar yaratish, o'zbek tili va til siyosatini rivojlantirishning strategik maqsadlari, ustuvor yo'nalish va vazifalarini hamda istiqbolli bosqichlarini belgilash" asosiy maqsad qilib belgilangan. 2020-2030-yillarda o'zbek tilini rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish konsepsiyasida nazarda tutilgan vazifalar barcha soha vakillarining, ayniqsa, filolog o'qituvchilarning mas'uliyatini oshirishi tabiiy. Jumladan, konsepsiyada ustuvor vazifa sifatida belgilangan mamlakatimiz ijtimoiy-siyosiy hayotining barcha sohalarida davlat tili imkoniyatlaridan to'liq va to'g'ri foydalanishga erishish; ta'lim tashkilotlarida davlat tilini o'qitish tizimini yanada takomillashtirish, uning

ilm-fan tili sifatidagi nufuzini oshirish; davlat tilining sofligini saqlash, uni boyitib borish va aholining nutq madaniyatini oshirish masalalari nafaqat filologik sohavakillariga, balki hayotimizning barcha jabhasida faoliyat yuritayotgan har bir fuqaroga tegishli ekanligi shubhasizdir.

Hozirgi kunda oliy ta'lim muassasalari o'quv dasturiga **"O'zbek tilining sohada qo'llanishi"** fani kiritilgan bo'lib, talabalarga amaliy mashg'ulot sifatida o'qitilmoqda. Mazkur fanning **maqsadi**:

- talabalarning o'zbek tilidan egallagan bilim va ko'nikmalarini mustahkamlash va yanada kengaytirish;
- tanlagan ixtisosliklari doirasida davlat tilini puxta bilishlariga yordamlashish;
- ularning og'zaki va yozma nutqini kasbiy atamalar bilan boyitish;
- o'zbek tilidan yuqori darajada nutqiy savodxonlikni ta'minlashga erishish.

"O'zbek tilining sohada qo'llanishi" fanning **vazifalari**:

- ✓ nutqiy kompetensiyani rivojlantirish;
- ✓ og'zaki va yozma nutqda sohaviy terminlarni samarali qo'llash ko'nikmalarini shakllantirish;
- ✓ ixtisoslikka oid matn tuzish, uni tahrir va tahlil qilish malakalarini hosil qilish;
- ✓ sohaviy hujjatlarni tuzish, shu jumladan, elektron hujjatlarni to'ldirish va rasmiylashtirish ko'nikmalarini shakllantirish.

Fanni o'zlashtirish natijasida talaba:

- og'zaki va yozma nutqni egallashlari uchun adabiy til va uning me'yorlariga amal qilish fanning asosini tashkil etishi haqida tasavvurga ega bo'lishi;
- o'zbek tilining so'z boyligi imkoniyatlaridan keng foydalangan holda gaplarni to'g'ri tuzishi, uslubiy qo'llanishlarni bilish ko'nikmalariga ega bo'lishi;
- o'z fikrini og'zaki va yozma tarzda o'zbek tilining grammatik qoidalari me'yorlariga amal qilgan holda mustaqil ifodalay olishi;
- o'zbek xalqining tarixi, an'analari, urf-odatlari va boshqa ijtimoiy-iqtisodiy masalalarda erkin muloqotga kirisha olishi;
- davlat tilida yetarli darajada yozma savodxonlikka ega bo'lishi, o'zbek tilida rasmiy ish yurita olish malakasiga ega bo'lishi kerak.

Mavzuga oid savollar

1. "O'zbekiston Respublikasining davlat tili haqida"gi Qonuni haqida ma'lumot bering.
2. O'zbek tili o'zining taraqqiyot bosqichlari davomida qanday nomlar bilan atalgan?
3. O'zbek adabiy tiliga qaysi tillardan so'zlar o'zlashgan?
4. O'zbek tilining qadimiy yozma yodgorliklarini sanab bering.
5. Til va nutq hodisasini farqlab bering.
6. Til va tafakkurning o'zaro bog'liqligini izohlab bering.

7. O'zbek tilining nufuzini oshirish, tilimizning sofligini ta'minlash maqsadida yurtimizda qanday chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda?

Mustahkamlash uchun mashq va topshiriqlar

1-topshiriq. Berilgan matnni o'qing. Ushbu matnda keltirilgan ma'lumotlar asosida grafik-organayzer hosil qiling.

Bir-biriga yaqin, umumiy jihatlari ko'p bo'lgan tillar qarindosh, bir-biridan uzoq, umumiy jihatlari bo'lmagan tillar esa qarindosh bo'lmagan tillar hisoblanadi. Masalan, o'zbek, qirg'iz, qozoq, tatar, uyg'ur, boshqird, ozarbayjon, qorachoy-bolqur kabi tillar qarindosh tillar sanaladi. Qarindosh kishilar bir ajdoddan tarqalgani kabi, qarindosh tillar ham bir bobo tildan kelib chiqqandir. Shuning uchun ham dunyo tillari qarindoshligiga ko'ra til oilalariga bo'linadi. Til oilalarining nomlari bobo til nomi bilan yuritiladi. Masalan, slavyan tillari oilasi, german tillari oilasi, roman tillari oilasi, eroniy tillar oilasi, somiy tillari oilasi, turkiy tillar oilasi va boshqalar.

Turkiy tillar oilasida 30 ga yaqin til bor. Bu tilda so'zlashuvchilar, asosan, Osiyo, shuningdek, Yevropa, Amerika, Avstraliya mintaqalarida istiqomat qilishadi.

Turkiy tillar oilasiga quyidagi tillar kiradi: o'zbek, uyg'ur, qirg'iz, qozoq, qoraqalpoq, turk, ozarbayjon, turkman, gagauz, qrim-tatar, qorachoy-bolqur, qo'miq, no'g'ay, tatar, boshqird, oltoy, shor, xakas, tuva, yoqut, chuvash va boshqalar.

Turkiy tillar agglutinativ tillar sanaladi. Bu tillarda har qanday grammatik ma'no alohida qo'shimcha yordamida ifodalanadi. Qo'shimchalar asosan o'zakdan keyin qo'shiladi. Masalan: mahalla + dosh + lar + im + ga.

Dunyoda so'z jihatidan eng badavlat til arab va ingliz tillari hisoblanadi. Ingliz tili hisobida ikki yarim milliondan ortiq, arab tili hisobida esa uch yarim milliondan ortiq lug'at boyligi bor. O'zbek tili zaxirasi taxminan 1400000 - 1600000 atrofida so'zga ega ekan. Bu ma'lumotlar, albatta, ijtimoiy sohalarga nisbatan olingan, xolos. Tilshunoslik fanidan ma'lumki, qaysi tilda sinonimlar - ma'nodosh so'zlar ko'p bo'lsa, o'sha til eng boy til; shuningdek, qaysi tilda shakldoshlar - omonim so'zlar ko'p bo'lsa, o'sha til kambag'al tillar sirasiga kiradi, deya yuritiladi. Masalan, shimoliy qutbda yashaydigan eskimos qabilasiga mansub tillat tilida „qor“ so'zining 20 xil sinonimi mavjud. Arab tilida esa „cho'l“ so'zining 100 dan ortiq varianti bor.

Yer kurrasi bo'ylab eng keng tarqalgan til esa ispancha hisoblanadi. Ispan tilining bu qadar ommalashib ketishiga, avvalo, mashhur sayyohlar, dengiz qaroqchilari va ispaniyalik mustamlakachilar sabab bo'lib qolgan. Hatto AQSHning 50 ta shtatidan 23 tasida davlat tili ispan tili hisoblanadi. (M. Bobojonov)

2-topshiriq. Quyida berilgan she'rni o'qing. Ushbu she'riy asardan olgan kalosalaringiz haqida fikr almashing.

Garchi zug'um qilganlarni yoqtirmadim,

She'r yozdimu bo'lak ishni qotirmadim.

Tilni turib o'z tilimda gapirmadim,

Bir eslasam eziladi bag'ri-dilim,
 Ona tilim, kechir meni, ona tilim.
 Onam "erkam" deb quchganda tunlar yarim,
 Erkim yo'q deb zirqirardi bir joylarim,
 Parovozni hansiratgan bug'doylarim,
 Oltinlarim, ma'danlarim, ipaklarim,
 Ona tilim, kechir meni, ona tilim.
 Kimlar uchun biz edik bir badaviylar,
 O'zbekni qon qaqshatganni o'zbek siylar,
 Holimizni qon kuzatdi Yassaviylar,
 Topganimiz handalakdek tilim-tilim,
 Ona tilim, kechir meni, ona tilim.
 Kimdir mayda millat bo'ldi, kimdir katta,
 Katta millat — Afandisi yo'qdir hatto,
 Biz piyoda, biz boqqanlar yurdi otda,
 Zulm o'tsa faqat sendan o'tdi zulm,
 Ona tilim, kechir meni, ona tilim.
 Sen bo'lmasang nima bizga silliq she'rlar,
 Bu dunyoda tili yo'qda dil yo'q derlar,
 Bahoing-ku berib ketgan Alisherlar,
 Yuragimning to'ridagi so'lmas gulim,
 Ona tilim, kechir meni, ona tilim.
 Bir qarasam har shevangda ming jilolar
 Har novdangda, har mevangda ming jilolar.
 Qodiriylar, Cho'lponlar-u, Abdullolar,
 Sening qaytgan kuning men tug'ilgan yilim,
 Ona tilim, ey muqaddas Ona tilim.

(Muhammad Yusuf)

3-topshiriq. Quyida berilgan shevaga oid so'zlarning adabiy tildagi muqobilini yozing.

Aya – Inak –	
Ada –	Tona –
Oyicha –	Yumurta –
Satil –	Alma –
Zangi –	Jilon –
Taqya – Chavli –	
Bolish –	Taba –
Tov –	Qorako'rga –
Juvak –	Jengsa –
Jo'qlasin –	Zombir –
Qopi –	Barak –
Mo'rcha –	Jo'g'oldi –

4-topshiriq. Quyida berilgan til haqidagi maqollarda tushirib qoldirilgan so'zlarni toping va ushbu maqollarning ma'nosini sharhlang.

1. Tilga e'tibor — ..... e'tibor.
2. Achchiq til — zahri ilon,
Chuchuk tilga — .....
3. Til yaxshisi bor etar,
Til yomoni .....
4. Aytar so'zni ayt,
..... so'zdan qayt.
5. Suydirgan ham til,
..... ham til.
6. Bug'doy noning bo'lmasin,
Bug'doy ..... bo'lsin.
7. Achchiq savol berib,
..... javob kutma.
8. Til — ..... tarozisi.
9. Tilingda bo'lsa boling,
Kulib turar .....
10. Yaxshi gap bilan ilon inidan chiqar,
..... bilan pichoq qinidan chiqar.
11. Yaxshi so'z qand yedirar,
Yomon so'z ..... yedirar.
12. O'zi sovuqning — ..... sovuq.
13. Yaxshi so'z kuldinar,
Yomon so'z .....
14. O'ziga boqma, ... boq.
15. Shirin-shirin so'zlasang,
Hon inidan chiqar.
Achchiq-achchiq so'zlasang,
..... dinidan chiqar.

5-topshiriq. O'zbekiston Respublikasining "Davlat tili haqida"gi Qonunini o'rganib chiqing hamda Respublika hududida yashovchi boshqa millat va elatlarning o'z ona tilini qo'llash bilan bog'liq moddalarini aniqlang va sharhlab bering.

2-modda.

O'zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi respublika hududida yashovchi millat va elatlarning o'z ona tilini qo'llashdan iborat konstitutsiyaviy huquqlariga muvofiq qilmaydi.

3-modda.

O'zbek tilining O'zbekiston Respublikasi hududida davlat tili sifatida amal qilishining huquqiy asoslari ushbu Qonun va boshqa qonunlar bilan belgilab beriladi...

Ushbu Qonun tillarning turmushda, shaxslararo muomalada hamda diniy va boshqa bilan bog'liq udumlarni ado etishda qo'llanishini tartibga solmaydi.

Faqaralar millatlararo muomala tilini o'z xohishlariga ko'ra tanlash huquqiga ega bo'ladi.

4-modda.

O'zbekiston Respublikasida davlat tilini o'rganish uchun barcha fuqarolarga shart-sharoit hamda uning hududida yashovchi millatlar va elatlarning tillariga izzat-hurmat bilan munosabatda bo'lish ta'minlanadi, bu tillarni rivojlantirish uchun shart-sharoit yaratiladi.

Fuqarolarga davlat tilini o'qitish bepul amalga oshiriladi.

6-modda.

O'zbekiston Respublikasida yashovchi shaxslarga ta'lim olish tilini erkin tanlash huquqi beriladi.

O'zbekiston Respublikasi davlat tilida, shuningdek boshqa tillarda ham umumiy, hunar-texnika, o'rta maxsus va oliy ma'lumot olishni ta'minlaydi.

7-modda.

Davlat tili rasmiy amal qiladigan doiralarda o'zbek adabiy tilining amaldagi ilmiy qoidalari va normalariga rioya etiladi...

8-modda.

O'zbekiston Respublikasining qonunlari, davlat hokimiyati va boshqaruv organlarining boshqa hujjatlari davlat tilida qabul qilinadi va e'lon etiladi. Bu hujjatlarning tarjimalari boshqa tillarda ham e'lon qilinadi.

9-modda.

Davlat hokimiyati va boshqaruv organlarida ish davlat tilida yuritiladi va zaruriyatga qarab boshqa tillarga tarjima qilinishi ta'minlanadi.

O'zbekistonda o'tkaziladigan xalqaro anjumanlarda davlat tili, shuningdek qatnashchilarning o'zlari tanlagan tillar anjumaning ish tili hisoblanadi.

10-modda.

Korxonalar, muassasalar, tashkilotlar va jamoat birlashmalarida ish yuritish, hisob-kitob, statistika va moliya hujjatlari davlat tilida yuritiladi, ishlovchilarining ko'pchiligi o'zbek tilini bilmaydigan jamoalarda davlat tili bilan bir qatorda boshqa tillarda ham amalga oshirilishi mumkin.

11-modda.

Sudlov ishlarini yuritish davlat tilida yoki o'sha joydagi ko'pchilik aholi tilida olib boriladi. Ishda ishtirok etayotgan, sud ishlari yuritilayotgan tilni bilmaydigan shaxslarga tarjimon orqali ishga oid materiallar bilan tanishish, sud jarayonida ishtirok etish huquqi hamda sudda ona tilida so'zlash huquqi ta'minlanadi.

Korxonalar, tashkilotlar va muassasalar o'rtasidagi iqtisodiy nizolarni ko'rib chiqish va hal qilishda davlat tili qo'llaniladi. Iqtisodiy nizolar taraflarning roziligi bilan boshqa tilda ham ko'rib chiqilishi mumkin.

12-modda.

O'zbekiston Respublikasida notarial harakatlar davlat tilida amalga oshiriladi. Fuqarolarning talabiga ko'ra rasmiylashtirilgan hujjat matni notarius yoki notarial harakatni bajarayotgan shaxs tomonidan rus tilida yoki imkoniyat bo'lgan taqdirda — boshqa maqbul tilda beriladi.

13-modda.

Fuqarolik holatini qayd etuvchi hujjatlar, shaxsning kim ekanligini va uning huquqlarini tasdiqlovchi hujjatlar davlat tilida rasmiylashtiriladi, zaruriyatga qarab boshqa tilda tarjimasini takrorlanishi mumkin.

14-modda.

O'zbekiston Respublikasi hududida yashovchi shaxslarga davlat tashkilotlari va muassasalariga, jamoat birlashmalariga arizalar, takliflar, shikoyatlar bilan davlat tilida va boshqa tillarda murojaat qilish huquqi ta'minlanadi.

15-modda.

O'zbekiston Respublikasida yashovchi shaxslar, o'z millatidan qat'i nazar, o'z ismini, ota ismi va familiyasini milliy-tarixiy an'analarga muvofiq yozish huquqiga egadirlar.

16-modda.

Televideniye va radio eshittirishlari davlat tilida, shuningdek boshqa tillarda olib boriladi.

17-modda.

Noshirlik faoliyati davlat tilida, ehtiyojlarni hisobga olgan holda esa, boshqa tillarda ham amalga oshiriladi.

18-modda.

Pochta-telegraf jo'natmalari davlat tilida yoki fuqarolarning xohishiga ko'ra boshqa tilda amalga oshiriladi.

19-modda.

Muassasalar, tashkilotlar va jamoat birlashmalari muhrlari, tamg'alari, ish qog'ozlarining matnlari davlat tilida bo'ladi.

20-modda.

Layhalar, e'lonlar, narxnomalar va boshqa ko'rgazmali hamda og'zaki sharoit matnlari davlat tilida rasmiylashtiriladi va e'lon qilinadi hamda boshqa tillarda tarjimasini berilishi mumkin.

21-modda.

Korxonalarda ishlab chiqariladigan mahsulot davlat tilidagi va boshqa tillardagi yorliqlar, yo'riqnomalar, etiketkalar bilan ta'minlanadi.

22-modda.

Geografik obyektlarning nomlari davlat tilida aks ettiriladi.

23-modda.

O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomasi matnlari, agar shartnomaning o'zida boshqacha qoida nazarda tutilmagan bo'lsa, davlat tilida va shahsharvchi tomonning (tomonlarning) tilida yoziladi.

24-modda.

O'zbekiston Respublikasida davlat tiliga yoki boshqa tillarga mensimay yoki xususiyat bilan qarash taqiqlanadi. Fuqarolarning o'zaro muomala, tarbiya va ta'lim olish tilini erkin tanlash huquqini amalga oshirishga to'sqinlik qiluvchi shaxslar qonun hujjatlariga muvofiq javobgar bo'ladilar.

Mavzuga oid testlar

1. O'zbekiston Respublikasining «Davlat tili haqida»gi Qonunning yangi tahriri qachon qabul qilindi?
A) 1989-yil 21-oktabr   B) 1991-yil 1-sentabr
C) 1994-yil 24-avgust   D) 1995-yil 21-dekabr
2. Adabiy tilning qanday shakli bor?
A) xalq shevalari va adabiy til
B) og'zaki adabiy til va yozma adabiy til
C) so'zlashuv uslubi va kitobiy til
D) so'zlashuv, ilmiy, rasmiy va badiiy uslublar
3. Turkiy tillar oilasi o'z ichida qanday guruhlariga bo'linadi?
A) qipchoq, uyg'ur, o'zbek   B) qorluq, qipchoq, o'g'uz
C) qorluq, qipchoq, o'zbek   D) qozoq, qoraqalpoq, o'zbek
4. Sudlov ishlarini yuritish davlat tilida yoki o'sha joydagi ko'pchilik aholi tilida olib boriladi. Ushbu misralar «Davlat tili haqidagi» qonunning nechanchi moddasida aks etadi?
A) 11   B) 10   C) 8   D) 19
5. Turkiy tillar oilasiga qancha til kiradi?
A) 50 ga yaqin   B) 40 ga yaqin
C) 30 ga yaqin   D) 20 ga yaqin
6. XV –XIX asrlarda xalqimiz foydalangan til qanday nomlanadi?
A) Qadimgi turkiy til   B) eski turkiy til
C) eski o'zbek tili   D) hozirgi o'zbek tili
7. Lahja.....
A) adabiy tilning bir ko'rinishi
B) Sheva eski o'zbek tilida lahja deb yuritilgan
C) adabiy tilning buzilgan shakli
D) yaqin (umumiylik jihatlari bo'lgan) shevalar yig'indisi
8. O'zbek adabiy tili qaysi shevaga asoslanadi?
A) Andijon   B) Farg'ona   C) Toshkent   D) Toshkent va Farg'ona
9. «O'zbekiston Respublikasining davlat tili o'zbek tilidir» degan jumla «Davlat to'g'risida»gi Qonunning nechanchi moddasida aks etgan?
A) 1-modda   B) 2-modda   C) 24-modda   D) 4-modda
10. «O'zbekiston Respublikasida davlat tilini o'rganish uchun barcha fuqarolarga shart-sharoit hamda uning hududida yashovchi millatlar va elatlarning tillariga izzat-hurmat bilan munosabatda bo'lishi ta'minlanadi, bu tillarni rivojlantirish uchun shart-sharoit yaratiladi. Fuqarolarga davlat tilini o'qitish bepul amalga oshiriladi». Ushbu fikr «Davlat tili to'g'risida»gi Qonunning nechanchi moddasida aks etgan?
A) 3-moddada   B) 4-moddada   C) 7-moddada   D) 8-moddada

2-MAVZU. TIL VA YOZUV MASALALARI.

Reja:

1. Yozuv haqida umumiy ma'lumot.
2. O'zbek yozuvlari tarixidan.
3. Harf va alifbo.
4. O'zbek yozuvlarining rivojlanish bosqichlari.
5. Grafika. Orfografika.

Tayanch so'z va iboralar: yozuv, yozuv turlari, talaffuz va imlo, og'zaki nutq, piktografik yozuv, logografik yozuv, harf-tovush yozuvi, kirill yozuvi, lotin yozuvi.

Yozuv – muayyan bir tilda qabul etilgan va kishilar o'rtasidagi muloqotga xizmat qiladigan yozma belgilar yoki tasvirlar tizimi. U kishilik jamiyati madaniy taraqqiyotining tom ma'nodagi ibtidosi, bashariyatning uzoq va murakkab tadrijiy takomili jarayonidagi omillarning eng asosiylaridan biri. Og'zaki til (nutq)ning zamon (vaqt) va makon (masofa) nuqtayi nazaridan cheklanganligi va uni bartaraf etish zaruriyati yozuvning paydo bo'lishiga olib kelgan.

Yozuvning paydo bo'lishi til qadar uzoq tarixga ega emas. Hozir bizga ma'lum bo'lgan tillarning yozuv tarixi o'n-o'n besh ming yildan oshmaydi. Ba'zi tillarda hozirgacha yozuv yo'q. Masalan, Amerika qit'asidagi ayrim mahalliy aholi. Yozuv ehtiyoj tufayli paydo bo'ldi. Boshlang'ich davrlarda xotirada saqlab qolish vositasi tabiat predmetlari bo'lgan. Predmetlar simvolikasi shunday vazifani bajaragan. Mas., qarama-qarshi qabila vakillarining navbatma-navbat trubka chokitibi tinchlik simvoli bo'lgan. Slovyan qabilalarida ilgari va hozir ham mehmenni non va tuz bilan kutib olish do'stlik va hurmat belgisidir. Yozuv jamiyatning eng buyuk kashfiyotlaridan biri bo'lib, kishilik jamiyatining har kumushona taraqqiyotida juda katta rol o'ynaydi. Yozuvning xabar yetkazish imkoniyati inqilabiylar turli masofadagi – dunyoning turli nuqtasida paydo bo'lgan yirik siyosiy, ilmiy, texnikaviy va adabiy voqealar barcha xalqlarning mulkiga aylandi. Agar yozuv bo'lmaganida, ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan yuksak madaniyat namunalarini bizgacha yetib kelmagan bo'lar edi. Xullas, harf yozuvi asosida paydo bo'lgan ilmiy simvolika tafakkur taraqqiyotini tezlashtirishda, fikrlash, o'ylash va ishlatilishning yanada yuqori darajaga ko'tarilishida muhim rol o'ynadi.

Yozuv ijtimoiy talab asosida jamiyatning muayyan taraqqiyot davrida paydo bo'lgan va uning rivojlanishi bilan bog'liq ravishda mukammallasha borgan. U tilda ko'pincha jamiyat tomonidan qo'lga kiritilgan eng katta madaniy yutuqlardan biri va tilning ifodalari sifatida jamiyatga xizmat qiladi. Yozuv bilan til o'zaro uzviy aloqada. Shuning uchun ham til bilan yozuv o'rtasida juda ko'p umumiy tomon mavjud. Yozuv ko'p holda tilning o'rni bosadi. Ba'zi hollarda esa tilda bo'lmagan imkoniyat yozuv orqali yuzaga chiqadi. Masalan, yozuv tufayli kishilarning uzoq masofadan ham bir-birlari bilan, hatto avlodlar bilan ham aloqa bog'lash imkoniyati mavjud. Biroq yozuvning tilga nisbatan o'ziga xos kamchiliklari ham bor. Birinchidan, u tilning to'liq aksi emas, balki yozuvdagi shartli va sun'iy aksi. Shuning uchun ham tilning xizmat doirasiga zid ravishda yozuvning xizmat doirasi

chegaralangan. Ikkinchidan, yozuv orqali ish ko'rilganda vaqtdan yutqaziladi. Uchinchidan, yozuv maxsus vositasiz, ya'ni yozuv asbobisiz amalga oshmaydi. To'rtinchidan, yozuv savodi yo'q kishi uchun, shuningdek, tegishli sharoit bo'lmagan taqdirda (masalan, qorong'ida) ahamiyatini yo'qotadi. Bundan tashqari, til jamiyatning barcha a'zolariga baravar xizmat qilganidek, jamiyat taraqqiyoti davomida o'z shaklini keskin o'zgartirmagan holda o'sib, mukammallashib boradi. Yozuv esa, bir tomondan, tilga nisbatan kam o'zgaradi, ikkinchidan, u aloqa vositasining shartli shakli sifatida o'z tusini yangi ijtimoiy-siyosiy o'zgarish yoki jamiyatning talabiga muvofiq nisbatan tezroq yoki butunlay o'zgartirishi ham mumkin. Qisqasi, yozuv ko'p jihatdan tilga yaqin bo'lib, ba'zi holda uning o'rni bosa olsa ham, lekin funksiyasi jihatdan unga nisbatan ancha chegaralangandir. Shuning uchun ham u jamiyatda aloqa vositasi sifatida til bilan teng huquqli bo'la olmaydi.

Yozuvning kelib chiqishi va taraqqiyoti jamiyat taraqqiyoti bilan, uning madaniyatining yuqori saviyaga ko'tarilishi, shuningdek, siyosiy-huquqiy, estetik va shu kabi fikrlarni qayd qilish hamda keyingi davrga qoldirishga bo'lgan ehtiyojning o'sishi bilan bog'liq. Demak, yozuv jamiyatning eng buyuk madaniy kashfiyotidan biri bo'lib, kishilik jamiyatining har tomonlama taraqqiyotida juda katta roli va o'ziga xos ahamiyati bor. Agar yozuv bo'lmaganda, ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan yuksak madaniyat namunalari yetib kelmagan bo'lar edi. Homer, Beruniy, Yusuf Xoş Hojib, Firdavsiy, Nizomiy, Ulug'bek, Navoiy, Bobur, Pushkin kabi buyuk siymolarning ajoyib fikrlaridan bahramand bo'la olmas edik. Jamiyatda kitob, gazeta, jurnal va umuman matbuotning ta'lim-tarbiyaviy ahamiyati yuksak darajaga ko'tarila borayotgan hozirgi paytda yozuvning, yozma nutqning roli ham o'sib, ta'sir doirasi kengayib bormoqda.

Yozuv o'zining taraqqiyotida turli bosqichni bosib o'tgan. Dastlab buyumlardan mnemonika yoki "eslatuvchi" vositalar sifatida foydalanish zamonaviy yozuvga olib keluvchi mashaqqatli uzoq yo'ldagi birinchi qadam bo'ldi. Ammo bu vositalar fikrni uzatmas, balki uni faqat eslatardi. Masalan, arqon, chilvir, ip, kanoplarni xilma-xil rangga bo'yash, ularga turli tugunchalar qilish bilan ayrim voqeani, fikr-istaklarni o'zlaridan uzoqda turuvchilarga nutqsiz etkazganlar. Biror narsani eslab qolish odati shundan qolgan. So'ngra buyumlarga aniq ma'no berila boshlagan. Buyumga ma'no birkiritib qo'yishning bu usuli "buyumli yozuv" deb atalgan. O'tmishda, hozirgi zamon yozuvlari bo'lmagan davrlarda, odamlar ba'zi hodisalar va voqealarni uzoq masofaga yetkazish niyatini yoki zamonda (vaqtda) abadiylashtirish maqsadlarini jonli va jonsiz narsalarning rasmini chizish orqali amalga oshirganlar. Bunday yozuv **piktografik yozuv** deb nom olgan. Turli voqea, narsa-predmetlarning rasmlarini chizib, o'zlarining fikr va istaklarini bildirishgan. Ana shunday turli narsa-predmet va voqealarni bildiradigan rasmlar piktografik (pictus – chizilgan, grafo – yozaman) yozuv deb ataladi. Piktografik yozuvda har bir rasm bir tushunchani ifodalaydi. Masalan, besh qayiq, baliqchi qush, otliq kishi, toshbaqa, quyosh rasmi berilgan. Uning mazmuni quyidagicha: Qabila boshlig'i otda yo'l boshlamoqda. Qayiqda 50 kishi va qabila boshlig'ining Baliqchi ismli safdoshi bor. Ko'lda uch kun suzib, quruqlikka chiqqanlar. Piktografik yozuv asta-

shaklin takomillashib, ideografik (idea – tushuncha, grafo – yozaman) yozuv paydo bo'ldi. Uni **logografik** (logos – so'z) yozuv deb ham yuritadilar. Bunda tildagi har bir so'z o'z simvoliga ega bo'ladi. Masalan, qadimgi arablar “yuz ming” sonini iboratlikning shakli orqali izohlashgan. Logografik yozuvning bir ko'rinishi mixxatdir. Bu yozuv qadimgi Mesopotamiyada qo'llanilgan. Logogrammaning piktogrammadan farqi shundaki, piktogramma bevosita predmetni aks ettiradi, logogramma so'zning ma'nosini izohlaydi. Demak, logogramma bevosita predmet shakli bo'lmay, u so'z ma'nosini aks ettiruvchi shartli belgidir. Logografik (so'z yozaman) yozuvning biroq mukammallashgan formasi iyeroglifik yozuvdir (moxqadlar yozuv). Bu yozuv qadimgi Arabistonga, hozirgi Xitoyga xosdir. Xitoy tilining to'liq lug'atlarida qirq mingga yaqin iyerogliflar qayd qilingan. Hozirgi zamon matnlarida esa 2-5 ming atrofida ierogliflar qo'llanadi. Xitoy yozuvi dunyodagi noyob yozuvlardan biri bo'lib, hozirgi zamon kishisi foydalanadigan yozuvlar orasida eng qadimiysidir (miloddan avvalgi XII asr). Qadimgi Misr iyerogliflariga va Shumer mixxatiga tengdosh bo'lgan bu yozuv o'ziga xos taraqqiyot yo'liga ega bo'lganligi uchun ham shu paytga qadar saqlanib kelmoqda. Har bir iyeroglif alohida bir so'zni bildiradi. So'zlar qanday ohangda talaffuz etilishiga qarab, mutlaqo boshqa-boshqa ma'noni bildiradi. So'zlar past, balandlashib boruvchi, baland ohangga qarab uch xil ma'noni ifodalaydi. Yozuvning ommaviylashuvi uchun uni, albatta, osonlashtirish, soddalashtirish va qulaylashtirish kerak edi.⁶ Uning soddalashish jarayoni bir necha yo'llar bilan amalga osha boshladi:

- yangi tushunchalarni mavjud logogrammalar yoki ierogliflar kombinatsiyasi orqali ifodalash. Masalan, xitoy yozuvida: ko'z yoshi tushunchasi – ko'z va suv ramzi ifodasi. Unumsiz rivojlandi;

- logogrammalarni o'zak sifatida qoldirib, grammatik ma'nolar uchun yangi logogrammalar o'ylab topish;

- fonografik yozuvga o'tish.

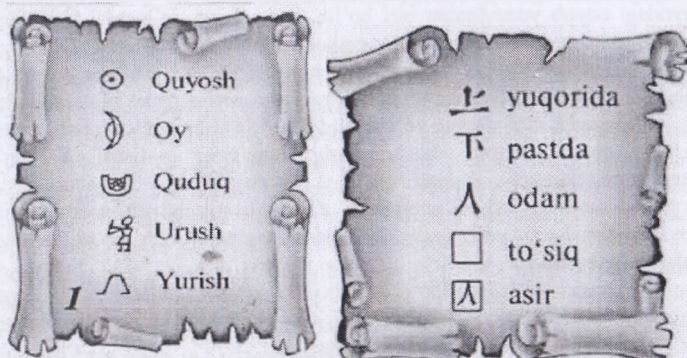
Yozuvni soddalashtirishning eng unumli va progressiv usuli fonografik yozuvga o'tish bo'ldi. **Fonografik yozuv**. Ayrim yozuvlar, masalan, piktogramma, sillabogramma (bo'g'in yozuv) va ideogrammalar (shartli belgi, simvol) evolyutsiyasi natijasida harflar paydo bo'ldi yozuv taraqqiyotida harf-yozuv davri boshlandi. Hozirgi vaqtda jahon aholisining taxminan to'rt dan uch qismi mana shu yozuvdan foydalanadi. Lotin yozuvi asosidagi yozuvdan jahon aholisining 30%, slavyan-krillitsa yozuvidan 10%, arab yozuvidan 10%, hind yozuvidan 20% aholi foydalanadi.

Yozuvning paydo bo'lishi va taraqqiyoti jamiyat rivoji, shuningdek, muayyan masofadagi kishilarning o'zaro aloqa qilish ehtiyoji, siyosiy, huquqiy, diniy va estetik xarakterdagi axborotlarni qayd etish, saralash zaruriyati bilan bevosita bog'liq.

Inson nutqi ikki xil ko'rinishga ega bo'ladi: og'zaki va yozma. Yozma nutq og'zaki nutqni maxsus belgilar tizimi yordamida ifodalash demakdir. **Og'zaki nutqda tovushlardan, yozma nutqda esa harflardan foydalanamiz.** Yozma nutq

yozuvning kelib chiqishi va uning tarixi bilan chambarchas bog'liqdir. Hozirda dunyoda 220 ga yaqin yozuv turi bor deb taxmin qilinadi.

O'zbek xalqi Markaziy Osiyoning boshqa xalqlari singari oromiy, yunon, karoshta, sug'd, xorazm, qo'shan, effalit, pahlaviy, suriya, hind, urxun (runik), uyg'ur, arab yozuvi kabi bir qancha yozuvdan foydalangan. O'rxun-runik yozuvini boshqa turkiy xalqlar bilan birgalikda ijod qilgan

Piktografik yozuv

O'rxun-Enasoy yodgorliklari

Grafika so'zi yunon tilidan olingan bo'lib, "yozmoq" degan ma'noni bildiradi. Unda ma'lum bir tildagi harflar tizimi o'rganiladi. Harf – tovushning yozuvdagi belgisi. Harflarning qat'iy tartibda joylashtirilgan yig'indisi esa alfavit yoki **alifbo** deyiladi.

Har bir tildagi harflar o'z alifbo tartibiga ega bo'ladi. Alifbo so'zi ham dastlabki ikki harf nomidan olingan. Alifbo harflarni xotirada yaxshi saqlash, kutubxonalarda kitoblar katalogini tuzish, lug'at va ro'yxatlar tuzish uchun qo'l keladi.

Boshqa xalqlar qatori o'zbek xalqi ham o'tmishda bir qancha yozuv turlaridan foydalangan. **Avesto, o'rxun-enasoy, sug'd, xorazm, uyg'ur, arab** yozuvlari shular jumlasidandir. Bu yozuvlarda xalqimizning tarixi, urf-odatlari, madaniyati va san'atiga aloqador bo'lgan qimmatli ma'lumotlar saqlanib qolgan.

1930-yildan to 1940-yilga qadar xalqimiz **lotin** yozuvidan foydalandi. 1940-yilning may oyidan boshlab esa rus grafikasi(kirillitsa)ga asoslangan o'zbek yozuvi amalda tatbiq etildi.

Mustaqillik barcha sohalarda bo'lgani singari yozuv borasida ham milliy davlatchilik siyosatini yurgizish imkoniyatlarini yaratdi. 1993-yilning 2-sentabr kuni O'zbekiston Respublikasining "Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risida"gi Qonuni qabul qilindi. Yozuvlardan juda keng tarqalgani lotin yozuvi bo'lib, jahon xalqlarining 30% dan ziyodi shu yozuvni qo'llaydilar. 1995-yilning 6-may kuni O'zbekiston Respublikasining "Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risida"gi Qonunga o'zgartirishlar kiritish haqida"gi Qonuni e'lon qilindi.

Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosida 29 harf bo'lib, shulardan 6 tasi unli harf, qolgan 23 tasi undosh harf va bitta (') belgisidan iborat. Bu belgi, asosan, arab tilidan kirib kelgan so'zlarda ko'p uchraydi (ma'rifat, ma'naviyat, ma'no kabilar). Undosh harflardan 3 tasi *harfiy birikma* hisoblanadi: **sh, ch, ng.** 2 tasida *tepa belgisi* mavjud: **o', g'.**

1	2	3	4	5	6	7	8
Aa	Bb	Dd	Ee	Ff	Gg	Hh	Ii
9	10	11	12	13	14	15	16
Kk	Ll	Mm	Nn	Oo	Pp	Qq	Rr
17	18	19	20	21	22	23	24
Ss	Tt	Uu	Vv	Xx	Yy	Zz	Jj
25	26	27	28	29	Tutuq belgisi		
O'o'	G'g'	Shsh	Chch	ng	(')		

Mavzuga oid savollar

1. Dunyoda ilk yozuv turlarining paydo bo'lishi haqida ma'lumot bering
2. Yozuv qachon va qanday ehtiyoj tufayli paydo bo'lgan?
3. Yozuv bosqichlarini sanab bering.
4. O'zbek xalqi qadimdan qanday yozuvlardan foydalanib kelgan?
5. Hozirda dunyo miqyosida qo'llanayotgan yozuvlar haqida nimalarni bilasiz?

Mustahkamlash uchun mashq va topshiriqlar

1-topshiriq. Yuqorida berilgan mavzuga oid materiallar (ma'ruza) hamda internet ma'lumotlari asosida quyidagi jadvalni to'ldiring.

№	Yozuv turi	Qo'llangan davri	Manbalari

2-topshiriq. Quyida keltirilgan sohaga oid matnni o'qib chiqing. Matnda yo'l qo'yilgan imloviy xatolarni toping.

Insoniyat tarixining asosida, uning intilishlari va kurashlari zamirida odamlarni harakatga keltiruvchi bir narsa borki, uni biz extiyojlar deb ataymiz. Ana shu extiyojlar ayrim shaxslarni ham, butun oilalaru xonadonlarni, korxonalaru firmalarni va hatto, mamlakatlar hukumatlarini ham harakatga keltiradi. Tabiyatan turli-tuman bo'lgan mazkur extiyojlarni qondirish uchun bo'lgan hatti-xarakatlar va kurashlar muayyan xo'jalik faoliyati tusini oladi. Insoniyat extiyojlari, bir tomondan, turli-tuman (moddiy va ma'naviy) bo'lsa, ikkinchi tomondan, doimo o'sib boradi. Bu masalaning bir tomoni. Uning ikkinchi va muhum tomoni shundaki, extiyojlarni qondirish imkoniyatlari hamma vaqt ham cheklangan bo'ladi. Demak, insoniyat cheklangan imkoniyatlar doyrasida o'z extiyojlarini to'laroq qondirish muammosiga doim duch keladi. Muammoning qay darajada hal qilinishi ko'p jihatdan mazkur mamlakatdagi iqtisodiy tizim va munosabatlarga bog'liq. Chunki har qanday jamiyatda odamlarning xo'jalik faoliyati muayyan iqtisodiy tizim sharoitida kichadi. Iste'molchi sifatida bu extiyojlarni to'laroq qondirishga qaratilgan intilishlar, albatta, imkoniyatlar cheklangan sharoitda sodir bo'ladi. Bunday sharoitda, birinchi navbatda, nimani sotib olish kerag-u, nimani keyingi navbatda xarid qilish maqsadga muvofiq yoki vaqtincha bo'sh shaxsiy jamg'armani bank dipozitiga qo'ygan ma'qulmi yoki aksiya sotib olganmi — bu ishlarni oqilona hal qilish uchun har bir kishi iqtisodiy jihatdan savodxon bo'lishi kerak. (Ergashev T. Bozor iqtisodiyoti. – T.: 2005)

3-topshiriq. Quyida berilgan fikri FSMU texnologiyasi asosida izohlang.

FSMU texnologiyasi

F - Fikringizni bayon eting

S - Fikringizni bayoniga biror sabab ko'rsating

M - Ko'rsatilgan sababni tushuntiruvchi misol keltiring

U - Fikringizni umumlashtiring

Yozuvning kishilik jamiyatining har tomonlama taraqqiyotida juda katta roli va o'ziga xos ahamiyati bor.

F	
S	
M	
U	

4-topshiriq. "T" jadval asosida yozuvning afzallik va kamchiliklarini sanab bering.

VOZUV	
AFZALLIKLARI	KAMCHILIKLARI
Yozuv tufayli kishilarning uzoq masofadan bir-birlari bilan aloqa bog'lash imkoniyati mavjud	Yozuv savodi yo'q kishi uchun o'z ahamiyatini yo'qotadi

5-topshiriq. "Yozuv – dil oynasi" nomli matnni diqqat bilan o'qing. Muhsabat bildiring: 1.O'z dastxatingiz haqida o'ylab ko'rganmisiz? 2.Uni takomillashtirish ustida mashq qilasizmi?

Yozuviga qarab insonning fe'l-atvori haqida xulosalar qilish mumkin. Qattiq hissiy yozish hayotda o'z o'zini topishga intilish, qiziqishlarning rivojlanganligidan dalolat beradi. Yirik yozuv serg'ayratlik, ruhiy ko'tarinkilik, mag'rurlik, o'z qadriyatini biland qo'yish, oldinga qarab intilishni anglatadi. Qirrali qilib yozish yozuv egasining qat'iyatli ekanidan, hayotga e'tibor bilan qarashidan dalolat beradi. Paha-partish, xunuk, xato yozgan odamning hayot tarzi yozuviga monand bo'ladi.

Mavzuga oid testlar

1. O'rtta Osiyoda X-XV asrlarda arab yozuvi bilan bir qatorda yana qanday yozuv ishlatilgan?

A) turkiy yozuv B) rim yozuvi C) uyg'ur yozuvi D) lotin yozuvi

2. Turkiy xalqlar qaysi asrlarda o'rxun-enasoy yozuvidan keng foydalanganlar?

A) II-III asrlarda B) V-VIII asrlarda C) V-IX asrkarda D) VII-XI asrlarda

3. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining "Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risida"gi Qonuni qachon qabul qilingan va unda nechta harfdan iborat alifbo joriy etilgan?

A) 1929-yilda, 35 ta harf
B) 1934-yil o'zbek tilshunoslarining I-qurultoyida, 30 ta harf
C) 1993-yil 2-sentabrda, 31 ta harf va 1 ta tutuq belgisi
D) 1995-yil 6-mayda, 29 ta harf

4. "Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosiga o'zgartirishlar kiritish to'g'risida"gi qaror qachon qabul qilindi va unda yangi alifbodagi harflar miqdori nechta deb belgilandi?

A) 1996-yil 26-avgustda, 32 ta harf va tutuq belgisi
B) 1995-yil 24-avgustda, 26 ta harf va 3 ta harf birikmasi
C) 1995-yil 6-7-mayda, 26 ta harf va 3 ta harf birikmasi
D) 1929-yil, 30 ta harf

5. Harflar vositasida yozma ravishda bayon qilinuvchi adabiy til shakliga ..... deyiladi.

A) grafika B) orfografiya C) yozma adabiy til D) uslub

6. Bizning davrimizda jahon xalqlarining necha foizi lotin alifbosini o'z yozuviga asos qilib olganlar?

A) 50 B) 40 C) 30 D) 20

7. Dastlabki yozma yodgorliklardan o'rxun-enasoy yozuvlarini qaysi davrga kelib o'qishga erishildi?

A) XIX asrda B) XVII asrda C) XVIII asrda D) XX asrda

8. Yevropaliklar O'rxun-Enasoy yodgorliklari yozuvini nima deb atashgan?

A) "manixizm" (moniylikka oid) B) "runik" (sirli)
C) "epistolyar xatlar" (nomalar) D) "elegiyalar" (qabr toshi yozuvlari)

9. Quyidagi yozuvlardan qaysi biri hozirgi turkiy tillarning barchasi uchun umumiy sanaladi?

A) o'rxun-enasoy, uyg'ur, so'g'd yozuvlari
B) o'rxun-enasoy yozuvi
C) o'rxun-enasoy, so'g'd yozuvlari
D) o'rxun-enasoy, uyg'ur yozuvlari

10. Hozirda dunyoda eng keng tarqalgan yozuv qaysi?

A) kirill B) ingliz C) lotin D) arab

3-MAVZU. O'ZBEK TILINING IMLO QOIDALARI

Reja:

1. Harflar imlosi.
2. Asos va qo'shimchalar imlosi.
3. Qo'shib yozish.
4. Chiziqcha bilan yozish.
5. Ajratib yozish.
6. Bosh harflar imlosi.
7. Ko'chirish qoidalari.

Tayanch so'z va iboralar: imlo qoidalari, harflar imlosi, asos va qo'shimchalar imlosi, qo'shib yozish, ajratib yozish, chiziqcha bilan yozish, bosh harflar imlosi, ko'chirish qoidalari.

Orfografiya so'zi yunon tilidan olingan bo'lib ("orfo" - to'g'ri. "grapho" - yozmoq), imlo qoidalari, ya'ni to'g'ri yozish qoidalari majmuidir.

So'z o'zak-negizi va qo'shimchasini yagona tarzda yozish haqidagi qoida yig'indisi orfografiya deyiladi. Orfografiya adabiy tilning yozma shakliga xos bo'lib, orfoepiya va alifbo (grafika) bilan uzviy bog'liq. Rivojlangan, o'z yozuviga ega bo'lgan adabiy tilda so'zni bir xilda – yagona tarzda yozishni yo'lga qo'yish uchun imlo to'g'risida qonuni qabul qilinadi.

O'zbek tilining yangi imlo qoidalari 1995-yil 24-avgustda esa "O'zbek tilining asosiy imlo qoidalari" O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 139-son qarori bilan qabul qilingan. U 82 paragrafdan iborat. Quyida lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosining imlo qoidalari bilan tanishib chiqamiz:

1. Harflar imlosi:
  - a) unlilar imlosi (1-7-bandlar);
  - b) undoshlar imlosi (8-32-bandlar).
2. Asos va qo'shimchalar imlosi (33-37-bandlar).
3. Qo'shib yozish (38-50-bandlar).
4. Chiziqcha bilan yozish (51-56-bandlar).
5. Ajratib yozish (57-65-bandlar).
6. Bosh harflar imlosi (66-74-bandlar).
7. Ko'chirish qoidalari (75-82-bandlar).

O'ZBEK TILINING ASOSIY IMLO QOIDALARI HARFLAR IMLOSI

Unlilar imlosi

1. *Aa* harfi:

1) *aka, alanga, aloqa, og'a; sentabr, noyabr* kabi so'zlarda old qator keng unlini ifodalash uchun yoziladi;

2) *bahor, zamon; savol, gavda; vasvasa* kabi so'zlarning oldingi bo'g'inida, *vaqt, vahm* kabi so'zlarda *a* aytiladi va yoziladi.

2. *Oo* harfi:

1) *ona, omon, quyosh, fido, baho, xola, lotin; mukofot, mahorat* kabi so'zlarda orqa qator keng unlini ifodalash uchun yoziladi;

2) *boks, poyezd, tonna, talon; agronom, mikrofon; direktor, termos* kabi o'zlashma so'zlardagi unlini ifodalash uchun yoziladi.

3. *Ii* harfi:

1) *ish, iz, qil; xirmon, ilhom, ikki, ixtisos, shoyi, tulki; volida, piramida; bilan, biroq, sira, qishloq, chiroq* kabi so'zlarda old qator tor unlini ifodalash uchun yoziladi;

2) *o'tin, o'rik, bo'lim* kabi oldingi bo'g'inida *o'* unlisi keladigan so'zlarning keyingi bo'g'inida *i* aytiladi va yoziladi.

4. *Uu* harfi:

1) *uy, kun; buzoq, buloq, Buxoro; butun, uchuoq, usul, yulduz; mafkura; ko'zgu, uyqu; aluminiy, yubiley* kabi so'zlarda orqa qator tor unlini ifodalash uchun yoziladi;

2) *qovun, sovun, tovush, yovuz, qirg'ovul, chirmovuq* kabi so'zlarning oldingi bo'g'inida *o* unlisi kelsa, keyingi yopiq bo'g'in boshidagi *v* undoshidan keyin *u* aytiladi va yoziladi.

5. *O'o'* harfi *o't, o'q, o'zbek, o'simlik, do'ppi; bo'tako'z, semizo't, gulko'rpa, noo'rin* kabi so'zlarda orqa qator o'rta-keng unlini ifodalash uchun yoziladi.

6. *Ee* harfi *ekin, esla, evara, ekran, eksport; kel, zehn; kecha, behi; telefon, teatr; poyezd, atelye; e'lon, ne'mat, she'r* kabi so'zlarda old qator o'rta-keng unlini ifodalash uchun yoziladi.

7. Yonma-yon keladigan unlilar imlosi:

1) unlilar orasiga ba'zan *y* undoshi qo'shib aytilsa ham, yozilmaydi:

a) *ia: material, milliard, radiator; tabiat, shariat* kabi;

b) *io: biologiya, million, stadion, radio* kabi;

d) *ai: mozaika, ukrain, said, maishat* kabi;

e) *oi: alkaloid, ellipsoid, doim, shoir, oila* kabi;

f) *ea: teatr, okean, laureat* kabi;

2) *ae, oe* unlilar so'z ichida kelganda ikkinchi unli *y* aytilsa ham, asliga muvofiq *e* yoziladi: *aerostat, poema* kabi.

Boshqa hollarda yonma-yon kelgan unlilar odatda aynan aytiladi va yoziladi: *manfaat, kauchuk, aorta, saodat, burjua, shuaro, inshoot, sanoat, vakuum, muammo, matbuot, tabiiy, rioya* va boshqalar.

Undoshlar imlosi**8. Bb harfi:**

1) *bobo, bahor, bir, majbur, zarb* kabi so'zlarda jarangli portlovchi lab undoshini ifodalash uchun yoziladi;

2) *kitob, yuzlab, kelib* kabi so'zlar oxirida *p* aytilsa ham, *b* yoziladi;

3) *qibla, tobla* kabi so'zlarda ba'zan *v* aytilsa ham, *b* yoziladi.

9. **Pp** harfi *paxta, pichoq, opa, tepa, tup, yop* kabi so'zlarda jarangsiz portlovchi lab undoshini ifodalash uchun yoziladi.

10. Vv harfi:

1) *ov, suv, kuyov; ovoz, savol; volida, vatan* kabi so'zlarda ovozdor sirg'aluvchi lab undoshini ifodalash uchun yoziladi;

2) *avtobus, avtomat* kabi o'zlashma so'zlarda *v* ba'zan *f* aytilsa ham, *v* yoziladi.

11. Ff harfi:

1) *fan, fe'l, futbol, flzika; asphalt, juft; insof, isrof* kabi so'zlarda jarangsiz sirg'aluvchi lab undoshini ifodalash uchun yoziladi;

2) *fasl, fayz, Fotima, fursat* kabi so'zlarda *f* tovushi ba'zan *p* aytilsa ham, ushligi muvofiq yoziladi.

12. **Mm** harfi *moy, muborak, tomon, ilhom* kabi so'zlarda ovozdor lab-lab butun undoshini ifodalash uchun yoziladi.

13. Dd harfi:

1) *dala, odat, bunyod, modda, jiddiy* kabi so'zlarda til oldi jarangli portlovchi undoshni ifodalash uchun yoziladi;

2) *odob, savod, marvarid; zavod, pud, sud; badqovoq, badxo'r* kabi so'zlarda aytilsa ham, *d* yoziladi.

14. **Tt** harfi *tong, tun; butun, o'tin, o't* kabi so'zlarda til oldi jarangsiz portlovchi undoshni ifodalash uchun yoziladi.

15. Zz harfi:

1) *zar, zamon; toza, o'zbek; yoz, g'oz* kabi so'zlarda til oldi jarangli sirg'aluvchi undoshni ifodalash uchun yoziladi;

2) *iztirob, izquvar, bo'zchi, tuzsiz* kabi so'zlarda jarangsiz undoshdan oldin *s* aytilsa ham, *z* yoziladi.

16. **Ss** harfi *sog', somon, oson, asos, olmos* kabi so'zlarda til oldi jarangsiz sirg'aluvchi undoshni ifodalash uchun yoziladi.

17. **Shsh** harflar birikmasi *shahar, shisha, shodlik; ishq, pishiq; bosh, tosh* kabi so'zlarda til oldi jarangsiz sirg'aluvchi undoshni ifodalash uchun yoziladi.

S va *h* harflari ikki tovushni ifodalasa, ular orasiga tutuq (‘) belgisi qo'yiladi: *h'hoq, as'hob* kabi.

18. Jj harfi:

1) *jon, jahon, jiyda, tijorat; rivoj, vaj* kabi so'zlarda til oldi jarangli qorishiq undoshni ifodalash uchun yoziladi;

2) *jurnal, proyektor; gijda, ajdar, tiraj* kabi o'zlashma so'zlarda til oldi jarangli sirg'aluvchi undoshni ifodalash uchun yoziladi.

19. **Ctch** harflar birikmasi *choy, chevar, chiroyli, chaman; achchiq, uchun, bichiqlik; kuch, kech* kabi soʻzlarda til oldi jarangsiz qorishiq undoshni ifodalash uchun yoziladi.

20. **Rr** harfi *rahmat, rohat, orom, doira, bor, diyor* kabi soʻzlarda til oldi ovozdor titroq undoshni ifodalash uchun yoziladi.

21. **Ll** harfi *lola, loyiq, la'l; iloj, mahal* kabi soʻzlarda sirgʻaluvchi ovozdor yon undoshni ifodalash uchun yoziladi.

22. **Nn** harfi:

1) *non, nomus; ona, tana; bilan, tomon* kabi soʻzlarda til oldi ovozdor burun undoshini ifodalash uchun yoziladi;

2) *shanba, yonbosh, jonbozlik; yonma-yon, koʻrinmaslik* kabi soʻzlarda *n* tovushi baʼzan *m* aytilsa ham, *n* yoziladi.

23. **Gg** harfi *gul, goʻzal; ega, gugurt; teg, eg* kabi soʻzlarda til orqa jarangli portlovchi undoshni ifodalash uchun yoziladi.

24. **Kk** harfi *koʻl, koʻylak; uka, moki; tok, bilak* kabi soʻzlarda til orqa jarangsiz portlovchi undoshni ifodalash uchun yoziladi.

25. **Yy** harfi *yoʻl, yigit, yetti, yaxshi, yoz, yulduz; tuyu, dunyo, tayyor; soy, tuy* kabi soʻzlarda til oʻrta sirgʻaluvchi undoshni ifodalash uchun yoziladi.

26. **Ngng** harflar birikmasi *yangi, koʻngil, dengiz, singil, keling, bordingiz; tong, ming, teng* kabi soʻzlarda til orqa ovozdor burun tovushini ifodalash uchun yoziladi.

27. **Qq** harfi *qizil, qimiz, qirq, haqiqiy, aql* kabi soʻzlarda chuqur til orqa jarangsiz portlovchi undoshni ifodalash uchun yoziladi.

28. **Gʻgʻ** harfi *gʻoz, bagʻir, togʻ* kabi soʻzlarda chuqur til orqa jarangli sirgʻaluvchi undoshni ifodalash uchun yoziladi.

29. **Xx** harfi *xabar, xoʻroz, xohish, xushnud, baxt, axborot, mix* kabi soʻzlarda chuqur til orqa jarangsiz sirgʻaluvchi undoshni ifodalash uchun yoziladi.

30. **Hh** harfi *hosil, hamma, bahor; isloh, nikoh* kabi soʻzlarda jarangsiz sirgʻaluvchi boʻgʻiz undoshini ifodalash uchun yoziladi.

31. Yonma-yon keladigan undoshlarning imlosi:

1) *baland, Samarqand, poyezd; doʻst, artist, gʻisht* kabi soʻzlarda *d, t* tovushi baʼzan aytilmasa ham, yoziladi;

2) *metall, kilogramm, kilovatt, kongress* kabi oʻzlashma soʻzlar oxirida bir undosh aytilsa ham, ikki harf yoziladi. Lekin bunday soʻzlarga xuddi shu tovush bilan boshlanadigan qism qoʻshilsa, soʻz oxiridagi bir harf yozilmaydi: *metall+lar = metallar, kilogramm+mi = kilogrammi* kabi.

32. ' — tutuq belgisi:

1) *a'lo, ba'zan, ma'yus, ta'zim; ra'y, ta'b; e'lon, e'tibor, e'tiqod, me'mor, ne'mat, she'r, fe'l; Nu'mon, shu'la* kabi oʻzlashma soʻzlarda unlikdan keyin shu unli tovushning choʻziqroq aytilishini ifodalash uchun qoʻyiladi; *mo'jiza, mo'tadil, mo'tabar* kabi soʻzlarda o' unlisi choʻziqroq aytilsa ham, tutuq belgisi qoʻyilmaydi;

2) *in'om, san'at, qat'iy, mas'ul* kabi oʻzlashma soʻzlarda unlikdan oldin shu unli oldingi undosh tovushdan ajratib aytilishini ifodalash uchun qoʻyiladi.

Asos va qo'shimchalar imlosi

33. Qo'shimcha qo'shilishi bilan so'z oxiridagi unli o'zgaradi:

1) *a* unlisi bilan tugagan fe'llarga *-v, -q, -qi* qo'shimchasi qo'shilganda *a* unlisi *o* aytiladi va shunday yoziladi: *sayla – saylov, sina – sinov, aya – ayovsiz; so'ra – so'roq, bo'ya – bo'yoq; o'na – o'ynoqi, sayra – sayroqi* kabi;

2) *i* unlisi bilan tugagan ko'pchilik fe'llarga *-v, -q* qo'shimchasi qo'shilganda bu unli *u* aytiladi va shunday yoziladi: *o'qi – o'quvchi, qazi – qazuvchi, sovi – sovuq* kabi. Lekin *i* unlisi bilan tugagan ayrim fe'llarga *-q* qo'shimchasi qo'shilganda bu unli *i* aytiladi va shunday yoziladi: *og'ri – og'riq, qavi – qaviq* kabi.

Eslatma:

1) undosh bilan tugagan barcha fe'llarga *-uv* qo'shiladi: *ol – oluv, yoz – yozuv* kabi;

2) undosh bilan tugab, tarkibida *u* unlisi bor fe'lga *-uq* qo'shiladi: *uz – uzuv, yut – yutuq* kabi.

Lekin *uyushiq, burushiq, uchuriq* (shuningdek, *bulduriq*) kabi so'zlarning uchinchi bo'g'inida *i* aytiladi va shunday yoziladi.

34. *k, q* undoshi bilan tugagan ko'p bo'g'inli so'zlarga, shuningdek, *bek, yo'q* kabi ayrim bir bo'g'inli so'zlarga egalik qo'shimchasi qo'shilganda *k* undoshi *g* undoshiga, *q* undoshi *g'* undoshiga aylanadi va shunday yoziladi: *tilak – tilaging, yurak – yuragim, kubok – kubogi, bek – begi; tayoq – tayog'i, qo'shiq – qo'shig'i, yaxshiroq – yaxshirog'i, yo'q – yo'g'i* kabi. Lekin ko'p bo'g'inli o'zlashma so'zlarga, bir bo'g'inli ko'pchilik so'zlarga egalik qo'shimchasi qo'shilganda *k, q* tovushi aslida aytiladi va yoziladi: *ishtirok – ishtiroki, ocherk – ocherki, erk – erki, huquq – huquqim, ravnaq – ravnaqi, yuq – yuqi* kabi.

35. Quyidagi qo'shimchalar qo'shilishi bilan so'zning tarkibida tovush tushadi yoki ortadi:

1) *o'rin, qorin, burun, o'g'il, bo'yin, ko'ngil* kabi ba'zi so'zlarga egalik qo'shimchasi qo'shilganda, *qayir, ayir* kabi fe'llarga nisbat shaklini yasovchi *-il* qo'shimchasi qo'shilganda, *ikki, olti, yetti* so'zlariga *-ov, -ala* qo'shimchalari qo'shilganda ikkinchi bo'g'indagi unli aytilmaydi va yozilmaydi: *o'rin – o'rnim, qorin – qorni, burun – burning, o'g'il – o'g'ling, ko'ngil – ko'ngli, yarim – yarmi; qayir – qayril, ulug' – ulg'ay, sariq – sarg'ay, ikki – ikkov, ikki – ikkala, yetti – yettov* kabi;

2) *u, bu, shu, o'sha* olmoshlariga *-da, -dan, -day, -dagi, -da, -gach, -cha* qo'shimchalari qo'shilganda *n* tovushi qo'shib aytiladi va shunday yoziladi: *unda, bunday, shunda, o'shancha* kabi; bu olmoshlarga egalik qo'shimchalari quyidagicha qo'shiladi: *buningiz, o'shanisi* kabi;

3) *o, o, u, e* unililari bilan tugaydigan so'zlarga egalik qo'shimchalari quyidagicha qo'shiladi:

a) ko'pchilik so'zlarga egalik qo'shimchalari *-m, -ng, -si, -miz, -ngiz, -si* (yoki *-lari*) shaklida tovush ortirmay qo'shiladi: *bobom, bobong, bobosi; bobomiz, bobongiz, bobosi* (yoki *bobolari*); *orzum, orzung, orzusi; orzumiz, orzungiz, orzusi* kabi;

b) *parvo, obro', mavqe, mavzu, avzo* so'zlariga I, II shaxs egalik qo'shimchalari qo'shilganda bir y tovushi qo'shib aytiladi va shunday yoziladi: *parvoyim, parvoying; parvoyimiz, parvoyingiz; obroyim, obro'ying; obro'yimiz, obro'yingiz* kabi; III shaxs egalik qo'shimchasi *parvo, avzo, obro', mavqe* so'zlariga -yi shaklida, *xudo, mavzu* so'zlariga esa -si shaklida qo'shiladi: *avzoyi, mavzusi* kabi (*dohiy* kabi y undoshi bilan tugagan so'zga ham III shaxsda -si qo'shiladi: *dohiyisi* kabi);

4) *men, sen* olmoshlariga -ni, -ning, -niki qo'shimchalari qo'shilganda qo'shimchadagi n tovushi aytilmaydi va yozilmaydi: *meni, mening, meniki; seni, sening, seniki* kabi.

36. Quyidagi qo'shimchalarning birinchi tovushi ikki xil aytilsa ham, bir xil yoziladi:

1) -bon, -boz qo'shimchalari ba'zan -von, -voz aytilsa ham, hamma vaqt -bon, -boz yoziladi: *darvozabon, masxaraboz* kabi.

Lekin -vachcha qo'shimchasi hamma vaqt shunday aytiladi va yoziladi: *amakivachcha, xolavachcha* kabi;

2) o'rin kelishigi va chiqish kelishigi qo'shimchasining, o'tgan zamon yasovchisi va III shaxs ko'rsatkichi -di qo'shimchasining boshidagi undosh ba'zan t aytilsa ham, hamma vaqt d yoziladi: *ishda, misdan, ketdi, kelmabdi* kabi.

37. Quyidagi qo'shimchalarning bosh tovushi ikki yoki uch xil aytiladi va shunday yoziladi:

1) taqlid so'zlardan fe'l yasovchi -illa (*chirilla, taqilla*) qo'shimchasi so'z tarkibida v yoki u tovushi bo'lganda -ulla aytiladi va shunday yoziladi: *shovulla, lovulla, gurulla* kabi;

2) nisbat shaklini yasovchi -dir qo'shimchasi jarangli undosh bilan tugagan bir bo'g'inli so'zlarga (*kel* so'zidan boshqa), shuningdek, z undoshi bilan tugagan orttirma nisbat yasovchisidan keyin qo'shiladi: *quvdir, egdir, kuldirdir, yondirdir; o'tkazdir, tomizdir* kabi. Qolgan barcha hollarda bu qo'shimcha -tir aytiladi va shunday yoziladi: *tiktir, kestir, uyaltir, chaqirtir* kabi;

3) jo'nalish kelishigi qo'shimchasi -ga, chegara bildiruvchi -gacha, ravishdosh shaklini yasovchi -gach, -guncha, -gani, -gudek, sifatdosh shaklini yasovchi -gan, buyruq maylining II shaxs ko'rsatkichi -gin, shuningdek, -gina qo'shimchasi uch xil aytiladi va shunday yoziladi:

a) k undoshi bilan tugagan so'zlarga qo'shilganda bu qo'shimchalarning bosh tovushi k aytiladi va shunday yoziladi: *tokka, yo'lakkacha, ko'nikkach, zerikkuncha, to'kkani, kechikkudek, bukkani, ekkin, kichikkina* kabi;

b) q undoshi bilan tugagan so'zlarga qo'shilganda bu qo'shimchalarning bosh tovushi q aytiladi va shunday yoziladi: *chopiqqa, qishloqqacha, yoqqach, chiqquncha, chinigqani, qo'rqqudek, achchiqqina* kabi;

d) qolgan barcha hollarda, so'z qanday tovush bilan tugashidan va bu qo'shimchalarning bosh tovushi k yoki q aytilishidan qat'i nazar, g yoziladi: *bargga, pedagogga, bug'ga, sog'ga, og'gan, sig'guncha* kabi.

Qo'shib yozish

38. *Xona, noma, poya, bop, xush, ham, baxsh, kam, umum, rang, mijoz, sifat, talab* kabi so'zlar yordamida yasalgan qo'shma ot va qo'shma sifatlar qo'shib yoziladi: *qabulxona, tabriknoma, taklifnoma, bedapoya, ommabop, xushxabar, hamsuhbat, orombaxsh, kamquvvat, bug'doyrang, umumxalq, sovuqmijoz, devsfat, suvtalab* kabi.

39. *-(a)r* (inkori *-mas*) qo'shimchasi bilan tugaydigan qo'shma ot va qo'shma sifatlar qo'shib yoziladi: *o'rinbosar, otboqar, cho'lquvar, ishyoqmas, qushqo'nmas* kabi.

40. Takror taqlid so'zlarga qo'shimcha qo'shish bilan yasalgan ot va fe'llar qo'shib yoziladi: *pirpirak* (pir-pir+ak), *hayhayla* (hay-hay+la), *gijgijla* (gij-gij+la) kabi.

41. Narsani (predmetni) boshqa biror narsaga nisbatlash (qiyoslash), o'xshatish yo'li bilan bildiruvchi qo'shma ot va qo'shma sifatlar qo'shib yoziladi: *karnaygul, qo'ziqorin, otquloq, oybolta, devqomat, sheryurak, bodomqovoq, qirg'iyko'z* kabi.

42. Narsani uning rangi, mazasi, o'zidagi biror narsasi va shu kabi belgilari asosida bildiruvchi qo'shma otlar qo'shib yoziladi: *olaqarg'a, qizilishton, uchchiqtosh, mingoyoq* kabi.

43. Narsaning biror maqsad, ish uchun mo'ljalanganligini bildiruvchi qo'shma otlar qo'shib yoziladi: *kirsovun, qiymataxta, tokqaychi, oshrayhon, molqo'ra, nosqovoq, ko'zoynak* kabi.

44. Narsani joyga nisbat berish asosida bildiruvchi qo'shma otlar qo'shib yoziladi: *tog'olcha, cho'lyalpiz, suvilon, qashqargul* kabi.

45. Marosim, afsona kabilarni bildiruvchi qo'shma otlar qo'shib yoziladi: *kiruvdi, kelintushdi, qoryog'di, Urto'qmoq, Ochildasturxon* kabi.

46. Qaratuvchili birikmaning bir so'zga aylanishi bilan yuzaga kelgan qo'shma otlar qo'shib yoziladi: *mingboshi, so'zboshi, olmaoqi* kabi.

47. Ikkinchi qismi turdosh ot bilan yoki *obod* so'zi bilan ifodalangan joy nomlari qo'shib yoziladi: *Yangiyo'l, To'rtko'l, Mirzaobod, Xalqobod* kabi. Lekin ikkinchi qismi atoqli ot bo'lgan joy nomlari ajratib yoziladi: *O'rta Osiyo, Ko'hna Urganch, O'rta Chirchiq* kabi.

48. Rus tilidan anan o'zlashtirilgan yoki so'zma-so'z tarjima qilish yo'li bilan hosil qilingan qo'shma so'zlar qo'shib yoziladi: *kinoteatr, radiostansiya, fotoapparat, elektrotexnika, teleko'rsatuv, yarimavtomat, bayramoldi, suvosti* kabi.

49. Qisqartmalarning barcha turlari va ularga qo'shiladigan qo'shimchalar qo'shib yoziladi: *SamDU, ToshDUNing* kabi. Lekin yonma-yon kelgan ikki qisqartma ajratib yoziladi: *O'zXDP MK* (O'zbekiston Xalq demokratik partiyasi markaziy kengashi) kabi.

50. Bir tovush ikki yoki undan ortiq tovush tarzida aytilsa, bunday holat harfni takror yozish bilan ko'rsatiladi: *yo'o'q, nima, himm, uff* kabi.

Chiziqcha bilan yozish

51. Juft soʻz va takror soʻz qismlari chiziqcha bilan yoziladi: *el-yurt, mehr-shafqat, qovun-tarvuz, omon-eson, kecha-kunduz, yozin-qishin, asta-sekin, uch-toʻrt, oʻn-oʻn beshita (10-15ta), bilinar-bilinmas, bordi-keldi, kuydi-pishdi, don-dun, oz-moz, mayda-chuyda, aldab-suldab, oʻylab-netib, soʻramay-netmay, kiyim-kechak, adi-badi, ikir-chikir, duk-duk, taq-tuq, qop-qop, ming-ming (ming-minglab), bitta-bitta (bitta-bittalab), baland-baland, chopa-chopa, ishlay-ishlay, yaqin-yaqinlargacha, hamma-hammasi, uy-uyiga, ich-ichidan* kabi.

Eslatma:

1) juft soʻzdan qoʻshimclia yordamida yasalgan soʻzlar ham chiziqcha bilan yoziladi: *baxt-saodatli, xayr-xoʻshlashmoq* kabi;

2) juft soʻz qismlari orasida *-u (-yu)* bogʻlovchisi kelsa, undan oldin chiziqcha qoʻyiladi va juft soʻz qismlari ajratib yoziladi: *doʻst-u dushman (doʻst-dushman), kecha-yu kunduz (kecha-kunduz)* kabi;

3) yetakchi va koʻmakchi feʼl bir xil shaklda boʻlsa, chiziqcha bilan yoziladi: *yozd-ildi, borasan-qoʻyasan, uxlabman-qolibman* kabi.

52. Belgini kuchaytiruvchi *qip-qizil, yam-yashil, dum-dumaloq, kuppa-kunduzi, toʻppa-toʻgʻri, bab-barobar* kabi soʻz shakllari chiziqcha bilan yoziladi (lekin *oppoq* soʻzi qoʻshib yoziladi).

53. Soʻzning *-ma, ba-* qoʻshimchalari yordamida birlashgan qismlari chiziqcha bilan yoziladi: *koʻchama-koʻcha, uyma-uy, rang-barang, dam-badam* kabi. Lekin mustaqil ishlatilmaydigan qism qatnashsa, bunday soʻzlar qoʻshib yoziladi: *roʻbaroʻ, darbadar* kabi.

54. Rus tilidan aynan yoki soʻzma-soʻz tarjima qilish yoʻli bilan olingan soʻzlar asliga muvofiq chiziqcha bilan yoziladi: *unter-ofitser, kilovatt-soat* kabi.

55. *-chi, -a (-ya), -ku, -u (-yu), -da, -e, -ey (-yey)* yuklamalari chiziqcha bilan yoziladi: *sen-chi, boraylik-chi, sen-a, kutaman-a, bola-ya, mingta-ya, keldi-ku, kelgan-u, yaxshi-yu, yaxshi-da, qoʻy-e, yashang-e, ogʻlim-ey, keldi-yey* kabi. Ammo *-mi, -oq (-yog), -ov (-yov), -gina (-kina, -qina)* yuklamalari oʻzidan oldin kelgan soʻzga qoʻshib yoziladi: *keliboq, oʻziyoq, koʻrganov, koʻrdiyov, mengina, qoʻshiqqina* kabi.

56. Tartib son arab raqamlari bilan yozilsa, *-nchi* qoʻshimchasi oʻrniga chiziqcha (-) qoʻyiladi: *7-sinf, 5-„A“ sinfi, 3-, 7-, 8-sinf oʻquvchilari, 20-yillar, 1991-yilning 1-sentabri* kabi. Tartib sonni koʻrsatuvchi rim raqamlaridan keyin chiziqcha yozilmaydi: *XX asr, X sinf* kabi.

Ajratib yozish

57. Qoʻshma feʼlning qismlari ajratib yoziladi: *sarf qil, taʼsir et, tamom boʻl, sotib ol, olib kel, olib chiq, miq etma* kabi.

58. Koʻmakchi feʼl va toʻliqsiz feʼl mustaqil feʼldan ajratib yoziladi: *aytib ber, olib koʻr, soʻrab qoʻy, koʻra qol, bera boshla, yiqila yozdi; ketgan edi, ketgan ekan, ketgan emish* kabi. Lekin mustaqil feʼl bilan yordamchi feʼl orasida tovush

o'zgarishi bo'lsa, bunday qismlar qo'shib yoziladi: *aytaver (ayta ber), boroladi (bora oladi), bilarkan (bilar ekan)* kabi.

59. Ko'makchilar ajratib yoziladi: *shu bilan, soat sayin, borgan sari, bu qadar, kun bo'yi* kabi. Lekin *bilan* ko'makchisining *-la* shakli, *uchun* ko'makchisining *-chun* shakli chiziqcha bilan yoziladi: *sen-la, sen-chun* kabi.

60. *Hamma, har, hech, bir, qay, u, bu, shu, o'sha* so'zlari o'zidan keyingi yoki oldingi so'zdan ajratib yoziladi: *hamma vaqt, har kim, hech qaysi, qay kuni, u yerda, shu yoqdan, o'sha yoqqa* kabi. Lekin *birpas, biroz, birato'la, birvarakayiga, birmuncha, buyon* so'zlari qo'shib yoziladi:

Shuningdek, *qay* so'zi *yoq, yer* so'zlari bilan ishlatilganda bir y tovushi tushsa, bu so'zlar qo'shib yoziladi: *qayoqqa, qayerda* kabi.

61. Sifat oldidan kelib, belgining ortiq yoki kamligini bildiradigan *to'q, jiqqa, tim, liq, lang, och* kabi so'zlar ajratib yoziladi: *to'q qizil, jiqqa ho'l, tim qora, liq to'la, lang ochiq, och sariq* kabi.

62. Murakkab son qismlari ajratib yoziladi: *o'n bir, besh yuz, qirq ming olti miz bir, bir ming yetti yuz sakson beshinchi* kabi.

63. *Yildan yilga, tomdan tomga* kabi birinchi qismi chiqish kelishigida, ikkinchi qismi jo'nalish kelishigida bo'lgan birikmalar ajratib yoziladi.

64. Belgining ortqlik darajasini bildiruvchi *ko'pdan ko'p, tekindan tekin, yangidan yangi, ochiqdan ochiq, qizigandan qizidi* kabilar ajratib yoziladi.

65. Izofali birikmalar airatib yoziladi. Bunda izofa undosh bilan tugagan so'zlarga *i* shaklida, unli bilan tigagan so'zlarga *yi* shaklida qo'shiladi: *dardi bedavo, nuqtayi nazar, tarjimayi hol* kabi. Lekin izofa yozilmaydigan so'zlar, shuningdek, qismlaridan biri yoki har ikkisi o'zbek tilida mustaqil ishlatilmaydigan so'zlar qo'shib yoziladi: *gulbeor (guli beor), dardisar* kabi.

Bosh harflar imlosi

66. Kishining ismi, ota ismi, familiyasi, taxallusi, ramziy atoqli oti bosh harf bilan boshlanadi:

Dilbar, O'rinova Muhabbat Majidovna, Azamat Shuhrat o'g'li, Hamza Hakimzoda, Muhammadsharif So'fizoda, Mannon Otaboy, Navoiy, Furqat; Yulpig'ichxon, Salomjon Alikov kabi.

67. Joy nomlari bosh harf bilan boshlanadi: *Andijon, Yangiyo'l* (shaharlar), *Naymancha, Buloqboishi* (qishloqlar), *Bodomzor, Chig'atoy* (mahallalar), *Zavraq* (dumi), *Yorqoq* (yaylov), *Qoratog', Pomir* (tog'lar), *Oqtepa, Uchtepa* (tepalar), *Zarafshon, Sirdaryo* (daryolar), *Yoyilma* (kanal); *Turkiya, Hindiston* (mamlakatlar) kabi. Bunday atoqli ot tarkibidagi sifatlovchi ham bosh harf bilan yoziladi: *Shimoliy Kavkaz, Markaziy Qizilqum* kabi.

68. Yulduz va sayyoralar, boshqa xil osmon jismlarining atoqli oti bosh harf bilan boshlanadi: *Hulkar, Qavs, Mirrix* (yulduz va sayyoralar nomi), *Tinchlik dengizi* (Oydagi relyef nomi) kabi. *Yer, quyosh, -oy* turdosh otlari sayyora nomi bo'lib kelgandagina bosh harf bilan yoziladi: *Yer Quyosh atrofida, Oy Yer atrofida* aytmadi.

69. Madaniy-maishiy va savdo korxonalariga, adabiyot va san'at asarlariga, sanoat va oziq-ovqat mahsulotlariga, shuningdek, transport vositalari, sport inshootlariga qo'yilgan nomlar bosh harf bilan boshlanadi: "Tong" (mehmonxona), "Saodat" (firma), "Navro'z" (xayriya jamg'armasi), "Jamalak" (matbaa birlashmasi), "G'uncha" (bog'cha), "Botanika" (sanatoriya), "Paxtakor" (stadion), "Qutlug' qon" (roman), "Dilorom" (opera), "Tanovar" (kuy), "Ozodlik" (haykal), "Jasorat" (yodgorlik), "Sino" (sovutgich) kabi.

70. Muhim tarixiy sana va bayramlarning nomlari tarkibidagi birinchi so'z bosh harf bilan boshlanadi: *Mustaqillik kuni, Xotira kuni, Ramazon hayiti, Navro'z bayrami* kabi.

71. Davlatlarning, davlat oliy tashkilotlari va mansablarining, xalqaro tashkilotlarning nomidagi har bir so'z bosh harf bilan boshlanadi: *O'zbekiston Respublikasi, Rossiya Federatsiyasi, Misr Arab Respublikasi, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Raisi, O'zbekiston Respublikasi Oliy Sudining Raisi, Birlashgan Millatlar Tashkiloti, Jahon Tinchlik Kengashi* kabi.

Boshqa tarkibli nomlarda oliy mansabni bildiruvchi birinchi so'zgina bosh harf bilan boshlanadi: *Bosh vazirning o'rinbosari; Mudofaa vaziri, Yozuvchilar uyushmasi, O'zbekiston Milliy tiklanish demokratik partiyasi* kabi.

Vazirliklar va idoralar, korxonalar va tashkilotlar nomi tarkibidagi birinchi so'z bosh harf bilan boshlanadi: *Sog'liqni saqlash vazirligi, Fan va texnika davlat qo'mitasi, Fanlar akademiyasi, Tilshunoslik instituti* kabi.

72. Davlatning oliy darajali mukofoti nomi tarkibidagi har bir so'z bosh harf bilan boshlanadi: "*O'zbekiston Qahramoni*" (unvon), "*Oltin Yulduz*" (medal). Boshqa mukofotlar, faxriy unvonlar, nishonlar nomidagi birinchi so'zgina bosh harf bilan boshlanadi: "*Sog'lom avlod uchun*" (orden), "*O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan fan arbobi*" (faxriy unvon), "*Matbaa a'lochisi*" (nishon) kabi.

73. Gapning birinchi so'zi bosh harf bilan boshlanadi: *Yer tagidan Muqaddasga bir qarab oldim.* (O.Yoqubov).

Eslatma:

1) ko'chirma gapdan keyin kelgan muallif gapining birinchi so'zi (agar u atoqli ot bo'lmasa) kichik harf bilan yoziladi: "*Bu men*", – *qo'rqibgina javob berdi ko'laga* (O. Yoqubov);

2) xatboshiga gapning sanaluvchi qismlari chiqarilganda bunday qismlar oldidan chiziq qo'yiladi va ular kichik harf bilan yoziladi:

Ma'muriy huquqbuzarlik to'g'risidagi ishni ko'rishga tayyorlash vaqtida tegishli organ (mansabdor shaxs) quyidagi masalalarni:

— *mazkur ishni ko'rib chiqish uning huquq doirasiga kirish-kirmasligini;*

— *ma'muriy huquqbuzarlik to'g'risidagi protokol va ishga oid boshqa materiallar to'g'ri tuzilgan-tuzilmaganligini ... hal qiladi;*

3) gapning qismlari qavslari raqam yoki qavslari harf qo'yib sanalsa, bunday qismlar ham kichik harf bilan yoziladi:

Hozirgi o'zbek adabiy tilining lug'at boyligi asosan besh manba negizida tarkib topgan: 1) umumturkiy so'zlar, 2) o'zbekcha so'zlar, 3) tojik tilidan kirgan

so'zlar, 4) arab tilidan kirgan so'zlar, 5) rus tilidan kirgan so'zlar („O'zbek tili“ darsligidan).

74. Tarkibli nomlarning bosh harfidan iborat qisqartmalar, atoqli bo'lmagan bo'ni birikmalarning qisqartmalari bosh harf bilan yoziladi: *AQSH* (Amerika Qo'shma Shtatlari), *BMT* (Birlashgan Millatlar Tashkiloti), *AES* (atom elektr stansiyasi) kabi. Qisqartma tarkibida bo'g'inga teng qism bo'lsa, uning birinchi harfigina bosh harf bilan yoziladi: *ToshDTU* (Toshkent davlat texnika universiteti) kabi.

Ko'chirish qoidalari

75. Ko'p bo'g'inli so'zning oldingi satrga sig'may qolgan qismi keyingi satrga bo'g'inlab ko'chiriladi: *to'q-son, si-fatli, sifat-li, pax-ta-kor, paxta-kor* kabi. Tutuq belgisi oldingi bo'g'inda qoldiriladi: *va'-da, ma'-rifat, mash'-al, in'-om* kabi.

76. So'zning bosh yoki oxirgi bo'g'ini bir harfdan iborat bo'lsa, ular quyidagicha ko'chiriladi:

1) so'z boshidagi bir harfdan iborat bo'g'in yolg'iz o'zi oldingi satrda qoldirilmaydi: *a-badiy* emas, *aba-diy, e-shikdan* emas, *eshik-dan* kabi;

2) so'z oxiridagi bir harfdan iborat bo'g'in yolg'iz o'zi keyingi satrga ko'chirilmaydi: *mudofa-a* emas, *mudo-faa, matba-a* emas, *mat-baa* kabi.

77. O'zlashma so'zlarning bo'g'inlari chegarasida kelgan ikki yoki undan ortiq undosh quyidagicha ko'chiriladi:

1) ikki undosh yonma-yon kelsa, ular keyingi satrga birgalikda ko'chiriladi: *dia-gramma, mono-grafiya* kabi.

1) uch undosh yonma-yon kelsa, birinchi undosh oldingi satrda qoldirilib, qolgan ikki undosh keyingi satrga ko'chiriladi: *silin-drik* kabi.

78. Bir tovushni ko'rsatuvchi harflar birikmasi (sh, ch, ng) birgalikda ko'chiriladi: *pe-shayvon, pe-shona, mai-shat, pi-choq, bi-chiq-chi, si-ngil, de-ngiz* kabi.

79. Bosh harflardan yoki bo'g'inga teng qism va bosh harflardan iborat qisqartmalar, shuningdek, ko'p xonali raqamlar satrdan satrga bo'lib ko'chirilmaydi: *AQSH, BMT, ToshDU, 16, 245, 1994, XIX* kabi.

80. Harfdan iborat shartli belgi o'zi tegishli raqamdan ajratib ko'chirilmaydi: *3-, 4- sinf, V "F" guruhi, 110 gr, 15 ga, 105 m, 25 sm, 90 mm* kabi.

81. Atoqli ot tarkibiga kiradigan raqam nomdan ajratilgan holda keyingi satrga ko'chirilmaydi: *"Navro'z - 92"* (festival), *"O'qituvchi - 91"* (ko'rik-tanlov), *"Andijon - 9"*, *"Termiz - 16"* (g'o'za navlari), *"Boing - 767"* (samolyot), *"Foton - 774"* (televizor) kabi.

82. *A.J.Jabborov, A.D.Abduliyev* kabilarda ismning va ota ismining birinchi harfiga teng qisqartmalar familiyadan ajratib ko'chirilmaydi. Shuningdek, *v.b.* (va boshqalar), *sh.k.* (shu kabilar) singari harfiy qisqartmalar ham oldingi so'zdan ajratib ko'chirilmaydi.

? **Mavzuga oid savollar**

- 1.Orfografiya nimani o'rganadi?
- 2.Imlo qoidalari deganda nimani tushunasiz?
- 3.Lotin grafikasi asosidagi o'zbek alifbosi uchun imlo qoidalari qachon qabul qilingan?
- 4.Lotin grafikasi asosidagi o'zbek alifbosi imlo qoidalari necha bob va bo'limdan iborat?
- 5.Kirill va lotin yozuvlari imlosidagi asosiy farqlarni sanay olasizmi?

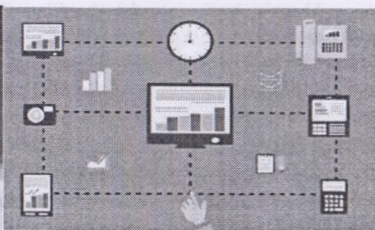

Mustahkamlash uchun mashq va topshiriqlar

1-topshiriq. Quyida berilgan mavzular asosida imlo qoidalari rioya qilgan holda sohaga oid matn tuzing.

Iqtisodiy o'sish

Buxgalteriya ishi

Bozor iqtisodiyoti

Biznes reja

2-topshiriq. Gaplarni o'qib xato yozilgan so'zlarni to'g'irlang. So'zlarning aytilishi va imlosini izohlang.

Menejmentlik buxgalterlarining professional etikasi

Boshqaruv (menejment) buxgalterlari etika qoidalari qabul qilinishi talab etiladigan professional soha hisoblanadi.

Etika qoidalari – bu professional o'rtasida boshqa ommaviy guruhlar va ushbu professional jamiyatining ichida bir-biriga bo'lgan xulq-atvorlarni tartibga soladigan konvensiyadir. Etika qoidalari reputatsion, boshqaruv va korporativ madaniyatni rivojlantirish kabi funksiyalarga ega.

Professional etika qoidalari ikkita ma'naviy funksiyalarni bajaradi. Birinchisi, ular standartlarga rioya qilish orqali jamiyatga sifat kafolati bo'lib xizmat qiladi. Ikkinchisi, qaysi soha xodimlariga taluqli bo'lsa, ushbu soha xodimlari faoliyatidagi cheklovlarni belgilab beradi. Buxgalter professiyasi ijtimoiy ahamiyat kasb etadigan professionalardan hisoblanib, jamoat manfaatlarini nuqtai nazaridan ma'lum majburiyatlarni o'z zimmasiga olishni taqozo etadi. Shu nuqtai nazaridan buxgalter professiyasi etika qoidalarini taqozo etadigan professionalardan hisoblanadi. Ushbu zaruriyattan kelib chiqib, 1996-yil Buxgalterlarning xalqaro federatsiyasi tomonidan Professional Buxgalterlarning etika kodeksi ishlab chiqilgan. 2006-yil 30-iyunidan yangi tahrirda qabul qilindi. Ushbu etika kodeksi buxgalteriya professiyasiga qo'yiladigan asosiy talablarni belgilab berdi. Ularga quyidagilar kiritilgan:

1. **Ishonchlilik** – jamiyatda ishonchli axborotlarga bo'lgan va ishonchli axborot tizimiga bo'lgan talab amal qiladi;

2. **Professionalizm** – kompaniyalar, ish beruvchilar va boshqa manfaatdor tomonlarning buxgalteriya hisobi sohasida maxsus bilim va ko'nakmalarga ega bo'lgan mutaxassislariga bo'lgan talabi shakllanganligi;

3. **Hizmatlar sifati kafolatlanganligi** – professional buxgalterlar tomonidan bajarilgan ishlar oliy sifat standartlari talablariga to'liq muvofiq kelishligi borasidagi ishonchning zarurligining amal qilishi;

4. **Ishonch** – professional buxgalterlarning xizmatidan foydalanuvchilar ushbu xizmatlarni tartibga solishga mo'ljallangan professional etika qoidalari mavjudligidan xabardor bo'lishlari kerak

AQShdagi Menejment Buxgalterlar Instituti (IMA-Institute of Management Accountant) tomonidan menejment buxgalterlarining kompetentlik, kofedensiiallik, to'g'rilik va ishonchlilik bo'yicha sifat tavsiflar qoidalari ishlab chiqilgan. (Tashnazarov S.N. va boshqalar. Menejmentlik buxgalteriya hisobi. – Samarqand: 2022)

3-topshiriq. Quyida berilgan so'zlarni qo'shib yozish, ajratib yozish hamda chiqiqcha bilan yozish qoidalari asosida mos ustunlarga joylashtirib chiqing.

Ko'z//oyinak, sotib//olmoq, alla//qachon, shu//yerga, baland//parvoz, som//semiz, tinchlik//sevar, umum//davlat, shaharlar//aro, shirin//so'z, jigar//rang, besh//kokil, otash//qalb, g'ayrat//qilmoq, bilag//uzuk, Yakka//saroy, ko'chama//ko'cha, Olti//ariq, Qum//qo'rg'on, Sot//voldi, kino//yulduz, uy//uyiga, radio//markaz, tele//tanlov, qirq//bo'g'im, qashqar//gul, chala//savod, xush//bichim, bay//buzib, ish//yoqmas, omma//bop, qop//qora, millatlar//aro, tez//oqar, havo//rang, ayta//oladi, qayta//qurish, chanqov//bosdi, umum//davlat, odam//sifat, Tyan//Shan, Chil//ustun.

4-topshiriq. Ko'chirish qoidalariga zid ravishda qismlarga ajratilgan so'zlarni belgilang va ularni to'g'rilab daftaringizga ko'chirib oling.

Den-giz, ta-a-lluq-li, ke-tin-giz, o-ta-la-ri, Nam-Du, ko'n-gil, tran-sport, mesh-chan, sa-o-dat, ma'lumot, B-MT, Er-on, a-ka-xon, u-kam, ton-ggi, sanoq-li, a-ka-xon, yan-ga, mat-baa, ya-ngi.

5-topshiriq. Quyidagi juft so'zlarning tushirib qoldirilgan qismini topib ko'chiring hamda sohangizga oid terminlarni aniqlab tagiga chizing.

Savdo-....., oldi-....., hisob-....., kuch-....., ko'cha-....., aql-....., egri-....., yaxshi-....., to'y-....., do'st-....., baxt-....., o'y-....., katta-....., baland-....., asta-....., urf-....., fahm-....., or-....., kecha-....., osh-....., narx-....., qarz-....., qavm-....., sharm-....., xesh-....., chol-....., sovg'a-....., soya-....., noz-....., dala-....., ahd-....., xulq-....., orzu-....., aka-....., issiq-....., kecha-....., el-....., ota-....., rang-....., kirim-....., bank-.....

Mavzuga oid testlar

1. Quyidagi so'zlardan qaysilarida tutuq belgisi unlini undoshdan ajratib talaffuz etilishini ifodalash uchun qo'yiladi?

A) e'lon, shu'la B) she'r ne'mat C) mo'jiza, mo'tabar D) san'at, in'om2. "O'zbek tilining asosiy imlo qoidalari" (1995-y)ga asosan har bir so'zi bosh harf bilan yoziluvchi birliklar qatorini belgilang.

- A) Xotira va qadrlash kuni
- B) Mustaqillik kuni
- C) Barchasidagi so'zlar bosh harf bilan yoziladi
- D) O'zbekiston qahramoni

3. Quyidagi qo'shma so'zlarning qaysi biri ajratib yoziladi?

- A) suvosti (kema) B) osmako'prik C) biroz D) shalpanquloq

(it)

4. Noto'g'ri yozilgan so'zlarni aniqlang.

- A) O'zbekiston Oliy Majlisi, "Sen yetim emassan" she'ri
- B) "Mustaqillik" ordeni, "Do'stlik" ordeni
- C) "Orol" gazetasi, "Jiguli" mashinasi
- D) markaziy Farg'ona kanali, katta Andijon kanali

5. Qaysi qatordagi so'zlar chiziqcha bilan yoziladi?

A) bodom// qovoq, to'q// qizil, kecha// kunduz

B) orom// baxsh, qiyma// taxta, ur// to'qmoq

C) uyma// uy, kiyim// kechak, dam// badam

D) gul// chechak, bordi// keldi, och//sariq

6. Bosh harflar imlosi haqidagi qaysi fikr noto'g'ri?

A) Har bir gap bosh harf bilan boshlanadi.

B) She'rning har bir misrasi bosh harf bilan boshlanadi.

C) Atoqli otlar bosh harf bilan yoziladi.

D) Atoqli otlardan hosil bo'lgan turdosh otlar bosh harf bilan yoziladi.

7. Qaysi qatorda chiziqcha bilan yozish qoidasi buzilgan?

A) 1991-yil

B) kecha-yu kunduz

C) berilgan barcha birliklarda chiziqcha to'g'ri qo'yilgan

D) qiy-chuvlashmoq

8. Qaysi qatordagi so'zda qo'sh undosh xato qo'llangan?

A) taraddud

B) shilliqurt

C) yashshamagur

D)

hiqqildoq

9. Qaysi qatordagi so'z imlo qoidalariga ko'ra xato yozilgan?

A) hayhot

B) hatti-harakat

C) xushhol

D) xohlovchi

10. Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosi asosida yozilgan quyidagi so'zlarning qaysi biri imlo qoidasiga ko'ra xato yozilgan?

A) aviasiya

B) bargga

C) noyabr

D) oktabr

4-MAVZU. SO‘Z VA UNING MA‘NOLARI.

Reja:

1. So‘z va leksema.
2. Bir ma‘noli va ko‘p ma‘noli so‘zlar.
3. So‘zning o‘z va ko‘chma ma‘nolari.
4. So‘zlarda hissiy-ta‘siriy munosabat ifodasi.

Tayanch so‘z va iboralar: leksika, leksikologiya, leksema, bir ma‘noli, ko‘p ma‘noli, o‘z ma‘no, ko‘chma ma‘no, uslubiy bo‘yoq, hissiy-ta‘siriy munosabat

Har qanday tilni o‘rganayotgan paytingizda, eng avvalo, sizni qurshab turgan narsa va hodisalarning amaliy hayotingiz bilan bog‘liq bo‘lgan turli xil harakati, holatlari, belgi va xususiyatlarining shu tilda qanday ifodalanishini, nomlanishini bilishdan boshlaymiz.

Ma‘lum bir tildagi ana shunday so‘zlar yig‘indisi shu tilning lug‘at tarkibini tashkil qiladi.

Leksikologiya yunoncha *lexikos* – so‘z, so‘zga doir va *logos* – ta‘limot so‘zlarining birikuvidan olingan bo‘lib, leksika (so‘z) haqidagi ta‘limot demakdir.

Demak, so‘z va uning ma‘nolarini o‘rganuvchi tilshunoslik bo‘limiga leksikologiya (ba‘zan leksika) deyiladi.

Ma‘lum ma‘no bilan bog‘langan va morfologik shakllangan tovush yoki tovushlar birikmasi so‘z sanaladi.

Demak, tahlil jarayonida gap tarkibidan so‘zlarni ajratamiz. So‘zlar esa leksema va grammatik qo‘shimchalarga bo‘linadi. **Tilning lug‘aviy (leksik) ma‘no bildiruvchi birligi leksema sanaladi.** Lug‘atlarda bosh so‘z sifatida leksemalar beriladi.

Tilimiz nihoyatda boy va rang-barang. Bir tushunchani turfa so‘zlar vositasida ifodalash bilan birga, o‘zingizning turli xil munosabatingizni ham ifodalashingiz mumkin. Masalan: *jilmaymoq*, *miyig‘ida kulmoq*, *kulmoq*, *tabassum qilmoq*, *xaxolamoq*, *qah-qah otmok*, *tirjaymoq*, *ishshaymoq* kabi o‘ndan ortiq so‘zlar orqali kulish holatini ifodalaysiz va shu bilan birga kulayotgan shaxsga o‘zingizning ijobiy yoki salbiy bahongizni berasiz.

So‘zlarning borliqidagi qanday narsa-hodisalar, belgi-xususiyatlar, harakat-holatlarni bildirishi uning atash ma‘nosi sanaladi. Faqat mustaqil so‘zlargina atash ma‘nosiga ega bo‘ladi. Olmoshlar bundan mustasno. Ular atash ma‘nosiga ega bo‘lgan so‘zlarga ishora qiladi.

Bir ma'noli va ko'p ma'noli so'zlar. Bir ma'noli so'zlar tilimizda kam sonli tashkil qiladi va ilmiy, kasb-hunarga doir atamalarni, shuningdek, yangi paydo bo'lgan so'zlarni o'z ichiga oladi. Yangi so'zlar (neologizmlar) ham davrlar o'tishi bilan qo'shimcha ma'nolarni anglatadi.

Nutq jarayonida ikki va undan ortiq ma'noda qo'llaniluvchi so'zlarga **ko'p ma'noli so'zlar** yoki **polisemiya** deyiladi.

Polisemiya yunoncha *poli* – **ko'p**, *semia* – **ma'no** so'zlaridan olingan bo'lib, ko'p ma'noli demakdir. Polisemiya monosemiya (yunoncha *mono* – **bir**, *semia* – **ma'no**)ga zidlanadi.

Ko'p ma'noli so'zlarda ma'no qanchalik ko'p bo'lsa ham, lekin u bir so'z hisoblanaveradi. Shuning uchun ham ko'p ma'noli so'zlarda ma'nolardan biri o'z ma'no, qolganlari esa **ko'chma ma'no** bo'ladi. Ko'chma ma'nolar nutq tarkibida boshqa so'zlar bilan bog'langanda namoyon bo'ladi, nutq tarkibidan ajratilganda esa to'g'ri ma'nosi asosiy ma'no bo'lib qoladi. Masalan, *tosh otmoq*, *bag'ri tosh*, *toshingni ter* kabi birliklar tarkibida qo'llangan *tosh* so'zi nutq qurshovidan ajratib olinsa, «qattiq jism» ma'nosini anglatadi.

Ko'p ma'noli so'zlarning ma'nosini bilish va undan nutq jarayonida o'rinli foydalanish nutqning ta'sirchan, ifodali bo'lishiga yordam beradi.

So'zning o'z va ko'chma ma'nolari. So'zlarning nutq jarayoniga bog'liq bo'lmagan atash ma'nosi **o'z ma'no** (bosh ma'no, asl ma'no, tub ma'no, denotativ ma'no, to'g'ri ma'no) sanaladi.

So'zning nutqda boshqa so'zlarga bog'lanib hosil qiladigan yondosh ma'nosi **ko'chma ma'no** hisoblanadi. So'zning ko'chma ma'nosi nutqda boshqa so'zlar vositasida anglashiladi. Masalan: *ko'ylakning etagi* – o'z ma'noda, *fevralning etagi* (*oxirlari degan ma'noda*) – ko'chma ma'noda.

O'z va ko'chma ma'no birikib ko'p ma'noli so'zni hosil qiladi!

So'z ma'nosining ko'chirilishi metafora, metonimiya, sinekdoxa va vazifadoshlik hodisalari doirasida sodir bo'ladi.

Metaforada ma'noning ko'chirilishi ikki predmet o'rtasidagi tashqi belgilarning o'xshashligiga asoslanadi: *samolyotning dumi*, *ariqning labi*, *tog'ning etagi*, *tandirning og'zi*.

Metonimiya hodisasi ikki predmetning yoki tushunchaning doimiy ravishda yonma-yon qo'llanishiga asoslanadi. Bunda bir predmetning ma'nosi ikkinchisiga to'liq ko'chadi va ularning birini aytganda, ikkinchisini tushunamiz: *samovarga chiqdim*, *Navoiyni o'qidim*, *bir tovoq yedim*.

Sinekdoxa hodisasi butun va qism tushunchalari o'rtasidagi munosabatga asoslanadi. Bunda butun orqali qismning va qism orqali butunning ma'nosini tushunish mumkin: *besh qo'l barobar emas*, *ular tirnoqqa zor*, *xo'jalikda tuyoqlar soni oshmoqda*.

Vazifadoshlik hodisasida ma'noning ko'chishi predmetlar bajarayotgan vazifaga asoslanadi. Masalan, *nayza* va *o'q* so'zlari o'rtasida shakliy o'xshashlik yo'q. Biroq, shunday bo'lsa-da, ularning vazifalari bir xil.

Soʻzlarda hissiy-taʼsiriy munosabat ifodasi. Soʻzlovchining turli hissiy-taʼsiriy munosabatlarini ifodalash xususiyatlariga koʻra soʻzlar ikki turga ajratiladi. Bular **betaraf soʻzlar va boʻyoqdor soʻzlardir**.

Muayyan tushunchani ifodalab, soʻzlovchining turli munosabatini bildiruvchi. qoʻshimcha maʼno jilosi boʻlmagan soʻzlar hissiy-taʼsiriy jihatdan **betaraf soʻzlar** hisoblanadi. Masalan: *yil, kun, joy, qoʻshiq, yashil, tuman, barcha, kelmoq, yurmoq* kabi.

Leksik maʼno bilan birga, maʼnosi anglashilayotgan narsa, belgi yoki harakat-holatga soʻzlovchining turlicha munosabatlarini ham ifodalovchi soʻzlar **hissiy-taʼsiriy jihatdan boʻyoqdor soʻzlar** sanaladi. Masalan: *chehra, jamol, bashar, tabassum, noshud, naynov, bashara, doʻmboq, xomxayol, gazanda, koʻrkam, ustuvor* kabi.

Boʻyoqdor soʻzlar hurmat, erkalash, xushmuomalalik, koʻtarinki ruhiyat kabi qoʻshimcha maʼnolarni ifodalasa, **ijobiy boʻyoqdor soʻz** sanaladi: *ukajon, kenjatoy, dilbar, dono, fusunkor, orombaxsh, jilmaymoq* kabi.

Hissiy-taʼsiriy munosabat nafratlanish, mensimaslik, kinoya, qargʻash, hurmatsizlik maʼnolariga ega boʻlgan *surbet, baloxoʻr, nonkoʻr, ahmoq, imonsiz, mijgʻov, tirjaymoq* kabi soʻzlar orqali ifodalansa, bunday soʻzlar **salbiy boʻyoqdor soʻzlar** sanaladi.

❓ Mavzuga oid savollar

1. Leksika soʻzi qanday maʼnolarda ishlatiladi?
2. Sozning atash maʼnosi deganda nimani tushunasiz?
3. Bir maʼnolilik va koʻp maʼnolilik atamalariga izoh bering.
4. Soʻzning oʻz va koʻchma maʼnosi deganda nimani tushunasiz?
5. Soʻzlardagi hissiy-taʼsiriy munosabat haqida gapiring.

Mustahkamlash uchun mashq va topshiriqlar

1-topshiriq. Berilgan soʻzlarni ikki ustunga boʻlib koʻchiring.

Bir maʼnoli (monosemantik)	Koʻp maʼnoli (polisemantik)

Atlas, xosiyat, kompyuter, xurmo, xunuk, parcha, xoreografiya, patir, pasta, patnis, gʻildirak, gʻisht, gʻoz, gʻuncha, gazeta, grammatika, urgʻu, dunyo, tilxat, paxta, soya, shaxs, olmosh, doya, qoshiq, qoya, xat, quy, davlat, qoʻshni, marketing, maqol, uy, tom, kirish soʻz, undalma, yuvgʻich, dars, haykal, topishmoq, aruz, til.

2-topshiriq. Quyida berilgan so'zlarni avval o'z ma'nosida, keyin ko'chma ma'noda qo'llab gaplar tuzing.

Tulki, kumush, temir, oltin, bosh, tish, dum, quloq, tirnoq, daftar, kitob, tumshuq, qorin, qora, sovuq, sayoz, achchiq.

3-topshiriq. Berilgan so'zlarni uslubiy xususiyatiga ko'ra guruhlarga ajratib, jadval kataklariga yozib chiqing.

Maroqli, tabiat, jamiyat, gullamoq, to'nini teskari kiymoq, mingta, harakat, harakatchan, orzu-havasli, ehtirom, ta'sir, to'satdan, ta'zit, ko'rsatmoq, tonna, yaratmoq, yuqori navli, jilmaydi, sersavlat, hashamatli, molekula, elektron, xullas, tajriba-sinov, haqiqat, oddiy, eruvchanlik, mahmadona, ko'rsatilgan muddatda, foyda-zarar, kirim-chiqim, mushtariy, qo'llab-quvvatlamoq, man qilinadi, so'raladi, matonatli, jamol, latif, bildirgi, naynov.

4-topshiriq. Quyida berilgan gaplardagi ma'no ko'chishi turini aniqlang.

1. Tog'ning ko'rki tosh bilan, odam ko'rki bosh bilan. 2. Uning boshi yaxshi ishlaydi. 3. Bir boshga bir o'lim. 4. Adl qulog'ila eshit holimni. 5. Eshitgan quloq nima deydi? 6. Zal kulib yubordi. 7. Navoiyni kechadan beri ko'tarib yuribman. 8. Navbatim so'mka ko'targan "jinsidan" keyin. 9. Bitta shu tuyuq bilan besh bolani qanday boqaman. 10. G'ildirakni yurgizib ko'cha bo'yi signal chalib ketdi. 11. Cho'loqqa achinish bilan qaradi.

5-topshiriq. Berilgan matnlardan bo'yoqdor so'zlarni toping hamda ularni ijobiy bo'yoqdor va salbiy bo'yoqdor so'zlarga ajratib ko'chiring.

1. Darvoqe, Tamara xolaning nafaqat "o'z" kalamushlari, balki keyinchalik bostirib kelgan bezbet daydilar to'dasi ham chindan qiynalib qolishgandi. 2. Irkit daydilar orasida qora kalamush va uning omon qolgan bolalari ham bor edi. 3. U faqat tanasining hali hayot asari butkul tark etmagan o'rinlariga vahshiy jonivorlarning o'tkir tishlari botgandagina jon achchig'ida ingrab yuborar, qichqirishga esa madori yetmasdi... 4. Ammo o'g'ri ketish oldidan bir ish qildi. Urchib ketgan kalamushlar karovatsiz qolgan murdani xomtalash qilayotganlarini ko'rib, xonaga margimush tashlab ketdi. (Yolg'izlik qurboni, Zulfiya Qurolboy qizi// "Yoshlik", 2010-yil 9-son) 5. Baxtli odam xudbin bo'ladi: baxtsizlarga achinmaydi. Baxtsiz odam ham xudbin bo'ladi: baxtililarga g'ayirligi keladi. 6. Inson shu qadar buyukki, uning fazilatlarini o'lchash – dunyodagi eng baland tog'ning eng baland cho'qqisiga emaklab chiqish zahmati bilan teng. 7. Inson shu qadar tubanki, uning illatlarini o'lchash – dunyodagi eng baland tog'ning eng baland cho'qqisidan emaklab tushish zahmati bilan teng. 8. Donolik bilan nodonlik shu qadar yaqinki, odam donolikni qancha ko'p da'vo qilsa, shuncha nodon bo'ladi! (Daftar hoshiyasidagi bitiklar. O'tkir Hoshimov)

Mavzuga oid testlar

1. Leksikologiya nimani o'rgatadi?
  - A) so'z turkumlarini, antonimlarni
  - B) gapni, lug'atlarning turlarini
  - C) so'z birikmalarini, bir ma'noli so'zlarni
  - D) so'zlarni, ularning lug'aviy ma'nolarini
2. Leksika atamasi qanday ma'noda qo'llanadi?
  - A) tilning lug'at tarkibi, so'zlar yig'indisi
  - B) lug'at tarkibini o'rganuvchi tilshunoslikning alohida bo'limi
  - C) so'zlarning leksik va grafik ma'nolarini o'rganuvchi tilshunoslik bo'limi
  - D) A va B
3. Qaysi gapda «so'z» so'zi maslahat ma'nosida qo'llangan?
  - A) So'zdan so'zning farqi bor, o'ttiz ikki narxi bor
  - B) Xalqda «boshga tushganini ko'z ko'rar» degan so'z bor
  - C) Do'st so'zini tashlama, tashlab boshing qashlama
  - D) Boshliq bilan uning o'rtasida so'z o'tgan, shekilli.
4. Qanday so'zlar bosh va ko'chma ma'nolarga ega?
  - A) bir ma'noli so'zlar   B) ko'p ma'noli so'zlar
  - C) atamalar   D) barcha mustaqil so'zlar
5. Qaysi ma'no so'zning bosh ma'nosi sanaladi?
  - A) so'zning nutq tarkibidan tashqarida ifodalaydigan ma'nosi
  - B) so'zning nutq tarkibidan boshqa so'zlar yordamida anglatadigan ma'nosi
  - C) so'zning gap tarkibida anglatadigan ma'nosi
  - D) so'zning ko'chma ma'nolaridan biri
6. Qaysi qatorda ko'chma ma'noda qo'llangan so'z berilgan?
  - A) Kishi dunyoda baxtli bo'lish uchun yashaydi.
  - B) Mehmon va mezbon allamahalgacha Lutfiy g'azallarini zavq bilan o'qishdi.
  - C) Barmog'imning tirmog'i etidan ajrab ketdi
  - D) U soy yoqasidan pastga tomon qiyalab yurdi
7. Qaysi gapda yengil so'zi ko'chma ma'noda ishlatilmagan?
  - A) Es-hushingni yig', unaqa yengil bo'lma
  - B) Davlatbekov radiodan aytilayotgan yengil kuydan, xususan, uning so'zlaridan zavqlanib tebrandi.
  - C) Yigirma minut o'tgandan keyin yengil ta'zim bilan Gulandom kirib keldi.
  - D) Yo'lchi yengil eshikchani ochib kirdi.
8. O'tkir pichoq, o'tkir zehni kabi birikmalardagi o'tkir so'zi ma'nosiga ko'ra qanday so'z?
  - A) zid so'z (antonim)   B) bir ma'noli so'z
  - C) shakldosh (omonim)   D) ko'p ma'noli so'z
9. So'zning o'z (asl) va ko'chma ma'nosi qaysi qatorda berilgan

A) Qishloq markaziga shu yo'l bilan boriladi. Bahslashishga yo'l qolmagan edi.

B) Egri ish qirq yildan keyin ham bilinadi. Mehribon qo'llar hamisha sizni qo'llab-quvvatlasin.

C) Ilgari ostonamiz tuyoq ko'rmagan. Harbiy xizmat temir intizomni talab qiladi.

D) Bunday sovuq xabarni kim tarqatdi? Daraxtlar uyg'ondi.

10. *Mufassal* so'zining lug'aviy ma'nosi qaysi javobda to'g'ri izohlangan?

A) uzluksiz, to'xtovsiz

B) mutlaq, absolut

C) qisqa, lo'nda

D) to'liq, batafsil

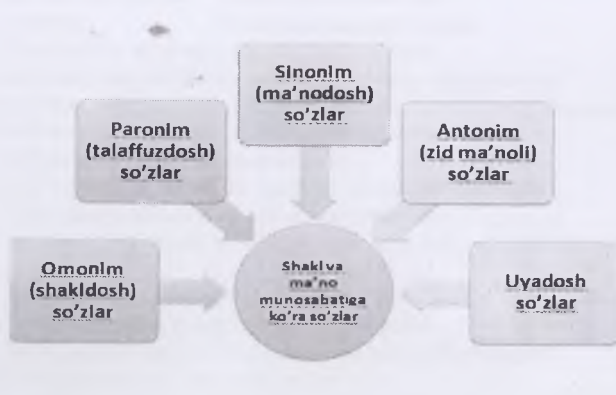
5-MAVZU. SO‘ZLARNING SHAKL VA MA‘NO MUNOSABATIGA KO‘RA TURLARI.

Reja:

1. Shakldosh so‘zlar haqida ma‘lumot.
2. Talaffuzdosh so‘zlar haqida ma‘lumot.
3. Ma‘nodosh so‘zlar haqida ma‘lumot.
4. Zid ma‘noli so‘zlar haqida ma‘lumot.
5. Uyadosh so‘zlar haqida ma‘lumot.
6. Variantdosh so‘zlar haqida ma‘lumot.

Tayanch so‘z va atamalar: nutq, so‘z, ta’sirchanligi, munosabat, leksik ma‘no, tildagi so‘z, talaffuz, shakldosh, ma‘nodosh, ko‘p ma‘moli, omonim, sinonimik qator, antonim, so‘z o‘yinlari, so‘z san‘ati, ma‘no qirralari.

Tildagi ayrim so‘zlar shakliy jihatdan, ayrimlari ma‘no jihatidan, bir xillari esa talaffuzi jihatidan o‘xshash bo‘ladi. Ayrim so‘zlarning ma‘nolari esa bir-biriga qarama-qarshi bo‘ladi. Ana shu xususiyatlariga ko‘ra so‘zlar quyidagi guruhlariga bo‘linadi: 1) *omonimlar*, 2) *sinonimlar*, 3) *antonimlar*, 4) *paronimlar*, 5) *uyadosh so‘zlar*.

Shakldosh so‘zlar (omonimlar). Tilimizda tovush (yozuvda harflar) tomoni bir xil bo‘lib, turlicha ma‘nolarni ifodalovchi so‘zlar va qo‘shimchalar mavjud. Bunday so‘z va qo‘shimchalarning omonimlar (lot. homos – bir, onuma – nom) yoki shakldoshlar deyilishidan xabaringiz bor. Masalan, *ot «hayvon», ot «ism», ot «irg‘it»* kabi.

Lug‘aviy (leksik) omonimlar – so‘zlar doirasidagi shakldoshlik nutq jarayonida so‘z o‘yini uchun qulay imkoniyat yaratadi. Ayniqsa, zakiylik san‘atida ulardan o‘rinli foydalanish askiyachilarning mahorati sanaladi.

Eslatma: ba'zi adabiyotlarda omonimlar *lug'aviy* (so'zlar omonimligi), *frazeologik* (iboralar omonimligi), *leksik va frazeologik* (so'z va iboralar omonimligi), *grammatik* (qo'shimchalar omonimligi) kabi turlarga ham ajratiladi.

Shakldosh so'zlar bir qarashda ko'p ma'noli so'zlarga o'xshab ketadi. Ularni bir-biridan farqlash kerak. Ko'p ma'noli so'zlar bir so'zning o'z va ko'chma ma'nolarida qo'llashdan hosil bo'ladi. Shakldosh so'zlar esa shakli o'xshash ikki va undan ortiq so'zlardir. Ko'p ma'noli so'zlarda o'zaro ma'no jihatdan bog'liqlik bor. Masalan, *kulmoq* fe'lini olsak, *Suman bu gapni eshitib kuldi* va *Unga omad kuldi* gaplarida *kulmoq* bir so'zning turli (o'z va ko'chma) ma'nolarda ishlatilishidir. *O'tin yonib kul bo'libdi* gapidagi *kul* so'zi esa yuqoridagi gaplardagi *kul* so'ziga nisbatan shakldoshlik hosil qilgan.

Talaffuzdosh so'zlar (paronimlar). Faqat ayrim tovushi bilan farqlanuvchi, lekin deyarli bir xil talaffuz qilinadigan so'zlarga **paronimlar** deyiladi.

Paronimlar orfoepiya qoidalariga e'tibor bermaslik natijasida hosil bo'ladi. Paronimlar bir-biridan quyidagicha farq qiladi:

- bir unli bilan farq qiladi: *xiyol – xayol, asir – asr*;
- bir undosh bilan farqlanadi: *tub – tup, bob – bop, mard – mart, yod – yot*;
- tutuq belgisi bilan farq qiladi: *sa'va – sava, da'vo – davo, ta'rif – tarif*.

Paronimlardan she'riyatda qofiya yaratish uchun foydalaniladi. Talaffuzi yaqin bo'lganligi uchun bunday so'zlarni bir-biri bilan almashtirib qo'yish mumkin.

Paronimlarning aytilishi yaqin bo'lgan bilan ma'noda umuman yaqinlik bo'lmaydi. Ular bir so'z turkumi doirasida (*da'vo – davo, asr – asir*) ham, turli so'z turkumi doirasida (*yetti – yetdi, mart – mard, sa'va – sava*) ham ro'y berishi mumkin. Nutqingizni aniq, ravon bo'lishini istasangiz, ana shunday xatoga yo'l qo'ymaslikka harakat qiling.

Ma'nodosh so'zlar (sinonimlar). Tilimizda bir ma'noni bir necha so'zlar yoki affiksalar yordamida ifodalash mumkin. Masalan, inson bosh qismining old tomoni *oraz, uzor, ruxsor, chehra, yuz, bet, aft, bashara, nusxa, turq* singari so'zlar orqali ifodalanadi. Shuningdek, tilimizda *tilchi – tilshunos, dardchil – dardkash, o'rinsiz – beo'rin, serhafsala – hafsalali* kabi qo'shimchalar yordamida bir ma'noni ikki xil shaklda yuzaga chiqarish imkoniyati ham uchrab turadi.

Bir umumiy ma'noni ifodalovchi so'z yoki qo'shimchalarga **sinonimlar** deyiladi. O'zaro sinonimik munosabatda bo'lgan so'z va qo'shimchalar **sinonimlar uyasi** yoki **sinonimlar qatori** deyiladi.

Eslatma: yuqorida shakldoshlik hodisasida bo'lgani kabi sinonimlarda ham *lug'aviy* (so'zlar ma'nodoshligi: *chiroyli, go'zal, zebo*), *frazeologik* (iboralar ma'nodoshligi: *toqati toq bo'lmoq – sabr kosasi to'lmoq*), *leksik – frazeologik* (so'z va iboralar ma'nodoshligi: *toza – yog' tushsa yalaguday*), *grammatik* (qo'shimchalar ma'nodoshligi: *gulli – guldor, qadrsiz – beqadr, telefonda gaplashmoq – telefon orqali gaplashmoq*) kabi turlarga ham ajratiladi.

Doublet – to'liq sinonimlar. Boshqa tildan kirgan so'zlar hisobiga har qanday holatda bir-biriga almashina oladigan sinonimlar: *fazo – osmon – kosmos, matematika – arifmetika, lingvistika – tilshunoslik*.

Ma'noviy sinonimlar – bir umumiy ma'no bersa ham, shu umumiy ma'noni qanday ifodalashiga ko'ra bir-biridan farq qiladi. Bunda hissiy-bo'yoqdorlik (*yuz* – neytral, *chehra* – ijobiy, *aft* – salbiy), uslub (*bashar* – badiiy, *kishi*, *birov* – so'zlashuv, *shaxs*, *odam* – ilmiy, *fuqaro* – rasmiy, *inson* – publitsistik), ovoznining past-balangligi (*shivirlamoq* – baqirmoq – bo'kirmoq), ma'no darajasi (*tuzuk*, *durust*, *bir navi*, *yaxshi*, *zo'r*, *a'lo*, *gap yo'q*, *mixdek*) farqlanadi. Masalan: *shivirlamoq*, *gapirmoq*, *baqirmoq*, *bo'kirmoq* so'zlari *so'zlash* umumiy ma'nosi bilan bir xil bo'lsa ham, ular ovoznining baland-pastligiga ko'ra farq qiladi. Shuningdek, *to'ng'illamoq*, *ming'irlamoq*, *vaysamoq*, *javramoq* so'zlari ham *so'zlash* umumiy ma'nosi bilan yuqoridagi so'zlar bilan birlashadi, lekin ulardan salbiy bahoga egaligi bilan farq qiladi. *Irod etmoq*, *bayon etmoq* singari so'zlar kitobiy uslubga xoslanishi bilan farqlanadi. Ko'ryapsizki, bir ma'noni o'zingizning maqsadingizga muvofiq bir necha so'zlardan bittasini tanlash orqali ifodalash mumkin. Bu bilan nutqning ta'sirchanligini oshirish orqali so'z sehrini namoyon qilishga erishiladi.

Nutqiy jarayonda so'zlovchi maqsadiga muvofiq ravishda sinonimlar qatoridagi so'zlardan birini tanlaydi. Masalan, *yuz*, *bet*, *oraz*, *ruxsor*, *chehra*, *aft*, *bashara*, *nusxa*, *turq* so'zlari bir umumiy ma'no beradi, ya'ni sinonimlardir. Bu sinonimlar qatorida *yuz* so'zidan chap tomondagi to'rtta so'zda (*oraz*, *uzor*, *ruxsor*, *chehra*) ijobiy baho va uchtasida (*oraz*, *uzor*, *ruxsor*) badiiy uslubga xoslanish belgisi bo'lsa, o'ng tomonidan beshta so'zda (*bet*, *aft*, *bashara*, *nusxa*, *turq*) salbiy baho munosabati mavjud va bu salbiy baho ularda darajalanib, kuchayib boradi (*betga* nisbatan *afida* salbiy baho kuchliroq, *turqda* esa hammasidan kuchliroqdir. Demak, bu beshta so'zda salbiy baho kuchayib boradi).

Har qanday uslubiy xoslanish va so'zlovchining bahosidan xoli bo'lgan sinonimlar qatori a'zosi **dominanta** (uslubiy xoslanish va baho bildirishga ko'ra neytral) sanaladi. Demak, yuqoridagi sinonimlar qatorida **yuz** dominanta sanaladi.

Shartli sinonimlar – so'zlarning ko'chma ma'nosiga asoslangan bo'lib, gap ichida sinonim bo'ladigan, gapdan tashqarida sinonim bo'la olmaydigan so'zlar: *qattiq odam* – *xasis odam*, *shirin bola* – *yoqimtoy bola*, *qora sovuq* – *qattiq sovuq*, *qalin do'st* – *ahil do'st* kabi.

Ma'nodosh so'zlar quyidagicha yuzaga keladi:

1. So'zni yangi ma'noda qo'llash: *o'rin* – *lavozim* – *mansab*.
2. Adabiy til va shevaga mansub so'z sinonimligi: *narvon* – *shoti*, *chelak* – *paqir* – *satil*.
3. Boshqa tillardan so'z olish hisobiga paydo bo'lgan sinonimlar: *bahor* (tojikcha) – *ko'klam*, *amr* (arabcha) – *farmon* (tojikcha) – *buyruq* (o'zbekcha), *kuch* (o'zbekcha) – *quvvat* (arabcha)
4. Yangi so'z yasash orqali: *ko'rmoq* – *tomosha qilmoq*, *ruhlanmoq* – *xursand bo'lmoq* kabi.

Sinonimlar qatori a'zolaridan nutq jarayonida o'rinli foydalanish so'zlovchining maqsadini aniq, ravon va ta'sirchan ifodalashda katta ahamiyatga ega. Ma'nodosh so'zlar bir ma'noni xilma-xil so'zlar orqali turli nozik ma'no

qirralari bilan ifodalashda, so'z seyrini namoyish etishda, nutqni bezashda, ta'sirchanligini ta'minlashda katta ahamiyatga ega.

Zid ma'noli (antonim) so'zlar. O'zaro zid ma'noli so'z va qo'shimchalarga antonimlar deyiladi. So'z maqomidagi antonimlar **lug'aviy** (leksik) antonimlar (*katta – kichik, saxiy – xasis, savol – javob*), qo'shimcha maqomidagi antonimlar esa **affiks** antonimlar (*gulli – gulsiz, o'rinli – noo'rin*), iboralar antonimligi **fraseologik antonim** (*qo'y og'zidan cho'p olmagan – yerga ursang, ko'kka toqchiydi*) sanaladi.

Nutqimizda lug'aviy (leksik) antonimlardan foydalanish fikrimizni ta'sirli ifodalashda katta ahamiyatga ega. Ayniqsa, badiiy adabiyotda zid ma'noli so'zlarni bir-biriga zidlash asosida badiiy san'at hosil qilinadi. Bunday san'atga *tazod* san'ati deyiladi.

Fe'ning bo'lishsizlik shaklida ma'noviy zidlik bo'lmagaligi uchun antonim bo'lolmaydi. Masalan: *keldi – kelmadi* so'zlari o'zaro antonimlar emas. *Keldi – keldi* antonim juftlardir.

Antonimlik doim bir so'z turkumi doirasida vujudga keladi.

Uyadosh so'zlar. Bir mazmuniy uyaga (guruhga) mansub bo'lgan so'zlar uyadosh so'zlar deyiladi.

Tilimizdagi barcha so'zlar ongimizda ma'lum mazmuniy uyalarga birlashgan holda saqlanadi. Bu esa so'zlarning xotirada oson saqlanish va nutqiy jarayonda ulardan oson foydalanish imkonini beradi. Uyadosh so'zlarni sinonimlardan farqlash lozim, sinonimlar bir tushuncha doirasidagi so'zlar bo'lsa, uyadosh so'zlar esa bir-biriga yaqin tushunchalar yig'indisidir. Masalan, *o'simliklar: gul, maysa, chirmovuq, buta; uy hayvonlari: sigir, qo'y, echki*.

Variantdosh so'zlar. Variantdosh so'zlar (leksik dublet) – bir so'zning tarixiy jarayon sababli ikki xil yozilish shakliga ega bo'lishidir. Masalan, *machit – masjid, boraver – hora ber, shabada – shabboda*.

?

! Mavzuga oid savollar

1. Omonimlar deb nimaga aytiladi va qaysi xususiyati bilan ko'p ma'noli so'zlardan o'zaro farq qiladi?
2. Paronimlar deb nimaga aytiladi?
3. Sinonimlik hodisasi qay ko'rinishlarda bo'ladi va sinonimik qator nima?
4. Antonimlar deb nimaga aytiladi va u qanday hosil qilinadi?
5. Uyadosh so'zlar qanday so'zlar va u qaysi xususiyati bilan sinonimlardan farqlanadi?

Mavzu yuzasidan mashq va topshiriqlar

1-mashq. Quyida berilgan omonim soʻzlarning maʼnolarini izohlang.

Absolut, alam, asr, achchiq, baqa, bahr, bel, birlik, davlat, dunyo, yetti, yosh, integral, kadr, kengash, koʻk, modda, mushak, nota, oylik, oq, rasm, savdo, soliq, soʻm, tuz, tuman, tush, uloq, chang, chechak.

2-topshiriq. Berilgan soʻzlarning paronim juftlarini toping.

Abzal-
 Abgor-
 Ablaq-
 Adl-
 Sharaf -
 Tarif -
 Ellik -
 Sogʻliq -
 Tanbur -
 Shitob -
 Teri -
 Tovlanmoq –

3-topshiriq. Berilgan matndan iqtisodiyot sohasiga oid uyadosh soʻzlarni topib koʻchiring.

Aholi turmush darajasi faqat uning daromadlarining oshishi, sifatli isteʼmol tovarlari bilan yetarli taʼminlanishi asosida oʻlchanib qolmaydi. Balki maʼnaviyat va maʼrifat, madaniy ehtiyoj, turli shakllarda sifatli xizmat koʻrsatish boʻsh vaqtdan mazmunli foydalanish, jismoniy va aqliy yetuklik kabi koʻpgina sifat koʻrsatkichlarini oʻz ichiga oladi, zero ularsiz yuksak turmush farovonligiga erishib boʻlmaydi. Insonning moddiy ishlab chiqarish jarayonlari va bu boradi yuzaga keladigan munosabatlarni iqtisodiyot fani oʻrganadi. Abu Ali ibn Sino fanlarni tasnif qilar ekan, iqtisodiyotni xoʻjalik yuritish sohasidagi amaliy fanlar qatoriga kiritadi. Oʻrta asrlarda ilmlar tasnifi bilan shugʻullangan Abu Abdulloh Al-Xorazmiy xalq iqtisodiyotini xoʻjalik yuritish sohasidagi amaliy falsafiy fan doirasiga kiritadi. A.Avloniyning “Turkiy guliston yohud axloq” asarida “Iqtisod deb pul va mol kabi neʼmatlarning qadrini bilmakni aytilur”, – deb yozilgan. Mol qadrini biluvchi kishilar oʻrinsiz yerga bir tiyin sarf qilmas, oʻrni kelganda soʻmni ayamasa. Alloh bunday kishilarni suymaydi. Iqtisodga rioya qilgan kishilar hamma vaqt tinch va rohatda yashaydilar. Hozirgi kunda maqsadga yetmoq, xalqqa maqbul boʻlmoq uchun ilm va mol lozimdir. Mol topmoqlikning eng barkamol yoʻli – ekinlik, hunarmandlik, savdogarlikdir. Bularning har biriga ham bilim lozim, deyiladi. Ishlab chiqarishning oʻsishi va kishilar mamlakatlar oʻrtasidagi aloqalar bozor munosabatlarini keltirib chiqaradi, Oʻrta Osiyoda bozor munosabatlari qadim zamonlardan boshlab shakllangan. Tarixiy hujjatlarning guvoh berishicha bundan ming yillar avval Buxoro va Xiva savdogarlari odamlar koʻzini quvnatib hayron

qoldirgan. Tovarlar va buyumlarni Hindiston va Xitoyda, Rossiya va G'arbiy Ovroqpa mamalakatlariga yetkazib borganlar. O'rta osiyo bozor munosabatlarining qadimidan rivoj topganiga Buyuk ipak yo'li yaqqol misol bo'la oladi.

4-topshiriq. Berilgan so'zlarning sinonimlarini topib, ular orasidan uslubiy toslangan so'zlarni izohlang.

❖ <u>Osmon</u>	❖ <u>Tayyor</u>
❖ <u>Buloq</u>	❖ <u>Urush</u>
❖ <u>Tugatmoq</u>	❖ <u>Xaloyiq</u>
❖ <u>Qayta</u>	❖ <u>O'jar</u>
❖ <u>Yuz</u>	❖ <u>Qasos</u>
❖ <u>Chiroyli</u>	❖ <u>Xavf</u>
❖ <u>Azob</u>	❖ <u>Maosh</u>
❖ <u>Qism</u>	❖ <u>Soya</u>
❖ <u>Afsus</u>	❖ <u>Kechirim</u>
❖ <u>Avaylamoq</u>	❖ <u>Bemor</u>
❖ <u>Guvoh</u>	❖ <u>Foyda</u>
❖ <u>So'zamol</u>	❖ <u>Bayroq</u>
❖ <u>Hassa</u>	❖ <u>Ulkan</u>
❖ <u>Husn</u>	❖ <u>Bahs</u>
❖ <u>In</u>	❖ <u>Baxt</u>
❖ <u>Ko'r</u>	❖ <u>Farosat</u>
❖ <u>Tarjimon</u>	

5-topshiriq. Berilgan maqollarni ko'chiring. Antonim so'zlarni aniqlab taqiga chizing.

1. Yaxshidan bog' qolar, yomondan dog'. 2. Yaxshi o'zar, yomon to'zar. 3. Achchiq haqiqat shirin yolg'ondan yaxshiroq. 4. Ko'p bilgan oz so'zlar, oz so'zlasada soz so'zlar. 5. Kattaga hurmatda bo'l, kichikka izzatda. 6. Azob ko'rmay rohat yo'q. 7. Bevafo yordan vafoli it yaxshi. 8. Nodon do'stdan, dono dushman g'izal. 9. Jahl-dushman, aql-do'st. 10. Uzoqdagi ovni ko'rib, yaqindagi yovni ko'rmas bo'lma. (O'zbek xalq maqollar)

Mavzu yuzasidan testlar

1. Omonim soʻzlar berilgan qatorni toping.
  - A) doʻst, oʻrtoq, birodar, ogʻayni
  - B) bosh, katta, kam, sogʻ, tez
  - C) yara, son, kul, soz, shim
  - D) yigʻlamoq, shirin, goʻzal, nam
2. Qanday soʻzlarga paronim soʻzlar deyiladi?
  - A) aytilishi bir-biriga yaqin, ammo maʼnosi har xil boʻlgan soʻzlar
  - B) shakli bir xil, ammo maʼnosi bir-biriga yaqin boʻlgan soʻzlar
  - C) aytilishi va yozilishi bir xil, ammo maʼnosi har xil boʻlgan soʻzlar
  - D) qarama-qarshi maʼnoli soʻzlar
3. *Qimmat* soʻzining antonimi bilan sinonim boʻla oladigan iborani belgilang.
  - A) oshigʻi olchi B) mehri baland C) suv tekin D) bozori chaqqon
4. 1) nashʼa - nasha; 2) sava - saʼva; 3) taʼna - tana; 4) qalʼa - qala. Berilgan paronimlarning qaysilari turli soʻz turkumi doirasida kuzatiladi?
  - A) 1,4 B) 1,3 C) barchasida D) 2,4
5. *Istilo* va *istiloh* soʻzlarining lugʻaviy maʼnosini belgilang.
  - A) *istilo* va *istiloh* bir soʻzning ikki xil shaklda yozilishi boʻlib, «qurol kuchi bilan bosib olish, zabt etish» degan maʼnolarni anglatadi
  - B) *istilo* - bosib olish, *istiloh* - oʻzgarish, reforma qilish
  - C) *istilo* - bosib oʻlish, *istiloh* - termin, atama
  - D) *istilo* - bosib olish, *istiloh* - bu soʻzning tarixiy shakli
6. *Mufassal* soʻzining lugʻaviy maʼnosi qaysi javobda toʻgʻri izohlangan?
  - A) uzluksiz, toʻxtovsiz B) mutlaq, absolut C) qisqa, loʻnda D) toʻliq, batafsil
7. Hayot shu ekan-da: yogʻdu va zulmat,
 Qish-u yoz, oʻng-u tush, tirik va oʻlik.
 Shusiz boʻlmas ekan tugallik sira,
 Hatto qush naʼgmasi: goʻzal va xunuk.
 Berilgan sheʼriy parchada nechta zid maʼnoli soʻzlar juftligi bor?
  - A) 5 ta B) 4 ta C) 6 ta D) 3 ta
8. Qaysi qatorda paronimlarni qoʻllash bilan bogʻliq xato mavjud?
  - A) Tamburimning ovozi - yorimning shoʻxchan nozi.
  - B) Ot abzalin shayladi, oʻq-anjomini boyladi.
  - C) Nodirjon oʻyinga berilib ketganidan kech kirganini bilmay qoldi.
  - D) Tanbalga ish buyursang, otangdan yaxshi maslahat beradi.
9. Qaysi qatorda paronimlar berilgan?
  - A) gado - gadoy B) asta - ohista C) yuvundi - yuvindi D) battar - badtar
10. Qaysi qatorda *yondosh* oʻrnida uning paronimi qoʻllangan?
  - A) Yoʻlga yondash anhor shovullab oqardi.
  - B) Yaxshiga yondash, yomondan qoch.
  - C) Masalaga toʻgʻri yondashmoq kerak.
  - D) Durdona dugonalariga yondashib soy boʻyiga yoʻl oldi.

6-MAVZU. TIL VA TERMINOLOGIYA.

Reja:

1. Termin va terminologiya haqida umumiy ma'lumot.
2. Terminlarning turlari.
3. Ilmiy terminlar oldiga qo'yiladigan talablar.

Tayanch so'z va iboralar: termin, terminologiya, sohaga oid terminlar, o'z va o'zlashma terminlar.

Ilm-fan, texnikaning ma'lum bir sohasigagina tushunarli bo'lgan bir ma'noli so'z va birikmalar terminlar deyiladi.

So'z ko'p ma'noga, ya'ni qo'shimcha ma'nolarga ega bo'ladi, lekin termin bunday xususiyatga ega emas. Termin ham so'z, ammo u odatdagi so'zlardan ma'nosining aniqligi, bir ma'noliligi bilan farqlanadi. Termin ma'lum sohada, shu sohaga vakillari nutqida qo'llaniladi. Masalan: infeksiya, infeksiyon kasallik, mutualizm, mikroorganizm, ekzotoksin, parazit, invazion kasalliklar, gelmintoz, qo'zg'atuvchi bakteriya kabi terminlar veterinariya sohasida uchraydi.

Terminlar yig'indisi va shu terminlarni o'rganuvchi soha terminologiya deyiladi. Termin grekcha "terminos" so'zidan olingan bo'lib, "chek, chegara" ma'nolarini bildiradi.

Terminlarni dastlab ikki katta guruhga bo'lish mumkin:

1. Kasb-hunar terminlari.
2. Ilmiy terminlar.

Kasb-hunar atamaları uzoq davrlardan beri xalqimiz tomonidan kasb-hunar sifatida rivojlantirilib kelinayotgan chorvachilik, dehqonchilik, kulolchilik, temirchilik, duradgorlik, gilamchilik, kashtachilik, oshpazlik, qandolatpazlik, tabibchilik va boshqa shu kabi ko'plab kasblarga doir tushunchalarni ifodalash uchun xizmat qilib kelmoqda.

Ilmiy atamalar ham ko'p asrlik tarixga ega. Chunki ular qomusiy bilimlar egasi bo'lgan M.Qoshg'ariy, Farobiy, Beruniy, Ibn Sino, Al-Xorazmiy, A.Navoiy, Z.M. Bobur va boshqa qomusiy bilimlar egasi bo'lgan bobokolonlarimizning turli fanlarga oid asarlarining yaratilishi bilan bog'liq ravishda paydo bo'lgan. Umuman olganda, ilmiy atamalar bugungi kunda tilshunoslik, adabiyotshunoslik, musiqa, tarix, pedagogika, psixologiya, biologiya, tibbiyot, geografiya, astronomiya, fizika, matematika, huquqshunoslik, kimyo, geologiya, minerologiya, falsafa, iqtisod kabi yuzlab zamonaviy fanlar sohasida keng qo'llanilmoqda. Oliy o'quv yurtini ma'lum mutaxassislik bo'yicha tamomlayotgan talabalarimiz ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-tarbiyaviy sohalariga hamda o'z mutaxassisliklariga doir atamalarni yaxshi o'zlashtirishlari, ular haqida yetarlicha tasavvurga ega bo'lishlari talab etiladi.

Terminlarning umumiste'moldagi so'zlardan farqlanadigan o'ziga xos xususiyatlarini quyidagicha izohlash o'rindir:

1. So'zlar fan va texnikaning ma'lum tarmog'ida qo'llanilib, iste'mol doirasi chegaralangan ma'noda ishlatilsa, terminlarga aylanadi. Masalan, suv, tuz, kasallik, sutma, boshlang'ich davr, qo'zg'atuvchi kabi umumiste'moldagi so'zlar fan

sohalarida ilmiy-rasmiy ma'nolarni ifodalab, hozirgi kunda terminlar tizimiga kirgan.

Suv so'zi umumiste'molda har xil suvlarni anglatadi: oqar suv, buloq suvi, gazli suv, mineral suv kabi. Kimyo fani termini sifatida esa suv – N2O formulasi orqali ifodalangan va ikki vodorod hamda kisloroddan iborat birikma tushuniladi, ana shu tarkib asosida u Mendeleyev jadvalidagi boshqa moddalar bilan reaksiyaga kirishadi.

2. Termin nominativ vazifani bajaradi. Terminning ma'nosi adabiy til me'yorlari doirasida tushunchaga teng bo'ladi. Chunki bir terminologik tizimda termin bir ma'noli (monosemantik) bo'lgani uchun uning ma'nosi tushunchaga teng keladi. Ya'ni terminlar bir ma'noli ifodalovchi maxsus rasmiy so'zlardir: kagat, hujayra, xivchin, seleksiya, leykotsit, laboratoriya. Ko'p ma'noli birgina so'z esa bir necha tushunchani ifodalaydi. Masalan, ko'z – kishi a'zosi; uzukdagi bezak; yog'ochdagi belgi; buloqning suv chiqadigan joyi kabi tushunchalarni anglatadi.

3. Termin aniq, konkret tushunchalarni bildirib, his-hayajon ma'nolaridan xoli bo'ladi. So'zning ma'nosi murakkab bo'lib, unda tushuncha qo'shimcha ma'no va uslubiy belgilarga ega bo'ladi. Shu bois tilda bir tushunchani anglatadigan sinonimlar turli ma'no qirralari yoki uslubiy qo'llanilishi bilan bir-birlaridan farq qiladi. Masalan, yuz, bet, chehra, jamol, yonoq, ruxsor, oraz, turq, aft, bashara so'zlari bir umumiy tushunchani bildirib, sinonimlar hisoblansa-da, biroq turli ma'no qirralariga ko'ra bir-biridan farqlanadi: basharang qursin deyish mumkin; chehrang qursin yoki jamoling qursin deb bo'lmaydi.

4. Bir so'z bir necha sohaning termini bo'lishi mumkin. Lekin bunday so'zlar fanning har bir sohasida alohida tushunchalarning nomi bo'lib keladi. Masalan, topshiriq termini pedagogik terminologiyada o'quvchilar yoki talabalarga beriladigan vazifa ma'nosini anglatadi, terminologiyada topshiriq termini huquq-tartibot tizimida faoliyat ko'rsatuvchi xodimga yuklatiladigan muhim vazifa ma'nolarini bildiradi. Operatsiya termini meditsinada jarrohlik bilan bog'liq tushunchani anglatadi, terminologiyada biror maqsad yoki maxsus, maxfiy topshiriq yuzasidan o'tkaziladigan tadbir nomini bildiradi. Xuddi shu ma'noda konstitutsiya, morfologiya terminlarini ham olish mumkin.

5. Terminlarning yana bir o'ziga xos belgisi shuki, terminlar rasmiylashgan so'zlar bo'lganligi sababli respublika miqyosida, hatto dunyo miqyosida bir tushunchani anglatadi. Xalqaro terminlar fikrimizga misol bo'la oladi: virus, virusologiya, molyuska, atologoanatomik, ekspertiza va h.k. Bunday terminlar yer yuzining barcha qit'alarida bir xil ma'noda qo'llaniladi.

6. Terminlar muayyan bir sohaga tegishli bo'lib, mutaxassislar tomonidan maxsus qabul qilingan, rasmiylashgan so'zlardir. Shuning uchun bir tushunchani ifodalovchi termini boshqa bir so'z bilan almashtirib bo'lmaydi. Ya'ni bir tarmoq terminlari tizimida sinonimiya yoki dubletning qo'llanilishiga yo'l qo'yilmaydi. Masalan, mikroflora, abses, efir, aeromonoz, furunkulez, patogenez kabi terminlarga muqobil variantlar izlash nojoizdir. Ba'zan boshqa terminologiya sohalarida bo'lgani kabi terminlar tizimida ham sinonimik holatlar ko'zga tashlanadi: sud – qozi, prokuror – qoralovchi, aybdor – ayblanuvchi, respublika –

jumhuriyat, gumondor – gumon qilinuvchi, advokat – himoyachi kabi. Biroq bunday holat terminologiyadagi nuqson hisoblanadi, chunki terminlar bir ma'noli bo'lganligi uchun sinonim va dubletlardan xoli bo'lishi lozim. Bunday holatning asosiy sababi xalqaro terminlarga o'zbek tilidagi muqobilini tanlash asosida yuzaga keladi. Vaholanki, xalqaro terminlar dunyo miqyosida bir xil qo'llaniladi.

? Mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar

1. Termin haqida ma'lumot bering.
2. Terminologiya qanday soha?
3. So'z va terminlarning farqi nimada?
4. Sohaga oid terminlarning o'ziga xosliklari haqida ma'lumot bering.
5. Terminologiyada qanday muammolar mavjud?

Mustahkamlash uchun mashq va topshiriqlar

1-topshiriq. “Davlat tili haqida”gi Qonunning ushbu moddasi bilan tanishib. Nechanchi modda ekanligini aniqlang. Mazmunini sharhlang.

“Davlat o'zbek tilining boyitilishi va takomillashtirilishini ta'minlaydi, shu jumladan, unga hamma e'tirof qilgan ilmiy-texnikaviy va ijtimoiy-siyosiy atamalarni joriy etish hisobiga ta'minlaydi. Yangi ilmiy asoslardan atamalar jamoatchilik muhokamasidan keyin Oliy Majlis tegishli qo'mitasining roziligi bilan o'zbek tiliga joriy etiladi”.

2-topshiriq. Berilgan matndagi terminlarni aniqlab, daftaringizga yozing, ularning qo'llanilish holatlariga e'tibor bering.

Menejment buxgalterlar axborotlarning maxfiyligiga muhim ahamiyatni qaratadilar. Menjment buxgalterlar kompetentlik, maxfiylik, to'g'rilik va ob'yektivlik bo'yicha qator javobgarliklarga egadirlar. Moliyaviy buxgalteriya hisobi ommaviy oshkor etilgan axborotlar tizimini qamrab oladi va asosan o'z xaridorlarini tashqi tomondan topadi. Menejerlar moliyaviy buxgalteriya hisobi axborotlaridan moliyaviy holatni tahlil qilishda va yillik natijalarga oid zarur qarorlar qabul qilishda umumli foydalanadilar. Lekin moliyaviy buxgalteriya hisobining xarakterli tomoni shundan iboratki, uning axborotlari barcha doiradagi menejerlarni qiziqitirmaydi. U faqat moliyaviy tahlil o'tkazuvchilar va yuqori pog'onadagi menejerlarga kerak bo'ladi. Shu sababli moliyaviy buxgalteriya hisobi menejerlarning axborotlarga bo'lgan ehtiyojini yetarli darajada qondira olmaydi.

3-topshiriq. Quyidagi so'zlarni ko'chiring, imlosini va izohlarini yodlab oling.

Akkaunt – ijtimoiy tarmoqlarda foydalanuvchining nomi, **blogger** – o'z qarashlarini internetdagi ma'lum bir platformada doimiy ravishda e'lon qiladigan kishi; **avatarka** – foydalanuvchi taqdimoti sifatida tanlangan rasm; **fayl** – kompyuterda ma'lum saqlovchi diskning nomlangan sohasi; **mem** – mashhur bo'lib talabga aylangan g'oya yoki rasm; **xeshteg** – ijtimoiy tarmoqlarda mavzu bo'yicha

xabarlarini tarqatishda foydalaniladigan yorliq, veb-sahifa – internetdagi hujjat va ma'lumotlar zaxirasi; vebenar – to'g'ridan to'g'ri mashg'ulot, dayjest – ma'lum bir mavzu bo'yicha eng qiziqarli nashrlarni yetkazadigan maqola.

4-topshiriq. Umumxalq tilida ishlatiladigan so'zlarning iqtisodiyot sohasiga o'zlashgan namunalaridan topib yozing.

Marketing, limit, lizing...

5-topshiriq. Berilgan so'zlar ichidan iqtisodiyotga oid terminlarni ajratib, ularni alifbo tartibida yozing.

Karantin, limit, balans, epiderma, virus, tannarx, tovar ayriboshlash, dikroselioz, mikrobiologiya, mikroskop, mikoplazmatologiya, raqobat, savdo, tarif, tovar, zayom, veksel, broker, demping, depozit, grant, davlat, fond, poshlana rikketsologiya, mikologiya, virusologiya, sterillash.

Mavzuga oid testlar

1. Termin tushunchasiga izoh bering

- A) Ishlatilish doiasi chegaralangan so'zlar
- B) Ma'lum hududdagina ishlatiladigan so'zlar
- C) Fan-texnikaning ma'lum sohasigagina tushunarli bo'lgan so'zlar
- D) A va C

2. Terminlarni o'rganuvchi soha ... deyiladi

- A) virusologiya   B) teologiya   C) terminologiya   D) B va C

3. Terminlar, odatda, ... bo'ladi. Jumlani to'ldiring.

- A) ko'p ma'noli   B) bir ma'noli
- C) umumxalq tiliga xos   D) barcha javoblar to'g'ri

4. Terminlar haqidagi xato hukmni belgilang.

- A) Terminlar ko'p ma'noli bo'lishi mumkin
- B) Terminlar ma'lum soha uchun xizmat qiladi
- C) Terminlarning ma'nosi tilning barcha vakillari uchun tushunarli bo'ladi
- D) A va C

5. Iqtisodiyotga oid termin qo'llanmagan qatorni toping.

- A) demping   B) moliya   C) fond   D) ta'rif

6. Botanikaga oid atamalar qaysi qatorda berilgan?

- A) milod, kalendar, hujayra   B) kesma, arxeologiya, masal
- C) urug'chilik, o'q ildiz, kurtak   D) bahor, drama, teatr

7. Quyidagi izohlar ostida qaysi atama yashiringanini aniqlang. 1. Mashg'ulot, ma'ruza (doklad) va sh.k. o'tkaziladigan xona, bo'lma. 2. Mashg'ulot, ma'ruza va sh.k. ni tinglovchilar, shuningdek, radiotinglovchilar va teletomashabinlar.

- A) dekanat   B) auditoriya   C) zal   D) telegram

8. Qaysi qatordagi atama noto'g'ri izohlangan?

- A) aksiya – hissa, aksioner – hissador
- B) kanselyariya – idora, pechat – nashr
- C) gimn — madhiya, tamojnya — bojxona
- D) barchasi to'g'ri izohlangan

9. Qaysi qatordagi atama alifbo tartibida birinchi keltiriladi?
 A) menejment B) lizing C) raketa D) telefon
10. Qaysi termin imlosi noto'g'ri berilgan?
 A) bank, samolyot, kompyuter B) birja, marketing, sertifikat
 C) manitoring, dizayin, audit D) globulin, fraksiya, aluminiy

7-MAVZU. TERMINLARNING YASALISHI

Reja:

1. Terminlarning tuzilishga ko'ra turlari.
2. Morfologik usulda terminlar yasash.
3. Sintaktik usulda terminlar yasash.

Tayanch so'z va iboralar: termin, ilmiy termin, talablar, ichki imkoniyatlar, boyish usullari, morfologik usulda yasash, sintaktik usulda yasash, sodda termin, qo'shma termin.

Termin tushunchasi, ularning boshqa so'zlardan farqi, o'ziga xos xususiyatlari haqida oldingi mavzularda fikr yuritdik. Bugun yangi termin yasalishi, ularning tuzilish jihatdan turlari haqida to'xtalamiz.

Bizga ma'lumki, terminlar ham boshqa so'zlar kabi sodda (bir asosli) va qo'shma (ikki va undan ortiq asosli) bo'ladi.

Bir asosdan iborat bo'lgan terminlar sodda terminlar hisoblanadi.

Iqtisodga oid terminlar: kredit, limit, inflatsiya, elektron pul, kapital, biznes reja, bankrot, balans, daromad, sof foyda, tannarx...

Sodda terminlar o'z navbatida tub va yasama terminlarga bo'linadi.

Tub terminlar asosdagi lug'aviy ma'no saqlangan, yasovchi vositaga ega bo'lmagan terminlardir: hujayra, oksid, limfa, gormon, ozuqa; ruboiy, doston, roman, qissa; ega, gap, urg'u, termin, ot, sifat, son; tok, massa, jism, harakat va boshqalar.

Yasama terminlar yasovchi vosita yordamida yangi tushuncha hosil qilishdir. Yasama terminlar so'z yasovchi qo'shimchalar yoki so'zga so'zni birlashtirish yo'li bilan hosil qilinadi: oksidlanish, ko'payish, tenglama, jarangli undosh, ma'nodosh so'zlar, so'z yasovchi qo'shimchalar, buyrakusti bezi, ipsimon so'rg'ich, tolador parda, qalqonsimon bez gormonlari, sezgi organi, irsiyat kabi.

Ilmiy terminlar tizimining ichki imkoniyatlar hisobiga boyishi – sermahsul jarayon. Qadimgi adabiy til an'analari asosida rivojlanib kelayotgan o'zbek tili real borliqdagi voqea-hodisalarni, tushunchalarni ifodalash uchun keng imkoniyatlarga ega. Xususan, keyingi yillarda paydo bo'lgan va paydo bo'layotgan jamiki yangi tushunchalarni ifodalash borasida o'zbek tili o'zining rivojlangan tillardan biri ekanligini isbotlamoqda. Buni, ayniqsa, o'zbek tili terminlari tizimlarining ichki manbalar hisobiga rivoj topishi misolida yaqqol ko'rish mumkin. Chunki o'zbek tili terminlari tizimining rivojlanishi, shakllanishi va takomillashuvida shu tilning ichki imkoniyatlari asosiy rolni o'ynamoqda. Hayotda ro'y berayotgan ulkan

o'zgarishlar, ya'ni o'zbek adabiy tilining shakllanishi va takomili ham tilning ichki imkoniyatlaridan maksimal foydalanishni taqozo etmoqda.

Ichki imkoniyat deyilganda, asosan, morfologik (affiksatsiya) va sintaktik (so'zlarga so'zlarni qo'shish) usul bilan so'z yasashi tushuniladi. O'zbek tili terminlari tizimining boyishida ana shu ikki usul asosiy rol o'ynaydi.

Terminlarning morfologik usul bilan yasalishi. Morfologik usul bilan termin yoki so'z yasash shunday usulki, unda o'zak-negizga so'z yasovchi qo'shimchalar qo'shiladi va yangi terminlar hosil qilinadi.

Bunday so'z yoki termin yasash ko'pgina tillarda, jumladan, o'zbek tilida ham eng mahsuldor usuldir. Masalan, "O'zbek tilining izohli lug'ati"dagi 60000 dan ortiq so'zning 75-80% so'z yasovchi qo'shimchalar bilan yasalganligi fikrimizni isbotlaydi. Hozirgi o'zbek adabiy tilida 300 ga yaqin so'z yasovchi qo'shimcha mavjud bo'lib, ularning ba'zilari terminlarning yasashida ishtirok etadi. *-li, -lik, -g'ich, -qi, -dor, -uvchi, -chi, -simon, -chilik, -iy/-viy, -ma* kabi so'z yasovchi qo'shimchalar veterinariya tarmoqlarida faol qo'llaniladi. Masalan: o'tkazuvchanlik, naschilik, namgarchilik, ishqoriy, kimyoviy, erituvchi, tayoqchasimon, to'qima, achitqi, kislotali, kattalik, ishqorli, kimyoviy ishlov, so'rg'ichli, yelpig'ichsimon, bijg'ituvchi, o'zgaruvchanlik, sterilash, qoramolchilik, qo'ychilik, mahsuldorlik, oziqlantirish va h.k.

Ilmiy terminlarning sintaktik usul bilan yasalishi. O'zbek tilning terminologiyasida yakka so'zli terminlarga nisbatan birikmali, ya'ni tarkibi ikki yoki undan ortiq so'zlardan tashkil topgan terminlar salmoqli o'rinni egallaydi. Buning sababi nimada? Buning sababi shundaki, sintaktik usul bilan yasalgan birikmali terminlar barcha tillarda bo'lganidek, o'zbek tilida ham muhim nominativ manba sanaladi, ularda ifodalanayotgan narsaning yoki tushunchaning belgisi shundoqqina bilinib turadi, ular bilishsizlikdan bilish sari harakat jarayonida ijtimoiy amaliyot ma'lumotlarini mustahkamlashda "so'zdan iborat to'siq"ni oshib o'tishga, ya'ni sintaktik birlikdan leksik birlikka o'tishga yordam beradi. Masalan, mikrobiologiya, fotodinamika, ultrabinafsha, polimer, monomer, dezoksiriboza, biopreparat kabi chetdan kirgan qo'shma so'z shaklidagi terminlar tilimizga faol o'zlashib, bir so'zga aylangan: nuklein kislotasi, organik asos, genetik birlashuv, geografik tarqalish, antigen tarqalish, hayvon patologiyasi, molekulyar biologiya, gen injinerligi, yuqumli bronxit kabilarni birikma shaklidagi terminlarga kiritish mumkin.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, sintaktik usul bilan termin yasalishi deganda so'z birikmasining so'zga aylanishi tushuniladi. Til taraqqiyoti jarayonida ma'lum bir so'z birikmasi yagona leksik ma'no kasb etishi natijasida sintaktik birlikdan leksik birlikka aylanadi. Ya'ni birikma xarakteridagi terminlar nominativ vazifani bajarib, bir yagona termin shakliga o'tadi. Bu hodisa sohaga oid tarixiy terminlarning yasashida ham faol bo'lgan. Masalan: bo'tako'z (gul), otuloq, echkiichak, echkisoqol, eshakmiya, chumchuqtil, ho'kiztili... itburun (o'simlik), mingboshi, ellikboshi, yuzboshi, qozikalon, mirzaboshi kabi qo'shma so'zlar shu yo'l bilan yuzaga kelgandir. So'z hosil bo'lishining bu usuli leksikalizatsiya usuli deb ham yuritiladi.

Birikma holiday terminlar shu qadar ko'p va yasaliş jihatdan xilma-xil ko'rinishlarga egaki, ularning tarkibi ikki va undan ortiq so'zlardan iborat bo'ladi. Masalan: oziq-ovqat xavfsizligi, yem-xashak yetishtirish, yo'g'on ichak, garmonal o'zgarish, sun'iy detergent, o'simliklar himoyasi kabilar ikki so'zdan iborat birikmali termin hisoblansa, oshqozon osti bezi, katta qon aylanish sistemasi, chorvachilik mahsulotlarini qayta ishlash, hayvonlarni oziqlantirish texnologiyasi, mo'ynali hayvonlar kasalliklari kabi bir qancha terminlar uch va undan ortiq so'zdan iborat terminlar hioblanadi.

Demak, birikma terminlar ikki xil bo'ladi:

Yig'iq birikmalar – ikki qismli birikmalar: shilliq to'qima, orqa miya, qizil lilik, sinusoid kapillyar

Yoyiq birikmalar – bular uch va undan ortiq mustaqil leksemalardan tarkib topadi:

a) uch qismli birikmalar: qayta aminlanish jarayoni, mineral moddalar almashinuvi, biriktiruvchi yumshoq to'qimasi;

b) to'rt qismli birikmalar: tebranuvchi tukchalarga ega hujayra; uyyoqchasimon o'zakli duksimon hujayra.

Tuzilishi jihatidan birikma terminlar tarkibi quyidagicha bo'lishi mumkin:

- ot+ot: yem-xashak ekinlari, hayvonlar biokimyosi, oqsil sintezi, sut zardobi;

- sifat+ot: ikki fazali mushak, yirik shoxli mollar, zaharli moddalar, oqsilli birikmalar, azotli birikmalar, genetik kod;

- ot+harakat nomi: ishlov berish, moddalar almashinuvi, to'qimalar qisqarishi.

Qo'shma terminlar ham qo'shma so'zlar kabi o'z qatlam so'zlaridan, boshqa til materiallaridan hamda har ikkala manbaning o'zaro qo'shilishidan yasaladi. O'zbek tili materiallari asosida yuzaga kelgan qo'shma terminlar asosan umumiste'moldagi tayyor qo'shma so'zlarning ilmiy termin yoki nomen sifatida terminologik tizimlarga qabul qilinishi mahsulidir. Demak, qo'shma terminlarning komponentlari genetik materialiga ko'ra ikki xil ko'rinishi mavjud:

1) bir tildagi qatlamga mansub so'z birliklaridan hosil etilgan qo'shma terminlar: tabiiy oziqa, umumiy holsizlik, to'qimalar kesmasi, nafas olish zanjiri, yog'larning hazmlanishi

2) turli tillarga mansub so'z birliklaridan hosil etilgan qo'shma terminlar: vitaminisimon moddalar, biologik kod, monoaminodikarbon kislota

Terminlar o'z va o'zlashma bo'ladi. O'zbek tiliga boshqa tillardan o'tgan terminlar o'zbek tilshunosligida so'z ma'nosining o'zgarishi, ma'noning ko'chishi, polisemantik so'zlarning ba'zi ma'nolari orasidagi bog'lanish uzilib, ayrimlarining

maxsuslanishi orqali yangi so'zning hosil bo'lishi semantik yoki leksik-semantik yo'l bilan yasash deb yuritiladi.

Ma'lumki, tilda so'zlarning ma'nolari har xil usullar bilan ko'chishi mumkin. Chunonchi, so'z semantikasidagi o'zgarish, asosan, metafora, metonimiya, sinekdoxa, vazifadoshlik kabi semantik transformatsiya asosida ro'y beradi.

Tilshunoslarning yakdillik bilan bildirgan fikrlariga qaraganda, semantik usul bilan termin hosil qilishda asosiy rolni metafor o'ynaydi. Chunki umumadabiy yoki jonli tildagi so'zlarning biror xususiyatini, masalan, shaklan o'xshashligini, rang-tusidagi bir xillikni asos qilib olish yo'li bilan yangi-yangi terminlar vujudga keladi.

O'zbek tili iqtisodiy terminlarining semantik yoxud semantik-sintaktik usul bilan yasalishi sof o'zbekcha yoki o'zbek tilida avvaldan ishlatilib kelingan arabcha va fors-tojikcha so'zlarni yangi, iqtisodiy ma'noda qo'llashdan iboratdir. O'zbek tilida nashr etilgan iqtisodga oid darsliklar, o'quv qo'llanmalar, terminologik hamda izohli lug'atlar va boshqa manbalardan to'plangan misollarni

tahlil qilib chiqib, o'zbek tili leksikasining qator qatlamlaridan olingan leksik birliklar iqtisodiy terminlarga aylanganligining guvohi bo'lamiz. Bu o'rinda mazkur so'zlarning ma'nosi o'zgargan yoki ko'chma ma'noda qo'llangan. So'zlar birikma tarkibida ham shu sohaga doir tushunchalarni ifodalay oladi. Masalan, shunday bir tushunchani olib ko'raylik: "qimmatbaho qog'ozlar, valyuta, tovar narxining pasayishidan foydalanuvchi birja chayqovchilari".

1. Matematik terminlar iqtisod termini vazifasini bajarib kelishi mumkin. Masalan: chorak reja, normativ qiymat, differentsial renta, yig'ma ko'rsatkich, ish haqi darajasi, daromadning qoldig'i, iqtisodiy integratsiya, bozor hajmi, nisbiy daraja, narx darajasi, foyda miqdori, qiymat o'lchovi, bo'linma, qiymat solig'i.

2. Texnika vositalari va ularning qismlari hamda atributlarini anglatuvchi terminlar. Masalan: amortizatsiya fondi, mashinalashgan hisob, kreditning elastikligi, talabning egiluvchanligi, bozor mexanizmi. Moliyaviy mexanizm har bir soha va bo'g'inlar bir butun yaxlitlikning tarkibiy qismi hisoblanadi.

3. Fizikaviy terminlar bilan aloqador so'zlar iqtisod termini vazifasini bajarib kelishi mumkin. Masalan: bozor muvozanati, mehnat sig'imi, kapital sig'im, nisbiy daraja, pul massasi, tebranuvchi talab, o'zgaruvchan xarajat, doimiy xarajat, o'zgaruvchan narx, mutloq daraja, talabning egiluvchanligi, fond sig'imi.

4. Qishloq xo'jaligi va uning atributlarini anglatuvchi terminlar: agrar krizis, sohibkorlik, qiymatning o'sishi, tovar xo'jaligi, o'sim, qarz o'simi, undirilgan pul, pul undirish, unumsiz chiqim, unumsiz xarajat, undiriladigan soliq, iqtisodiy o'sish, talabni o'stirish, agrobiznes, agrosanoat.

5. Ijtimoiy fanlar va ularning atributlarini anglatuvchi terminlar. Masalan: moliya oligarxiyasi, qadrli mablag', ixtisoslashtirilgan sarmoya, avtonom byudjet, absolyut renta, ta'sischiilik aksiyalari, mutlaq naf, erkin savdo, tovar moddiy qadriyatlar, to'lov qobiliyatsizligi, yetakchi valyuta, tovar turkumi, bozor unsurlari, daromad samarasi, ixtiyoriy ihsizlik, shiddatli inflyatsiya, o'rinbosar tovarlar, xayriya fondi, vaqf fondi, iqtisodiy inqiroz, iqtisodiy tanazzul, pulning qadrsizlanishi, muomala fondlari.

6. Zoologiya terminlari ham iqtisod termini vazifasini bajarib kelishi mumkin. Masalan: o'rmalovchi inflyatsiya, suzib yuruvchi inflyatsiya, yuguruvchi inflyatsiya.

1. O'zbek tilida juda faol bo'lgan -chi qo'shimchasi iqtisodiy terminologik tizimida ham u iqtisodning biror sohasida ish olib boruvchi shaxs ma'nosidagi

ko'plab terminlarni yasab keladi: iqtisodchi, xazinachi, saralovchi, ijarachi, iste'molchi, soliqchi, ta'minlovchi, pudratchi, sanoatchi, hisobchi, nazoratchi, moliyachi, omonatchi, raqobatchi, buyurtmachi, kafolatlovchi va boshqalar.

2. -ma affiksi o'zbek tilida xilma-xil ma'noni ifodalovchi terminlar yasaydi: g'amlama, ustama, uyushma, birlashma, tuzilma, buyurtma, bo'linma, undirma va boshqalar.

3. -kor affiksi ishtirokida: chorakor, tadbirkor, tejamkor, sohibkor va boshqalar.

4. -dor affiksi ishtirokida: mulkdor, xaridor, qarzdor, nasiyador, sarmoyador, hisador va boshqalar.

5. -noma affiksi ishtirokida iqtisodiy terminologik tizimda asosan anglashilgan narsani ifodalovchi matn, xat va shu kabilarni bildiradi. Masalan, shartnoma, yo'riqnoma, ruxsatnoma, so'rovnoma va boshqalar.

6. -ot (-at, -yot, -yat) affiksi ishtirokida: taqsimot, hisobot, iqtisodiyot, qadriyat, ta'minot, mahsulot, raqobat va boshqalar.

7. -xona affiksi ishtirokida: bojxona, zarbxona va boshqalar.

8. -lik affiksi ishtirokida: Iqtisodiyot ham ko'proq abstrakt tushunchalar bilan ish ko'rganligi boisidan uning terminologik tizimida -lik affiksi yordamida ko'plab terminlarning yasalganligini quyidagi misollar yaqqol tasdiqlay oladi: taqchillik, tanqislik, mulkchilik, foydalilik, boqimandalik, manfaatdorlik, mahsuldorlik, rentabellik, xo'jalik, ustuvorlik, samaradorlik, yetuklik, alohidalik, mustaqillik va boshqalar.

9. -be affiksi ishtirokida: behisob, bebaho, bepul, befoyda, bevosita va boshqalar.

10. -siz affiksi ishtirokida: hisobsiz, bahosiz va boshqalar. Bunda be- affiksi bilan -siz affiksi sinonim holda qo'llangan: behisob-hisobsiz.

11. -xo'r affiksi ishtirokida: Aslida fors-tojik tillaridan o'zlashtirilgan yaxlit leksemalar tarkibida mavjud bo'lgan mazkur affiks hozirgi bosqichda ko'plab asosan anglashilgan narsani doim iste'mol qiluvchi, shuni yaxshi ko'ruvchi ma'nosidagi shaxs nomlarini yasabkelgan: foydaxo'r, sudxo'r, nafaqaxo'r, merosxo'r va boshqalar.

12. -sh (-ish) affikslari ishtirokida: xususiylashtirish, barqarorlashtirish, soq'lomlashtirish, himoyalash, aksionerlashtirish, tijoratlashtirish kabilar.

13. Hozirgi iqtisodiyot terminologiyasida, qayd etilgan affikslardan tashqari, garchi kam miqdorda bo'lsa-da, yana ayrim affikslar ishtirokida terminlar hosil qilingan. Shunday affiksli iqtisodiy terminlar jumlasiga quyidagilarni misol qilib keltirish mumkin:

a) -m (-im) affiksli terminlar: boqim, bitim, kirim, chiqim.

b) -v (-ov) affiksli terminlar: to'lov, o'lchov.

v) -q (-iq) affiksli terminlar: soliq, sotiq.

g) -gar affiksli terminlar: savdogar.

Iqtisodiy terminologik tizimda, qayd etilganlardan tashqari, ayrim murakkab affikslar ishtirokida ham termin yasash ancha faollashganligi kuzatildi. Mana shunday affikslar jumlasiga quyidagilarni keltirish mumkin.

1. Iqtisodiy terminlarning -chilik affiksi bilan yasalishi: tijoratchilik, mulkchilik,

kasanachilik.

2. Iqtisodiy terminlarning -korlik murakkab affiksi bilan yasalishi: tejamkorlik, tadbirkorlik.

3. Iqtisodiy terminlarning -lilik affiksi bilan yasalishi: tejamlilik, unumlilik, likvidlilik.

4. O'zbekcha -lik va forsiy -dor affikslarining birikuvidan tashkil topgan mazkur murakkab affiks iqtisodiy terminlar tarkibida ishtirok etmoqda: mahsuldorlik, mulkdorlik, aksiyadorlik, samaradorlik, unumdorlik.

Xulosa qilib aytganda, hozirgi o'zbek tilining iqtisodiy terminologik tizimida morfologik usul bilan terminlar hosil qilish anchagina faoldir, chunki bu jarayonda xilma-xil affikslardan yoki affiksoidlardan keng foydalanib kelinmoqda. Demak, bozor iqtisodiyotining o'tish davrida yangi-yangi terminlarning kirib kelishi iqtisodiyot terminologiyasining boyib borishiga sabab bo'ldi.

Ma'lumki, turkiy tillarda, jumladan, o'zbek tilida ham ikki qismli terminologik birikmalar til materialiga qarab, asosan ot+ot yohud sifat+ot modeli asosida yasalgan bo'ldi. Shunga ko'ra quyida mana shu birikmalarni alohida-alohida qarab chiqamiz.

Ot+ot, sifat+ot modelida kompozitsiya usulida yasalgan birikma terminlar: yer renta, bozor narxi, sotish ustamasi, bojxona boshqarmasi, savdo vakili, talab ko'lam, qarz tilxati, pul muomalasi, tannarx ko'rsatkichlari, davlat qarzi, pulning qadrlanishi, daromadning taqsimlanishi, hamkorlikning rivojlanishi, tovarning qiymati, mahsulotning bahosi, fondlarning samaradorligi, kreditning qaytarilishi, so'mning qiymati, yalpi mahsulot, mavhum mehnat, sof daromad, muqobil savdo, muxbir bank, ulgurji narx, chakana narx, xufiya iqtisodiyot, erkin bozor, tashqi audit.

Mavzuga oid savollar

1. Terminlar tuzilishiga ko'ra qanday turlarga bo'linadi?
2. Termin yasashning qanday yo'llari mavjud?
3. Morfologik usulda termin yasashga izoh bering.
4. Sintaktik usulda termin yasashga izoh bering.
5. Yig'iq va yoyiq birikmali terminlarni izohlang.

Mustahkamlash uchun mashq va topshiriqlar

1-topshiriq. Berilgan matndan iqtisodiy sohaga oid terminlarni ajratib yozing va tuzilishiga ko'ra guruhlariga ajrating.

Ayirboshlash jarayoni - takror ishlab chiqarishning muhim fazasidir. Mehnat taqsimoti oqibatida ayrim guruh kishilar tovar va xizmatlarning ma'lum turlarini ishlab chiqarishga, etkazib berishga, ayrim guruhlari esa boshqa turdagi tovarlarni ishlab chiqarish, etkazib berish bo'yicha ixtisoslashadilar. Har bir tovar turini ishlab chiqaruvchi o'z tovarini sotib, o'ziga kerakli bo'lgan boshqa tovar yoki xizmatlarni sotib oladi. Natijada turli xil yo'nalishdagi ishlab chiqaruvchilar yoki xizmat

ko'rsatuvchilar o'rtasida iqtisodiy aloqa – ayirboshlash, pul orqali oldi-sotdi jarayoni sodir bo'ladi. Iqtisodiyotda takror ishlab chiqarishning oxirgi fazasi iste'mol jarayonidir. Bu jarayonda tovarlar va xizmatlar turli kishilar, guruhlar tomonidan iste'mol qilinib, ularning ehtiyojlarini qondiradilar. Iste'mol ikki turda bo'ladi: ishlab chiqarish iste'moli va shaxsiy iste'mol. Ishlab chiqarish iste'molida ishlab chiqarish vositalari (kapital) va ishchi kuchidan foydalanilib, unumli iste'mol qilinadi. (Nurmatov N.J. va boshqalar. *Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti. Toshkent-2011*)

2-topshiriq. Quyidagi sohaga oid terminlar asosida sohaga oid matn tuzing.

Yer renta, raqobat, nomukammal bozor, narx, pul muomalasi, davlat qarzi, yul varaqasi, tovarning qiymati, pulning qadrsizlanishi, tovarlashgan xizmat, maqsadli auditoriya, an'anaviy iqtisodiyot, tashqi audit, sof daromad, yalpi mahsulot.

3-topshiriq. Terminlarning yasalishiga ko'ra turlariga sohaga oid misollar yozing.

1. Tub terminlar
2. Sodda yasama terminlar
3. Qo'shma (birikmali) terminlar

5-topshiriq. Mustaqillikdan so'ng tilimizga kirib kelgan so'zlarni alifbo tartibida yozing.

Bakalavr, reyting, konsalting, tadbirkor, birja, investitsiya, marketing, barter, menejer, multimedia, bankomat, raqobatbardosh.

Mavzuga oid testlar

1. Termin atamasiga berilgan to'g'ri izohni toping.
  - A) faqat ilmiy uslubda ishlatiladigan so'zlar
  - B) faqat tibbiyotga oid so'zlar
  - C) fan-texnika yoki biror kasb sohasidagina ishlatiladigan so'zlar
  - D) To'g'ri javob yo'q
2. Termin so'zining ma'nodoshi berilgan qatorni toping
  - A) atama B) istiloh C) isloh D) A va B
3. Terminlar tuzilishga ko'ra qanday turlarga bo'linadi?
  - A) sodda va qo'shma   B) sodda, qo'shma va takrorriy
  - C) juft va takroriy D) o'z va o'zlashgan
4. O'z qatlam bu- ...
  - A) bir tilning so'zlari boshqa tilga termin sifatida o'tib qolishi
  - B) ma'lum bir tilning ichki imkoniyatlari asosida yaratilgan termin
  - C) boshqa tillardan o'zkashgan termin
  - D) barcha javoblar to'g'ri
5. Morfologik usul bilan yasalgan terminlar berilgan qatorni toping.
  - A) ishqorli, kimyoviy ishlov, so'rg'ichli, yelpig'ichsimon
  - B) inflatsiya, elektron pul, kapital
  - C) o'zgavuchanlik, sterillash, qoramolchilik

- D) barcha javoblar to'g'ri
6. Birikma shaklidagi terminlar berilgan qatorni toping
- A) ishqorli, kimyoviy ishlov, so'rg'ichli, yelpig'ichsimon
  - B) Oziq zanjiri, kavalent bog'lanish, kimyoviy peaksiya
  - C) biznes reja, bankrot, balans
  - D) polimer ta'sir, urug'chilik, kodominantlik kabi
7. So'z birikmasining so'zga aylanishi orqali hosil qilingan terminlar... deyiladi
- A) sintaktik usul B) morfologik usul C) lokalizatsiya D) barcha javoblar to'g'ri
8. Boshqa tillardan so'z o'zlashishi evaziga hosil qilingan terminlar berilgan qatorni toping.
- A) ishqorli, kimyoviy ishlov, so'rg'ichli, yelpig'ichsimon
  - B) inflatsiya, dissimilatsiya, traxeya
  - C) o'zgaruvchanlik, sterillash, qoramolchilik
  - D) barcha javoblar to'g'ri
9. Kimyo faniga oid terminlar berilgan qatorni toping.
- A) murakkab efir, biosfera, aruz B) Nyuton qonuni, molekula, anod
  - C) kavalent bog'lanish, zichlik, avagadro qonuni D) B va C
10. Birikma shaklidagi terminlarga misol berilgan qatorni toping.
- A) yo'g'on ichak, garmonal o'zgarish, sun'iy detergent
  - B) radiatsiya, barionik zaryad, zichlik
  - C) o'zgaruvchanlik, sterillash, qoramolchilik
  - D) barcha javoblar to'g'ri

8-MAVZU. ADABIY NUTQ USHLUBLARI VA ULARNING XUSUSIYATLARI

Reja:

1. So'zlashuv uslubi va uning xususiyatlari.
2. Rasmiy-idoraviy uslub va uning xususiyatlari.
3. Publitsistik uslub va uning uslubiy xususiyatlari.
4. Badiiy uslub va uning xususiyatlari.
5. Ilmiy uslub va uning xususiyatlari.

Tayanch so'z va iboralar: ilmiy, badiiy, so'zlashuv, rasmiy-idoraviy, publitsistik uslublar, adabiy so'zlashuv, badiiy so'zlashuv.

Adabiy tilning ijtimoiy hayotdagi ma'lum soha doirasiga, ma'lum nutqiy vaziyatga xoslangan ko'rinishi nutq uslubi hisoblanadi. So'zlar ham ma'lum nutq uslubiga xoslanish-xoslanmaslik belgisiga ko'ra uslubiy xoslangan va uslubiy betaraf so'zlarga bo'linadi. O'zbek tilining nutq uslublarini o'rganuvchi tilshunoslik bo'limiga esa o'zbek tili uslubiyati (stilistika) deyiladi.

Ayrim nutq uslubi doirasidagina qo'llanadigan so'zlar uslubiy xoslangan so'zlar, bunday xususiyatga ega bo'lmagan so'zlar esa uslubiy betaraf so'zlar sanaladi.

Nutq uslublaridan so'zlashuv uslubi og'zaki nutqqa, qolganlari, asosan, yozma nutqqa xosdir, ba'zan og'zaki shaklda ham yuzaga chiqadi.

So'zlashuv uslubi til birliklarini tanlash va ularni qo'llashning nisbatan erkin uslubidir. Bu uslub o'z xususiyatlariga ko'ra ikki turga: adabiy so'zlashuv uslubi va oddiy so'zlashuv uslubiga ajratiladi.

Adabiy so'zlashuv uslubi umumxalq adabiy tilining keng tarqalgan va barcha sohalar uchun bop turi bo'lib, u adabiy me'yorlarga mos, ishlangan va tartibga solingan bo'ladi.

Adabiy so'zlashuv uslubi kundalik muloqot uchun xizmat qiladi, o'qitish shakllari, tarbiya va tashviqot shu uslubda olib boriladi, badiiy adabiyot shu uslubda yaratiladi.

Oddiy so'zlashuv uslubi nutq muomalasi jarayonida (erkinlik bilan) adabiy til hamda sheva elementlari ishtirok etishi, fikriy idrokni keng qamrovli bayon etishi bilan ta'riflanadi. Bu uslubda so'z tartibi qoidaga nomuvofiq bo'lishi (Kecha konsert bo'ldi klubda); ko'chma, obrazli emotsional vositalar ko'proq (g'ayrat qil, ahavvirama; Alini qarang, og'zi qulog'ida kabi) qo'llanishi, gaplar dialogik shaklda bo'lib, to'liqsiz gaplar va imo-ishoraning ko'p ishlatilishi (Kelyapti (navbatchi), Ketdimi? – Ha kabi), takrorlar (Kelib–kelib shu gapni topdingmi?), talaffuzda erkinlik (na'lat (la'nat), yangitdan (yangidan), opti (olibdi) kabi) yaqqol namo'yon bo'ladi. Oddiy so'zlashuv uslubi badiiy asarda personajlar nutqini individuallashtirishda keng qo'llanadi.

Oilada, ko'cha-ko'yda kishilarning fikr almashishi jarayonida qo'llaniladigan nutq uslubi so'zlashuv uslubi sanaladi. So'zlashuv uslubi adabiy va oddiy so'zlashuv uslublarini o'z ichiga oladi. So'zlashuv uslubining har ikki turi

ko'pincha dialog shaklida ro'yobga chiqadi. Ikki shaxsning o'zaro so'zlashuvi dialogik nutq sanaladi. So'zlashuv uslubida so'zlar ko'pincha kinoya, piching, qochirmalarga boy bo'ladi. Bu uslubning yana bir o'ziga xos xususiyati erkinligidir. Kundalik hayotda uyda, ko'cha-ko'yda, ish joylarida va boshqa joylarda kishilarning bir-biri bilan erkin muloqotga kirishuvi so'zlashuv uslubi orqali yuzaga chiqadi. Oddiy so'zlashuv uslubida so'zlovchi nutq vaziyatidan kelib chiqib, axborot uchun eng kerakli so'zlarnigina ishlatadi. Qolganlari nutqiy vaziyatdan bilinib turadi yoki imo-ishora va mimikalar bilan to'ldiriladi. Masalan, kinoteatr chiptaxonasidan chipta olish uchun so'raysiz:

— Beshinchidan ikkita (Menga beshinchi qatordan ikkita chipta bering deb o'tirmaysiz).

So'zlashuv uslubining o'zi ikki turga bo'linadi:

1) adabiy so'zlashuv uslubi; 2) oddiy so'zlashuv uslubi.

Oddiy so'zlashuv uslubida nutqiy vositalarni tejashga intilish bilan birga, bunga teskari bo'lgan nutqiy ortiqchalikka ham yo'l qo'yiladi.

Oddiy so'zlashuv uslubida gap bo'laklarining tartibi ham ancha erkin bo'ladi. Ba'zan shevaga xos so'zlar, qo'pol, dag'al so'zlar ham kuzatiladi, lekin bularni qo'llash so'zlovchining madaniy nutq sohibi emasligini ko'rsatadi.

Rasmiy-idoraviy uslub. Huquqiy qonunchilik va ish yuritish munosabatlari doirasida qo'llaniluvchi nutq uslubi rasmiy uslub hisoblanadi.

Rasmiy-idoraviy uslub jamiyatdagi ijtimoiy, huquqiy munosabatlar, davlat va davlatlararo rasmiy, siyosiy-iqtisodiy, madaniy aloqalar uchun xizmat qiluvchi nutq uslubidir. Bu uslub hujjatlilik xarakteri bilan ajralib turadi. Shunga ko'ra yozma nutqning xizmatga doir bu turi davlat qonunlari, farmonlar, bayonotlar, shartnomalar, idora hujjatlari, e'lonlar va boshqa rasmiy yozishmalar uslubi hisoblanadi. Rasmiy uslub tilining asosiy xususiyati aniqlik va ixchamlikdir, unda muayyan nutqiy shtamplar, kasbga oid so'zlar, atamalar, tayyor sintaktik qurilmalar keng qo'llanib, nutqning aniq va ravshan ifodalanishini ta'minlaydi. Tayyor nutq formulalari (shu asosida, shunga ko'ra, ma'lum qilamizki, ... ni e'tiborga olib, ...ga ko'ra, ... biz, quyida imzo chekuvchilar, ...ga asosan (muvofig), ... uchun, ... dan kelib chiqib, ... sharti bilan, ... berilsin, ... taqdirlansin kabi), hujjat matnining darak-axborot xarakterida bo'lishini, so'zlarning bir ma'noda ishlatilishini, badiiy-tasviriy vositalarning bo'lmasligini, fe'ning majhullik va buyruq-istak shakllarining, qo'shma gap turlarining keng qo'llanilishini talab qiladi. Til materiali hujjatning turi va xarakteriga qarab tanlanadi.

Rasmiy uslub quyidagi turlarga bo'linadi:

1. Sof qonunchilik uslubi (qonun, farmon, fuqarolik va jinoiy aktlar, nizomlar uslubi).

2. Idooraviy-devonxona uslubi (buyruq, ariza, talabnoma, bildirgi, tavsifnoma, tarjimai hol, ishonchnoma, dalolatnoma).

3. Diplomatik uslub (nota, bayonotnoma, bitim, konvensiya va boshqalar).

Rasmiy uslub deyarli yozma shaklda ro'yobga chiqadi. U har qanday tasviriy vositalardan, obrazlilikdan xoli bo'ladi. Bunday uslubda tilning ikki vazifasi – axborot uzatish va da'vat etish, buyurish vazifasi amalga oshadi. Masalan,

ma'lumotnomada axborot berilsa, buyruqda da'vat etish, axborot o'z aksini topgan bo'ladi.

Rasmiy uslubga mansub har qaysi turning o'ziga xos leksik, grammatik xususiyatlari mavjud. Masalan, qaror, farmonlarning o'ziga xos tomoni shundaki, bunday matnlardagi gaplarning kesimi III shaxs majhul nisbatidagi fe'llar orqali ifodalanadi (ogohlantirilsin, topshirilsin kabi). Ma'lumotnomada esa birinchi gapning kesimi gap boshida keladi. Rasmiy ish qog'ozlarining sintaktik tuzilishi qat'iy qoliplarga bo'ysunadi. Masalan, «Ushbu ma'lumotnomani ko'rsatuvchi G.Mo'minov haqiqatan ham O'zbekiston Milliy universitetining matematika fakultetida dekan o'rinbosari lavozimida ishlaydi...». Bu uslub davlat arboblari o'rtasidagi diplomatik munosabatlarda, idora, korxonada, muassasalarning rasmiy ish yuritish jarayonlarida, shaxslarning ariza, tilxat, ishonch qog'ozlari ish yuritish qog'ozlarida qo'llaniladi.

Ish yuritish hujjatlari qo'llanish doirasi, maqsad va vazifalariga ko'ra to'rt guruhga bo'linadi:

1. Tashkiliy hujjatlar (guvohnoma, yo'riqnoma, nizom, shartnoma va boshqalar). 2. Farmoyish hujjatlari (buyruq, ko'rsatma, farmoyish). 3. Ma'lumot-axborot hujjatlari (ariza, bayonnoma, dalolatnoma, ishonchnoma, tavsifnoma, tarjimai hol, tilxat, tushuntirish xati, e'lon va boshqalar). 4. Xizmat yozishmalari (taklifnoma, telegramma, xatlar).

Ish yuritish hujjatlarining har bir turi o'ziga xos nutqiy qoliplarga ega. Masalan, xizmat yozishmalarida quyidagi qoliplar ko'proq uchraydi: 1) Sizga ...ni ma'lum qilaman(miz), bildiraman(miz), eslataman(miz); 2) ...ga rozilik bildiradi, kafolat beradi, qarshi emas yoki farmoyish hujjatlarda gap kesimlari tayinlansin, topshirilsin kabi majhul nisbat, III shaxs, buyruq maylidagi fe'llar orqali ifodalanadi.

Publitsistik uslub. Ommaviy axborot vositalarida (gazeta-jurnal, radio, televideniye), Oliy Majlis yig'inlarida, turli xil anjumanlarda qo'llaniladigan nutq uslubi publitsistik uslub sanaladi.

Publitsistika (lot. publika – xalq, omma) davrning eng muhim, dolzarb masalalarini o'quvchilarga, tinglovchilarga, tomoshabinlarga gazeta-jurnal, radio, televideniye orqali yetkazish, ommani jonlan-tirish, kishilarning ongiga atrofda sodir bo'layotgan voqealarni singdirish, ularning ijtimoiy qarashlarini shakllantirish uchun xizmat qiladi. Bu uslub, avvalo, tashviqot va targ'ibot uslubi bo'lganligi uchun ham unda siyosiy faollik, hozirjavoblik, o'tkir va ta'sirchan notiqlik, mantiqiy mulohaza va dalillar bilan tushuntirish, isbotlash kabi belgilar ustunlik qiladi.

Publitsistik uslub ikki xil shaklda namoyon bo'ladi: 1) yozma shakl; 2) og'zaki shakl. Ijtimoiy-siyosiy masalalarga bag'ishlangan bosh maqolalar, felyeton va pamfletlar, murojaatnomalar, chaqiriqlar, xatlar, deklaratsiyalar publitsistik uslubning yozma shakliga mansubdir. Radio va televideniye chiqarayotgan siyosiy sharhlovchilar, notiqning nutqlari esa publitsistik uslubning og'zaki shaklidir.

Shunga ko'ra, publitsistik uslubda yozma nutqqa xos xususiyatlar (ijtimoiy-ijtimoiy va boshqa sohalarga oid leksikaning, intonatsion sintaktik vositalarning

ishlatilishi) ham, badiiy uslubga xos belgilar (obrazli ifodalar, bo'yoq-dor so'zlarni qo'llash) ham o'zaro uyg'unlashadi. Bu uslubda hayotiy voqea va dalillar oddiygina qayd qilinmay, jo'shqin va haroratli misralarda ifodalanadi, ulardan umumiy xulosalar chiqariladi hamda, muhimi, xalqqa murojaat, undash, qiziqtirish orqali o'quvchiga ta'sir ko'rsatiladi.

Publitsistik uslubning o'ziga xos xususiyati shundaki, u muayyan ijtimoiy masalalarga faol munosabatda bo'lishlik, hozirjavoblik, ta'sirchanlik belgilariga ega. Bunday nutq uslubi ijtimoiy masalalarga harakatchanligi tufayli unda ijtimoiy-siyosiy tushunchalarni ifodalovchi so'zlar ko'proq qo'llaniladi. Masalan, isyon, irqchilik, qo'poruvchilar, siyosiy tanglik, bitim va boshqalar.

Ommaviy axborot vositalari uslubi publitsistik uslub sanaladi. Bu uslubning muhim xususiyati axborot berish va ta'sir qilish bo'lib, soddalik, tushunarliklik, ta'sirchalik, adabiy til me'yorlariga qat'iy amal qilishdir.

Badiiy uslub kishi hayotining hamma tomonlarini qamrab olishi, umuminsoniyatga xosligi, barchaga barobarligi, o'quvchi yoki tinglovchiga hissiy-estetik ta'sir etishga yo'naltirilganligi bilan boshqa uslublardan ajralib turadi. Badiiy uslubda muallif asarning estetik ta'sirini kuchaytirish maqsadida tilning leksik va grammatik vositalardan ustalik bilan va ijodiy foydalanishi, turli ifodaviy vositalarni qo'llashi yoki o'zi yangilarini yaratishi mumkin bo'ladi. Shuning uchun ham bu uslubda yozuvchilar mavjud so'zlarni obrazli ishlatishdan tashqari o'ziga xos so'z va iboralar ham ijod etadilar. Badiiy nutqda til obraz, xarakter, manzara yaratishga, yuksak obrazlilikni namoyon qilishga xizmat qiladi. Bu uslubda har bir yozuvchining voqelikni badiiy idrok etish ko'lamini, ijod usuli, poetik mahorati badiiy nutqning janr xususiyatiga muvofiq tarzda bir-biridan farqlanadi. Shunga ko'ra, badiiy nutq uslubi nisbatan keng imkoniyatlarga ega o'ta qamrovli va boy nutq ko'rinishidir. Barcha turdagi san'at va adabiyot asarlari shu uslubda yaratiladi.

Ilmiy uslub tabiat va ijtimoiy hayotdagi barcha narsa hamda hodisalar to'g'risida aniq, asoslangan, izchil ma'lumot berishda qo'llaniladi. Unda narsa-hodisa mohiyatini ta'riflash, tahlil qilish, sababini aniqlab, dalillar bilan isbotlash va asosli natijalarni bayon etish muhim hisoblanadi. Maxsus atamalar bu uslubning leksikasini tashkil qiladi, unda adabiy me'yorga qat'iy rioya etilgani holda majhul nisbatdagi fe'llar va murakkab qurilishli gaplar keng ishlatiladi. Ilmiy uslub bilimning turli sohalariga qarab, shuningdek, kimga mo'ljallanganligiga nisbatan o'zaro farqlanadi. Masalan, fan sohalarini muayyan shartli belgilar, formulalar, bayon qilish materiali bilan ajralib turadi.

Ilmiy uslubdagi kitoblar ilm-fanga oid ma'lumotlar berish bilan mutaxassislarigagina mo'ljallanishi (sof ilmiy uslub) yoki bunday ilmiy ma'lumotlar keng ommaga qaratilgan (ilmiy-ommabop uslub) bo'lishi mumkin. Keng jamoatchilikka tushunarli bo'lgan, tasvir bayonida emotsionallik, obrazlilik mavjud bo'lgan uslub ilmiy-ommabop uslub sanaladi. Ko'pchilikka mo'ljallangan ma'ruzalar, risola va darsliklar shu uslubning ko'rinishlaridir. Ilmiy-ommabop uslubda maxsus atamalar kam ishlatiladi (ishlatilganda esa izohi beriladi), fikrlar qiziqarli tilda tushuntiriladi, bayonda obrazlilikni ta'minlovchi badiiy tasvir usullaridan foydalaniladi. Dalilij ma'lumotlar asosida chiqarilgan ilmiy xulosalarga

asoslanuvchi, har bir fan sohasining o'ziga xos atamalariga tayanuvchi, fikrni aniq va mantiqiy izchil shaklda bayon qiluvchi uslub ilmiy uslub sanaladi.

? Mavzuga oid savollar

1. Uslub deganda nimani tushundingiz? Hozirgi o'zbek adabiy tilida qanday uslublar farqlanadi?
2. Publitsistik uslubning asosiy vazifasi nima?
3. So'zlashuv uslubi qanday turlarga bo'linadi?
4. Atamalar qaysi uslubda keng qo'llanadi?
5. Rasmiy uslubning o'ziga xos xususiyatlarini sanab o'ting.

Mustahkamlash uchun mashq va topshiriqlar

1-topshiriq. Matnni o'qib, qaysi uslubga xosligini aniqlang va shu uslubga xos xususiyatlar haqida ma'lumot bering.

Supada qator yotibmiz: akam, men, ukam...

Eng chekkada qo'shni kampir... Sutdek oydin kecha. Hammayoq osuda. Chigirtkalar nag'ma chaladi...

Endi ko'zim ilingan ekan, olisdan poyezd g'ildiragining taraqa-turuq tovushi keldi. Keyin paravoz cho'zib "gu-u-u-k" dedi. Kampir ovozi titrab, xitob qildi:

-O'-o'-o'-I! Ovozning o'chsin -o'-o'-o'-I! Turg'unimni nega urushga obketding, juvonmarg! Obkeber yolg'izimni!

Ko'rpadan mo'ralab qarasam, kampir tizzasini quchoqlab, oyga temilib o'tiribdi. Uyqum butunlay o'chib ketdi. Anchagacha jim yotdim-da, oxiri so'radim:

-Poyizni nega qarg'ayapsiz, buvi?

Kampir xo'rsindi:

-Uxla, bolam, uxla...

...O'shandan beri yoz kechalari hovlida yotsam, olisdan poyezd g'ildiraklarining shovqini, gudok tovushi kelsa, tizzalarini quchoqlab o'tirgan kampir ko'z o'ngimda jonlanadi.

(O'.Hoshimov)

2-topshiriq. Berilgan matn qaysi uslubga xosligini aniqlang, har birining o'ziga xos xususiyatlarini tushuntiring.

1. Buyuk bobokalonimiz Alisher Navoiy 1441-yilda tug'ilgan. 2. Hozirgi kunda milliy xalq hunarmandchiligiga katta e'tibor berilmoqda. 3. Suv qahr bilan uning biqiniga urilib shovullar, boshidan oshib otganday bo'lar, lekin tog'day g'ovdasini qimirlata olmas edi. 4. Bir bor ekan, bir yo'q ekan, qadim zamonda, Mashriq tomonda, bir chol bilan kampir yashar ekanlar. 5. Menga bir oy muddatga o'z hisobimdan ta'til berishingizni so'rayman. 6. Non rizq-u ro'zimiz, uning ashog'ini ham uvol qilmang. 7. Qovun navlari xilma-xil bo'lib, ularga nom berishda mazasi, rangi, to'rlarining tuzilishi, pishish muddati kabi belgilardan kelib chiqiladi. 8. Men bir mashina "Obinovvot" navli qovunni Jizzax viloyatidan olib kelib, Toshkent shahridagi "Farhod" bozoriga tushirganimni ma'lum qilaman. 9. Oh, oh,

oh! Hidini qarang, hidini! Hidining o'zi ham mast qiladi odamni! 10.Navro'z – kun bilan tun teng keladigan kun.

3-topshiriq. Berilgan gaplar ilmiy uslubning qanday turlarida qo'llanishini izohlang.

1.Kitob kichik yoshdagi o'quvchilar uchun mo'ljallangan. Unga qiziqarli hikoyalar, topishmoqlar, bolalarning nutqini o'stirish uchun tez aytishlar ham kiritildi. 2.Har qanday so'z ma'lum bir lug'aviy ma'noni bildiradi. Bu uning shaxs, narsa-buyum, belgi-xususiyat, harakat-holatni atash ma'nosi bo'lib, so'zlar shunga ko'ra turkumlarga guruhlanadi. Ularning har biri gapda o'ziga xos vazifalarni bajaradi. 3.Ish kirish, 4 bobdan iborat asosiy bo'lim, umumiy xulosalar va foydalanilgan adabiyotlar ro'yxatidan iborat. Shuningdek, ishga tajriba-sinov materiallari ham ilova qilinadi. 4.Keltirilgan misollardan ko'rinadiki, masalaning bu jihatlari hali o'rganilmagan.

4-topshiriq. Ushbu matn qaysi uslubga xos? Fikringizni misollar bilan izohlang.

Tilshunos olimlarning 1970-yili Ispaniyada bo'lib o'tgan yig'ilishida ma'lum bo'lishicha, yer yuzi aholisi 2976 xil tilda gaplashar ekan.

Yer sharidagi aholining uchdan ikki qismi 13 xil tildan foydalanadi. Bu tillarning har birida kamida 50 million kishi gaplashadi. Bu 13 xil til dunyoga keng tarqalgan tillardir. Tillar keng va tor doirada qo'llanishiga ko'ra xalqaro, millatlararo, milliy til, xalq tili kabi turlarga bo'linadi. Har bir mamlakatning o'z davlat tili mavjud. Bizning ko'p millatli respublikatimizda 130 dan ortiq tilda gaplashiladi, umumiy o'rta ta'lim 7 tilda olib boriladi. Respublikamizning davlat tili o'zbek tilidir. Ayni paytda o'zbek tili millatlararo aloqa vositasi hamdir.

5-topshiriq. Berilgan matnga sarlavha qo'ying va uning qaysi uslubga xosligini aniqlang.

Multimedia texnologiyalari o'rta asrning 80-yillaridan boshlab keng qo'llanila boshlangan. Multimedia - bu informatikaning dasturiy va texnikaviy vositalari asosida audio, video, matn, grafika va animatsiya effektlari asosida o'quv materiallarini o'quvchi-talabalarga yetkazib berishning mujassamlashgan ko'rinishi. Multimedia texnologiyalari asosida ishlab chiqilgan darsliklar o'quvchilarga qulaylik yaratadi. Bunda elektron darslikning istalgan sahifasiga to'g'ridan-to'g'ri o'tish ta'minlanadi.

Tajribalar shuni ko'rsatadiki, bir paytning o'zida ham ma'ruza eshitis, ham materialni kompyuter ekranida ko'rish darsni o'zlashtirish sifatini oshiradi

Mavzuga oid testlar

1. Ayrim nutq uslubi doirasidagina qo'llanadigan so'zlar qanday nomlanadi?
A) badiiy uslubga tegishli so'zlar   B) ilmiy uslubga tegishli so'zlar
C) uslubiy betaraf so'zlar   D) uslubiy xoslangan so'zlar

2. Til vositalarining nutqda ishlatilish imkoniyatlari tilshunoslikning qaysi bo'limida o'rganiladi?

- A) leksikologiyada   B) grammatikada
C) uslubiyatda   D) dialektologiyada

3. Ushbu gaplardan qaysi birida so'z qo'llashda uslubiy xatolik bor?

- A) - Afting qursin, - deb qarg'adi kampir.
B) O'zi xomush, yuzlari so'lg'in edi.
C) Xabarni eshitib, qizning chehrasi yorishdi.
D) Go'zal qiz Oysuluvning basharasida ter ko'rindi.

4. Rasmiy uslubda ko'pincha qanday gaplardan foydalaniladi?

- A) faqat darak gaplardan B) asosan buyruq gaplardan
C) asosan buyruq va his-hayajon gaplardan D) asosan darak va buyruq gaplardan

5. Odatda rasmiy uslubda qanday gaplardan foydalanilmaydi?

- A) so'roq va buyruq gaplardan B) his-hayajon gaplardan
C) buyruq gaplardan D) darak gaplardan

6. Qaysi uslubda so'zlar ko'chma ma'noda qo'llanmaydi?

- A) ilmiy uslubda   B) rasmiy ish ushibida
C) so'zlashuv uslubida   D) A va B

7. Uslubiy betaraf sozlarni toping.

- A) suluv, oraz, og'a B) og'u, yanglig', jamol
C) qalam, kitob, daraxt D) mo'yqalam, og'och, hazrat

8. So'zlashuv uslubida qo'llanadigan so'zlar qatorini aniqlang.

- A) bashar, mozor, yaxshi, kasal B) ado etmoq, behuda, yopiq
C) rostdan, bo'ldi, mayli D) voqea, barvasta, chiroyli

9. Quyidagi gaplardan ilmiy uslubga tegishlisini belgilang.

- A) Qani endi, hamma ham senga o'xshasa.
B) Mayin shamol daraxt va yaproqlarini asta tortqilaydi.
C) Mushfiq onaning hasratlari bir dunyo edi.
D) Yonishning tashqi belgisi issiqlik va yorug'lik chiqishidir.

10. Mantiqlilik, aniqlik, atamalarining keng qo'llanishi qaysi uslubning

belgisi?

- A) rasmiy   B) ommabop C) badiiy D) ilmiy

9-MAVZU. ADABIY NUTQ ME'YORLARI.

Reja:

1. Me'yor tushunchasi.
2. O'zbek adabiy tili me'yoriy ko'rinishlari.
3. Nutq jarayonida me'yorning buzilishi va ularni tuzatish yo'llari.

Tayanch so'z va iboralar: me'yor, me'yoriy ko'rinishlar, imlo, urg'u, talaffuz, tinish belgilari, leksik, grammatik, uslubiy, so'z turkumlarida me'yor, so'zlarning bog'lanish qonuniyatlari, so'z tartibi, nutqiy kamchiliklar, varvarizmlar, dialektizmlar, vulgarizmlar, jargonizmlar, orfografik va punktatsion me'yorlar buzilishi.

Me'yor – jamiyat a'zolari tomonidan qabul qilingan, ma'qullangan va ularga tushunarli bo'lgan til birliklarining nutq jarayonida qo'llanish holati va imkoniyatidir. Adabiy tilning umumxalq tilidan farq qiluvchi tomoni unda yagona me'yorning qat'iy amal qilishi hisoblanadi. Me'yorning ikki xil turi mavjud: 1) umumiy me'yor; 2) xususiy me'yor.

Umumiy me'yor – ma'lum tilning, masalan, o'zbek tilining barcha ko'rinishlarida qo'llanilayotgan me'yorlar yig'indisidan iborat. Umumiy me'yorni belgilash uchun qardosh tillarga qiyoslash zarurati paydo bo'lgan. Xususiy me'yor – umumiy me'yorning nutq tiplari shakllaridagi, tilning shakllaridagi konkret ko'rinishlaridir. Me'yorga nisbatan qo'llaniladigan umumiylik va xususiylik til me'yorlarining faoliyat doirasi, qamrovi va ularning biri ikkinchisiga nisbatan olinganda anglashiladigan tushunchalardir. Shu ma'noda o'zbek umumxalq tilidagi barcha me'yorlar yig'indisini umumiy me'yor, adabiy, lahjaviy, turli ijtimoiy qatlamlar tiliga oid me'yorlarni xususiy me'yorlar sifatida qabul qilish mumkin.

Shunday qilib, bir tomondan, o'zbek tiliga tegishli bo'lgan barcha me'yorlar yig'indisini umumiy me'yor deb tushunamiz. Ikkinchi tomondan esa qo'llanish doirasi chegaralanmagan hamda tilning hamma iste'molchilari va tildagi barcha vazifaviy uslublar uchun baravar bo'lgan birliklar majmuini anglaymiz. Umumiy norma tushunchasi o'zbek milliy tilining barcha ijtimoiy vazifaviy ko'rinishlari, nutq tiplari va uslublari uchun mushtarak bo'lgan vositalari tizimi ma'nosini ham anglatadi.

“O'zbek tili leksikologiyasi” kitobida bu kabi keng iste'moldagi so'zlarning barcha so'z turkumlarida uchrashi qayd qilib o'tilgan. Masalan otlarda – daryo, suv, osmon, yer, tosh, tog', bog', daraxt, uy, devor, ko'cha, vodiy, sahro, qum kabi; sifatlarda – oq, qizil, sariq, qora, katta, kichik, keng, tor, uzun, qisqa, chiroyli, aqlli, dono, barno kabi; sonlarda – bir, ikki, uch, to'rt, besh, olti, yetti, sakkiz, to'qqiz, o'n, yigirma, o'ttiz, qirq, oltmish, yetmish, sakson, to'qson, yuz, ming, million kabi; olmoshlarda – u, bu, shu, ana, mana, siz, biz kabi; fe'llarda – bor, kel, ket, yur, tur, o'tir, uxla, yot, ayt, qo'y, o't kabi; ravishlarda – tez, sekin, oz, kam, ko'p kabi; bog'lovchilarda – va, ham, ammo, lekin, biroq, goh, yoki, yoinki kabi; yuklamalarda – -u, -ku, -da, -yu kabi; undovlarda – oh, voh, voy, dod, uh, ura kabi. Keltirilgan so'zlar adabiy tilda ham, tilning noadabiy shakli – umumxalq tili doirasida

qaraladigan lahja va so'zlashuv nutqida ham qo'llanilaveradi. Bu esa ana shu til vositalarini bir tilning umumiy me'yorlari qurshovida qarashga asos bo'ladi.

Xususiy me'yor ma'lum til umumiy me'yorlarining yashash shaklidir. Shunday ekan, yuqorida sanab o'tilgan o'zbek adabiy tili, lahja va shevalari hamda ilmiy tarmoqlarining me'yorlari xususiy me'yor sanaladi. Xususiy me'yorlarni yanada aniqroq tasavvur qiladigan bo'lsak, har bir shaxsning tildan foydalanish me'yorini ham, o'zbek tilida mavjud bo'lgan beshta – rasmiy, ilmiy, ommabop, badiiy, so'zlashuv uslublari doirasida amal qiladigan me'yorlarni ham xususiy me'yorlar deb tushunishimizga to'g'ri keladi.

Adabiy til esa umumxalq tilining yashash shakllaridan biri bo'lib, uning boshqa ko'rinishlaridan mukammalligi bilan bir qadar farq qiladi. Uning qamrov doirasi umumxalq tilining boshqa shakllariga nisbatan keng. U butun bir millatga oby darajada xizmat qilishga mo'ljallangan. Shuning uchun chegara bilmasdan, xalq orasiga chuqur kirib boradi va keng tarqaladi.

Millat manfaatiga va madaniyatining yuksalishiga xizmat qiladigan adabiy tilning o'ziga xos xususiyati, uning umumxalq tilidan farq qiluvchi jihati ko'p bo'lib, ular orasida me'yoriylik markaziy o'rinda turadi. O'zbek adabiy tilining o'zbek xalqi uchun umummajburiylik, ko'pvazifalilik va uslubiy tarmoqlanganligi kabi xususiyatlarning birontasi me'yoriyliksiz amalga oshmaydi. Adabiy tilning me'yoriylik umumxalq tilining boshqa xususiy me'yorlaridan tubdan farq qiladi. Uni tavsiflaydigan va farqlaydigan muhim belgilar sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin: kodifikatsiyalanganlik – ongli aralashuv yo'li bilan tanlanganlik va ongli bahqarish, ongli o'zlashganlik va anglanganlik, egallanganlik va tushunilganlik, qad'iy qoidaga va tartibga solinganlik, yozuvda mustahkamlanganlik, xalqchilik va umumqo'llanuvchanlik, umummajburiylik va namunaviylik, turg'unlik va barqarorlik, ayni paytda, ularning nisbiylik, an'anaviylik va izchillik, zamonaviylik va tipiklik, dinamiklik va tarixan o'suvchanlik, variantlilik va uslubiy tarmoqlanganlik, reallik va obyektivlik kabilar. Adabiy til me'yorlarining quyidagi ko'rinishlari bor: fonetik me'yor, aksentologik me'yor, grafik (yozuv) me'yor, orfografik me'yor, orfoepik me'yor, leksik me'yor, so'z yasaliş me'yor, grammatik (morfologik va sintaktik) me'yor, punktuatsion me'yor, uslubiy me'yor.

1. Fonetik me'yor. Bunda hozirgi o'zbek adabiy tilidagi unli va undosh tovushlarning qo'llanilishi me'yorlariga e'tibor qaratiladi.

2. Aksentologik (urg'uning to'g'riligi) me'yorlar. Bunda so'z va gaplarda urg'uni to'g'ri qo'llash me'yori tushuniladi: traktor, fizika, matematika, direktor, printer, komyuter kabi.

Urg'uni to'g'ri ishlatmaslik so'z ma'nosiga ta'sir qiladi: olma – meva, olma – buyruq fe'li; súzma – buyruq fe'li, suzmá – yegulik.

3. Grafik (yozuv) me'yor. Hozirgi yozuvimiz lotin alifbosiga asoslangan bo'lib, 26 ta harf, 3 ta harf birikmasi va 1 ta tutuq belgisidan iborat. Ularni to'g'ri yozish va qo'llash juda muhim. Masalan, s yoki k harflari o'rinda c ni ishlatish xato sanaladi.

4. Imloviy (orfografik) me'yor. Bu me'yor so'zlarning to'g'ri, xatosiz yozilishiga asoslanadi. Imlo me'yorlari, ya'ni to'g'ri yozish me'yorlari nutqiy

savodxonlikni belgilovchi asosiy mezon sanaladi. Bu me'yorlarning amal qilishi maxsus imlo qoidalari bilan tasdiqlanadi. Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosi asosidagi yozuv me'yorlari O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan 1995-yil 24-avgustda tasdiqlangan «O'zbek tilining asosiy imlo qoidalari»ga tayanadi.

5. Talaffuz me'yori (orfoepik) – til birliklarining og'zaki nutq jarayonida adabiy til me'yorlariga muvofiq kelishi. Ruscha so'zlarni yozma shakliga taqlid qilib aytish, shevaga xos talaffuz talaffuz me'yorlarini egallashda orfoepik lug'atlarning ahamiyati katta. Og'zaki nutq jarayonida til birliklarini adabiy til me'yorlariga muvofiq aytilishi talaffuz me'yorlariga asoslanadi. Nutq tovushlarining so'z tarkibida alifboda belgilanganidek talaffuz qilinishi me'yoriy sanalishi bilan quyidagi holatlar ham talaffuz me'yoriga muvofiqdir:

- so'z oxirida b tovushining jarangsizlanib, p tarzida aytilishi: hisob – hisop, kelib – kelip;

- so'z oxirida d tovushining t tarzida talaffuz qilinishi, d yoki t tovushlarida tushib qolishi: band – bant, go'sht – go'sh kabi;

- ayrim so'zlarda l tovushining tushib qolishi: bo'lgan – bo'gan, kelsa – kesa kabi;

- tank, disk kabi o'zlashma so'zlarga a tovushi qo'shib aytilishi, ba'zi o'zlashmalar talaffuzida v tovushining f tarzida o'zgartirilishi me'yordan chekinish hisoblanmaydi (masalan, avtomobil, avtobus).

6. Leksik-semantik (so'z qo'llash) me'yori. So'z variantlaridan hamma uchun tushunarli bo'lgan ko'rinishini tanlab olish hozirgi o'zbek tilining lug'aviy me'yori hisoblanadi. Imlo, talaffuz, tarjima lug'atlarida lug'aviy me'yori o'z aksini topadi. So'zning ma'nosini bilmay ishlatish, shevaga xos so'zlarni qo'llash, paronimlarning ma'nosini tushunmasdan ishlatish rus tilidan to'g'ridan-to'g'ri kalka – tarjima qilish me'yori hisoblanmaydi.

Adabiy tilda mavjud bo'lib, shu tilda gaplashuvchilarga tushunarli bo'lgan so'zni qo'llash nutqning muhim me'yorlaridan sanaladi. So'zni to'g'ri qo'llashda quyidagilarni e'tiborga olish lozim:

- so'zning nutqda ortiqcha takrorlanishiga yo'l qo'ymaslik uchun uning ma'nodoshlaridan o'rinli foydalanish;

- shakldosh va paronim so'zlarni ma'nolarini farqlagan holda ishlatish;

- so'zlashuvchilar uchun tushinarsiz bo'lgan sheva so'zlari yoki ijtimoiy guruhlariga oid argolarni qo'llamaslik;

- o'zlashma so'zlarni noo'rin qo'llashdan cheklanish, ularning milliy tildagi muqobillaridan foydalanish;

- so'z qo'llashda ixchamlik, tejankorlikka erishish.

7. So'z yasaliş me'yori. So'z yasovchi qo'shimchalarning fonetik tuzilishi jihatidan bir qolipda ishlatilishi so'z yasaliş me'yori hisoblanadi. Ba'zan nuqtada sifat yasovchi –li va ot yasovchi –lik qo'shimchalari farqlanmay ishlatiladi. Masalan, paxtalik chopon o'rnida paxtalik chopon.

8. Grammatik me'yori. Turlovchi va tuslovchi shakllarning eng maqbul variantlari hozirgi tilimizda tanlab olingan va ular nutqda barqaror shaklda

ishlatiladi. Ammo kelishik qo'shimchalarini noto'g'ri qo'llash uchraydi. Ba'zan -ning o'rnida -ni, -lar o'rnida -la ishlatiladi. E'tibor bering: Direktorni xonasida ko'rdim (direktorni o'z xonasida ko'rmoq). – Direktorning xonasida ko'rdim (boshqa bironvi direktor xonasida ko'rmoq).

So'z shakllari, qo'shimchalar (morfologik me'yor); so'z birikmalarining yozilishi, gapda so'zlarning tartiblanishi, moslashuvi (sintaktik me'yor) grammatik me'yorga asoslanadi. Nutqning grammatik jihatdan to'g'ri bo'lishi adabiy tilning asosiy talabidir. Gapda so'z va qo'shimchalarning to'g'ri bog'lanishi, ega-kesim mosligi, gap bo'laklarining tartibi grammatika qoidalari asosida shakllanadi. Shuning uchun gap tuzishda, jumla qurishda quyidagilarga amal qilish lozim:

- kelishik qo'shimchalarining ma'no va vazifalarini farqlash hamda o'rinli qo'llash. Masalan, -ning qo'shimchasi ot bilan otni, -ni esa ot bilan fe'lni o'zaro bog'laydi: ukamning kitobi, kitobni olmoq kabi;

- ot va sifat yasovchi qo'shimchalarni farqlash: kiyimlik (ot) – kiyimli (sifat) kabi;

- fe'l nisbatlarini hosil qiluvchi qo'shimchalarni to'g'ri qo'llash: tadbir o'tkazmoq – ko'chat o'tqazmoq, kuldir – keltir kabi;

- gapda so'z tartibiga amal qilish: Uyga shoshib kirdi. (Kirdi shoshib uyga emas);

- ega va kesimning shaxs-sonda mosligini ta'minlash: Ular o'qiydilar.

Izoh: She'riy janrlar tilida nutq maqsadiga ko'ra misralarda so'zlar tartibining o'zgarishiga yo'l qo'yiladi.

9. Punktatsion me'yor. Bu me'yor 10 ta tinish belgisi asosida ish yuritadi (nuqta, vergul, ikki nuqta, nuqtali vergul, tire, undov belgisi, so'roq belgisi, ko'p nuqta, qo'shtirnoq, qavs).

10. Uslubiy me'yor. Nutq sharoitiga qarab til birliklarining eng ma'qulini qo'llash adabiy tilning uslubiy me'yori hisoblanadi. Sinonimlardan noto'g'ri foydalanish, so'z takrori, ayrim eskirgan so'zlarni qo'llash nutqni uslubiy jihatdan buzadi. Uslubiy me'yorga amal qilishda quyidagilarni unutmash lozim:

- so'zning asl va ko'chma ma'nolarini farqlash;

- so'zning ma'nodoshlik, shakldoshlik, uyadoshlik, darajalanish imkoniyatlarini bilish va bulardan o'rinli foydalanish;

- so'z va iboralarni aniq, tushunarli tarzda qo'llash;

- nutq uslublarining o'ziga xos xususiyatlarini nazarda tutish;

- til vositalarining badiiy, ta'sirchan imkoniyatlaridan o'rinli foydalanish;

- so'zlarning uslubiy farqlanishini hisobga olish.

Til va nutq tizimida me'yor o'ziga xos o'rni ega. Til material sifatida nutq jarayonida xizmat qila boshlagan lahzalardan uni me'yorlashtirish jamiyat ehtiyojiga aylangan va me'yoriy muammolar kun tartibiga qo'yilgan. Jamiyat taraqqiyoti bilan baravar holda til va nutqdagi me'yoriy holatlarni o'rganish, tahlil qilishga ham ehtiyoj kuchayib borgan va bu muammolarni hal qilishda xalqning ma'naviy, ma'naviy-ma'rifiy turmushi, ijtimoiy-falsafiy va estetik dunyoqarashi, urf-odatlarini singari qator omillar e'tiborga olingan. Til hodisalarini, uning me'yoriy jihatlarni tadqiq etishda yana tilning milliy xususiyatlarini hisobga olmaslik ham

aslo mumkin bo'lmagan. Demak, me'yor milliylik va tarixiylik mazmunini kasb etadi, necha yuz, ming yillar davomida shakllangan an'anaviylikka ega bo'ladi. Tildan foydalanishdagi an'anaviy me'yorlarning davrlar o'tishi bilan o'zgarib, yangilanib turishi ham tarixiy jarayondir.

Imlo va talaffuz qoidalari asosida yozish va so'zlashni xalqimiz orasida ommalashtirish, bu qoidalarni lug'atlar shaklida mustahkamlash, har bir sohada tildan foydalanish me'yorlarini belgilash bugunning dolzarb vazifalaridan bo'lib qolmoqda. Bular orasida xalqimizning nutq madaniyatini yanada yuksaltirish masalasi ham muhimligicha turibdi. Chunki milliy istiqloq g'oyasi yurtodshlarimizni ma'naviy yangilanish va islohotlar jarayonining faol ishtirokchisiga aylantirish, yoshlarimizni esa erkin, yangicha fikrlashga o'rgatishni maqsad qilib qo'yar ekan, bunga til madaniyatisiz erishib bo'lmaydi.

Garchi umumxalq tilining hamma ko'rinishlarida, barcha til jamoalarida o'ziga xos tarzda amal qiladigan me'yorlar mavjud bo'lsa ham kodifikatsiyalashtirilgan, ya'ni ma'lum qoidalarga kiritilgan me'yorlar faqat adabiy tilga xos xususiyatdir. «Faqat adabiy tildagina, - deydi V.A. Iskovich, - qanday gapirish va qanday gapirmaslik; me'yoriy grammatikalarda, lug'atlarda, ma'lumotnomalarda qayd etilgan; maktablarda o'rganiladigan qoida va ko'rsatmalar amal qiladi». Shuning uchun ham adabiy tilning umumxalq tilidan farq qiluvchi tomoni unda yagona me'yorning qat'iy amal qilishi hisoblanadi. Darhaqiqat, davlat olib borgan ijtimoiy siyosatning til rivoji va me'yorlashuviga ta'siri sezilarli bo'lishi mumkin. Buni sobiq Ittifoq hududida yashovchi xalqlar tillariga bo'lgan munosabatlardan ham anglasak bo'ladi. «Rus tili – ikkinchi ona tilimiz» degan sun'iy shior bir asrga yaqin vaqt mobaynida asta-sekinlik bilan tilimizga rus yoki u orqali boshqa tillardan so'z qabul qilish va ularning me'yorlashib borishini ta'minladi. Biz hech ikkilanmasdan, xuddi shunday bo'lishi kerakdek, absolyut, avangard, avantiyura, avariya, avtobiografiya, avtonom, avtor, agitator, agressiv, agressor, aktiv, aktual, alfavit, alyans, amnistiya, anonim, arbit, aristokrat, aristokratiya, arsenal, arxaik, ataka, attestat, auditoriya, aforizm singari so'zlarni qo'llayverdik va shunday qo'llashga ko'nikdik. Ularning tilimizda muqobillari yo'qmikan deb o'ylab ko'rmadik. To'g'risi, bunga imkon ham, umumiy oqimdan chetga chiqishning iloji ham yo'q edi. Loqaydligimiz esa bunga ko'maklashdi.

Rus tilining tazyiqi kuchayib borgan sari, asta-sekinlik bilan, o'zimiz sezmaganda holda o'z so'zlarimiz va ifoda usullarimizdan voz kecha boshladik. O'nta sigir, o'nta qo'y deyish mumkin bo'lgani holda o'n bosh qo'y, o'n bosh sigir, o'n bosh qoramol deb ishlata boshladik. Bu ruscha matnlardagi «desyat golov oves», «desyat golov korova» degan birikmalarning aynan tarjimai edi. Shu darajaga borib yetdikki, tilimizdagi oddiy so'zlar, qora mol, uloq so'zlarini unuta boshladik. Ularni rus tilidan kalkalab, ona qo'y (ovsematok), ona tovuq, ona cho'chqa, ona quyon, ona biya, yirik shoxli qoramol (krupnyy rogatyy skot), mayda shoxli mol (melkiy rogatyy skot) tarzida ishlatishdan tortinmadik. Achinarlisi shu bo'ldiki, oddiy o'zbek chorvadorlarimizning, cho'pon-u molboqarlarimizning o'zlari ham

gazeta yoki radiodan muxbir kelib suhbatlashganda shunday deb gapiradigan bo'ldilar.

O'zbek tiliga chetdan kirib kelgan birliklarning me'yorlashish sabablarini shu tarzda anglaydigan bo'lsak, uning lug'at tarkibidagi grekcha-yunoncha, mo'g'ulcha, ayniqsa, arabcha so'zlarining paydo bo'lish omillarini ham to'g'ri tushunamiz. Xayriyatki, mustaqilligimizni qo'lga kiritib, biz bu kamchiliklardan qutuldik. Hech bo'lmaganda, asta-sekinlik bilan qutulib boryapmiz. Buni yuqorida tanqid qilganimiz chorvachilik sohasida atamalar ishlatishdagi o'zgarishlarda ham kuzatamiz. Masalan, Samarqand qishloq xo'jalik institutining 70 yilligiga bag'ishlab nashr etilgan «Qishloq xo'jalik korxonalari rahbarlari va fermerlar uchun amaliy qo'llanma va tavsiyalar» (Samarqand, 1999) kitobining «Chorvachilik mahsulotlarini ishlab chiqarish texnologiyasi» bo'limida yuqorida keltirilgan atamalar o'rnida qoramol, sigir, buzoq, tana, g'unajin, buqa, qo'y, qo'chqor, sovliq, qo'zi, echki, uloq so'zlari qo'llanganini kuzatamiz.

Xulosa shuki, adabiy nutq me'yorlariga rioya qilmaslik nutqimiz madaniyatida jiddiy nuqsonlardan biri bo'lib qolmoqda. Tilshunolarimiz zahmatlari tufayli o'zbek tilidagi birliklarining deyarlik barchasidagi me'yoriy ko'rinishlar ommaga turli qo'llanmalar, lug'atlar shaklida tavsiya etildi. Yangi imlo qoidalariga o'tishimiz munosabati bilan bu yumushlar davom ettirilmoqda. Nafaqat filolog olimlar, balki maorifimiz jonkuyarlari, o'z ona tiliga chuqur hurmat bilan qaraydigan barcha ziyolilarimiz bu me'yorlarning buzilishiga e'tiroz, tuzatish va tavsiyalar tarzida chiqishlar qilib turishibdi. Shunday bo'lishiga qaramasdan, talaffuz me'yorlarini buzish, til madaniyatiga e'tiborsizlik hamon davom etmoqda. Yillar davomida majlislarni rus tilida olib borgan yoki ma'ruzalarni rus tilida eshitgan ko'pchilik kishilar o'z nutqlarida ruscha so'z va iboralarni qo'llash, ayrim holatlarda rus tili gap qurilishi tartibida o'zbekcha jumlar tuzish iskanjasidan chiqib keta olmayptilar. Bu kamchiliklar hatto radio, ayniqsa, televideniye eshittirishlarida ham seziladi. Xalqimiz shevachilikdan batamom qutula olgan emas. Garchi ko'pchiligimiz adabiy til me'yori talablari asosida savodli yozsak-da, talaffuzda e'tiborsizlik, loqaydlik, mas'uliyatsizlik davom etmoqda. Hozirgi o'zbek adabiy tilidagi til sathlari orasida leksik birliklar alohida o'rin tutadi va ularning o'ziga xos me'yoriy xususiyatlari mavjud.

? Mavzuga oid savollar

1. Me'yor tushunchasiga izoh bering.
2. Adabiy til atamasini izohlab bering.
3. Adabiy til me'yorlarini sanang.
4. Shevachilikning ijobiy va salbiy tomonlarini sanay olasizmi?
5. Me'yorning buzilishiga sabab bo'luvchi holatlar haqida fikringizni bayon

qiling.

Mustahkamlash uchun mashq va topshiriqlar

1-topshiriq. Matnni o'qib, uni gaplarga ajrating, so'ng bosh harflarni tiklab, zarur tinish belgilarini qo'yib ko'chirib yozing.

Nima bo'ldi qizim nega yig'layapsan Gulchehra boshini ko'tardi ro'parasida nuroniy bir mo'ysafid unga dardli tikilib turardi birov xafa qildimi yo'q dedi Gulchehra va uyalganidan qizarib ketdi dadil bo'ling dedi mo'ysafid yig'i hech mahal odamga yordam bergan emas qancha sovuqqonlik qilsangiz shuncha yutasiz asab yig'i ojizlarning udumi tramvay keldi Gulchehra mo'ysafidga nima deb javob qilishini bilmay o'zini tramvayga otdi.

2-topshiriq. Quyidagi gaplarda grammatik me'yor buzilgan holatlarni aniqlang.

1.Hovli etagidagi uyasida eti borib suyagiga yopishgan qari it chayqalib-chayqalib chiqib keldi. 2. Chol asta cho'kkalaydi-da, sharti ketib, parti qolgan itni boshini siladi. 3. Shu payt ko'chada darvoza taraqqlab ochildi, tarvuzi qo'ltig'idan tushib Alijon kirib keldi. 4. Kim u? Joyimga qoqqan qoziqdek qotib qoldim. 5. Mehmon joyida o'tirdi-yu, ammo ko'ngli joyida tushmadi. 6. Og'zida tolqon solganday jim o'tirdi. 7. Mana shu tiranchalarning deb boya rosa po'stagimni qoqilgandi. 8. Dostonni o'qir ekanmiz, Farhodning aqlli, idrokli, mehnatsevarligini ko'z o'ngida yaqqol gavdalanadi. 9.O'quvchilik yillarimda mehribon o'qituvchilarning bizga qilgan yoqimli muomalasini, bilim berish san'ati meni o'ziga maftun qilgan edi. 10.Jamila va G'ofirlarga yaxshi his-tuyg'ular uyg'onadi. Solihboyday salbiy obrazlarga nafratlanamiz.

3-topshiriq. Gaplarda noo'rin ishlatilgan so'zlarni to'g'rilari bilan almashtiring.

1. Yigitcha raso charchagan ekanmi, ovqat yeb darrov uxlab qoldi. 2. Ko'lning zilol suvida tongi quyosh nurlari toblanmoqda edi. 3. Nachalnikka uchrashsam, sudga davo qilishingiz mumkin, dedi. 4. Ishimiz shunday suratda davom etsa, qurilishni bayramgacha tugatamiz. 5. Qara, o'g'lim, eshikka bir inson keldi. 6. Haq yo'linda kim sanga bir harf o'qitmish ranj ila, Aylamak bo'lmas ado oning haqqin yuz ganch ila. 7. Tupidan ayrilganni bo'ri yer. 8. Men xam bir o'g'lingman, ona sayyora, Bag'ring men uchun xam xoki pok bo'lsin. 9. Ortiqcha har bir so'z noo'rin ichilgan dori kabi zararlidir. 10. Sening xar bir xizmatning boshqalarga ibrat bo'lishini unutma.

4-topshiriq. Gaplarni o'qing, ulardagi imloviy xatoliklarni toping va to'g'irlang.

1.Farg'ona vodiysi osmono'par tog'lar bilan o'ralgan. 2. Quyosh tog'toshlarni qizdirgan payt, ertapishar olmalar qipqizil. 3.G'o'zapoyasi yig'ib olingan daladan yozu qish hosil olinadi. 4.Yosh qari, erkak ayol aralash quralash bo'lib ko'cha boshida to'planishdi. 5.«Qo'shariq» jamoa xo'jaligida g'o'za obihayotga qondirilmoqda. 6.Ona bola uy joyni yig'ishtirib, sadarayhon atrofida dam olishdi. 7. Bu bodom qovoq qiz xushfe'l tabiati bilan kattayu kichikning olqishiga sazovor bo'ldi. 8.Og'zaki nutuq qisqa va ifodali bo'lishi kerak. 9. So'z

bilan o'ynovchilardan yuragim bezlaydi. 10. Sog'lom va zexnli bo'lib ulg'aygan bola xayotda qiynalmiydi.

5-topshiriq. So'z qo'llash bilan bog'liq xatoliklarni aniqlang. Adabiy til me'yoriga mos keluvchi birliklar bilan almashtiring.

1. Keksalarning nuroniy aftidan xonadonlar yorishganday bo'ladi. 2. Gap bilan shoshma, mehnat bilan shosh. 3. Bizda doimo kattalar izzatda, kichiklar hurmatda. 4. Fazoda qushlar qanot qoqib uchadi. 5. Buldozer ko'chamizda yiqilay deb turgan devorlarni bir chekkaga surib yo'l ochar edi. 6. Chanoqdagi lo'ppi ochilgan paxta quyoshda yarqirab kumushdek toblanadi. 7. Devor tepasida yuksalgan daraxtlarning ustida ulkan oshqovoqlar quyoshning oxirgi shu'lalari bilan oltinlanardi. 8. Turli hajmda kattalashtirib ko'rsatadigan ikki tomoni qabariq oynaqa mikroskop deyiladi. 9. Tarixiy kitoblarda misr ehromlari to'rtburchak deb atalgan. 10. Yerning Quyosh atrofida to'liq bir marta aylanishiga ketgan vaqt oydeb ataladi.

Mavzuga oid testlar

1. Qaysi qatordagi gapda so'z qo'llash bilan bog'liq me'yor buzilgan?

A) Pirmafas aka qumda bod kasalini tamoman yo'qotayozgan edi.

B) Xotin-qizlar paxta oralaridagi yot o'tlarni terishdi.

C) Yaxshiga yondash, yomondan qoch.

D) U ko'cha tomonga qaragan edi, dutor, tanbur, g'ijjak, nay, doira ko'tarib kelayotgan kishilarga ko'zi tushdi.

2. Qaysi qatorda yondosh o'rni uning paronimi qo'llangan?

A) Yo'lga yondash anhor oqardi.

B) Yaxshiga yondosh yomondan qoch.

C) Masalaga to'g'ri yondashmoq kerak.

D) Durdona dugonalariga yondashib, soy bo'yiga yo'l oldi.

3. Qaysi qatorda kelishiklar bilan bog'liq grammatik me'yor buzilgan?

A) Otdan tushib jilovini Ortiqqa berdi-yu, o'zi direktorni molxonalar tomon boshlab ketdi.

B) Ongni eskirgan g'arazli maqsadlardan tozalash zarur.

C) Yaxshini maqtasang yarashur, yomonni maqtagan adashur.

D) Qaynanasini kasalligi sababli kuyovni akasi mehmonlarni kutdi.

4. Mehr-muhabbatga to'yimaydi inson. Ushbu gapda jo'nalish kelishigi o'rni qaysi kelishikni sinonim sifatida qo'llash mumkin?

A) qaratqich kelishigini

B) tushum kelishigini

C) o'rin-payt kelishigini

D) chiqish kelishigini

5. O'z leksik ma'nosiga nomuvofiq so'z qatnashgan gapni belgilang.

A) Bilaman, uzoqning ishi qiyin. Lekin bir og'iz mujda yuborish shunchalar mushkul edimi?

B) Biz avlodlar merosini astoyidil o'rganishimiz lozim.

C) Deraza oynasiga kumushrang yog'du yopirildi.

D) Ertaklar dunyosi sehrlarga to'la, ajoyib va g'aroyibdir.

6. Qo'shimchalar noo'rin qo'llangan gapni toping.
- A) Ulkan majburiyatni sharaf bilan bajarildi.
  - B) Baxt har kimning o'z didi va mezonidan
  - C) Tuyaning ustidan turib, pichan o'rib bo'lmaydi
  - D) Barcha gaplarda qo'shimchalar no o'rin qo'llangan.
7. Qaysi qatorda so'z qo'llash bilan bog'liq xato mavjud?
- A) Do'stim, nimaning ko'yida yuribsiz?
  - B) Ko'k yuzida suzib yurgan bulut parchalari oftobni bir zumda yuz kuyga soladi.
  - C) Men ham uning ko'yida sargardonman.
  - D) Bastakor she'rga kuy bastalamoqda.
8. Qaysi gapda so'z qo'llash bilan bog'liq xatolik mavjud?
- A) Otabek ham istehzoli tabassum orasida Homidga ko'z qirini tashladi.
  - B) Erta bahorda o'n tup mevali daraxt ko'chati o'tqazdik.
  - C) Quyosh hamal yulduzlar burjiga o'tishi bilan kunlar isiy boshladi.
  - D) Yo'lchi mashaqqatlar, qiyinchiliklar ichida bo'lsa ham, faqir hayotining uch yilini Mirzakarimboy eshigida o'tqazdi.
9. Yozma nutqda quyidagi birliklarning (juftliklarning) qaysi birini o'zaro almashtirib qo'llasak, uslubiy xatoga yo'l qo'yiladi?
- A) sinonimlarni   B) paronimlarni   C) omonimlarni   D) A va B
10. Qaysi qatorda nutq me'yori buzilgan?
- A) Chol bosh irg'adi.
  - B) Ali Qushchi xanjarini ushlaganicha o'rmidan sakrab turdi.
  - C) Latifjonni adasi keldi.
  - D) Qalandarning so'zida jon bor.

10-MAVZU. O'ZBEK ADABIY TILIDA TINISH BELGILARINING ISHLATILISHI

Reja:

1. Nuqta va uning qo'llanilishi.
2. Vergul va uning qo'llanilishi.
3. So'roq va uning qo'llanilishi.
4. Undov belgisi va uning qo'llanilishi.
5. Qavs va uning qo'llanilish o'rinlari.
6. Ko'p nuqta va uning qo'llanilish o'rinlari.
7. Tire va uning qo'llanilish o'rinlari.
8. Qo'shtirnoq va uning qo'llanilish o'rinlari.
9. Ikki nuqta va uning qo'llanilish o'rinlari.
10. Nuqtali vergul va uning qo'llanilish o'rinlari.

Tayanç so'z va iboralar: tinish belgilari, ma'no, gap qurilishi, ohang, ishlatilish o'rni, sodda gap, qo'shma gap, uyushiq bo'lak, ajratilgan bo'lak, kiritma, undalma, izoh, qiyos, o'xshatish, zidlash.

Punktuatsiya so'zi "Punktum" "nuqta", "joy" degan ma'noni bildiradi. Tilshunoslikda esa tinish belgilarini o'rganuvchi bo'limgdir. Tinish belgilarini o'z o'rni va o'rni to'g'ri qo'llamaslik gapning ma'nosiga ham, gap qurilishiga ham ta'sir etadi. O'zbek tilida 10 ta tinish belgisi mavjud bo'lib, ularning har biri o'z ishlatilish o'rniga ega. Quyida har bir tinish belgisining kelib chiqish tarixi va ishlatilish o'rni bilan tanishib chiqamiz.

1. Nuqta va uning qo'llanilishi. Nuqtaning yozuv belgisi sifatida ishlatilishi qadimgi arab manbalariga borib taqaladi. U o'zbek tilida tinish belgisi sifatida XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab ishlatila boshlangan.

Nuqta o'zbek tilida, odatda, quyidagi o'rinlarda ishlatiladi:

1. His-hayajonsiz aytilgan darak, buyruq gaplardan so'ng: Milliy istiqlol sharofati bilan yangicha tafakkur va yangicha fikrlash shakllanmoqda. O'zingga ravo ko'rmagan narsani boshqalarga ham ravo ko'rma. Farzandlarimiz doimo sog'lom bo'lsin.

2. Atov gaplardan keyin: Ilk bahor. Daraxtlar endi kurtak yoza boshlagan palla.

3. Ismi, otasining ismi (ba'zan familiya ham) qisqartirilganda, ularning birinchi harfidan so'ng: M.Behbudiy, A.Fitrat, A.Cho'lpon kabi ijodkorlarning nomi hamisha barhayotdir. A.S.Pushkin — rus poeziyasining quyoshi.

4. Nashriyot ishlarida, lug'at va ma'lumotnomalarda shartli ravishda qisqartirilgan ayrim so'zlarning birinchi harfi yoki bo'g'inidan so'ng: va sh.k. (va shu kabilar); s.t. (so'zlashuv tilida); G'. G'. (G'afur G'ulom); Nav. (Navoiy); Toshk. (Toshkent); «O'qituvchi» nashr.; 1995-y.

5. Qo'shma gapning birinchi qismidan so'ng kuchli to'xtam bo'lsa, mantiqan biri ikkinchisiga bog'lanmagan qo'shma gaplar orasida ham nuqta ishlatiladi. Bunday hollarda ikkinchi gap ammo, lekin, biroq, chunki, shuning uchun

bog'lovchilari bilan boshlanishi mumkin: Bobodehqon yerga baraka urug'ini ekish bilan band. Chunki dalalarda ish qizg'in.

6. Ba'zi bir hollarda yil, oy, kunni ifodalovchi raqamlardan so'ng ham nuqta qo'yilishi kuzatiladi: 21.03.2010.

7. Butunning qismlarini sanash uchun qo'llanilgan arab raqamlaridan so'ng ham nuqta ishlatilishi mumkin. Masalan: Tovushlar quyidagi turlarga bo'linadi: 1. Unli tovushlar. 2. Undosh tovushlar.

8. Hisob-kitob ishlarida nuqta belgisidan ko'paytiruv alomati sifatida ham foydalaniladi: $2 \cdot 2 = 4$ (ikki karra ikki to'rt).

2. Vergul va uning qo'llanilishi. Vergul tinish belgisi sifatida G'arbiy Yevropada XV asrdan boshlab ishlatila boshlangan. O'zbekcha matnlarda XX asr boshlaridan boshlab uchraydi. Undan quyidagi o'rinlarda foydalaniladi:

1. Uyushiq bo'laklar orasida: Bolalarning xulqi, odobi, yurish-turishi, ko'cha-ko'yda, mahallada o'zini tutishi, do'stlari orasidagi mavqeyi, hurmati, oila yumushlariga qo'shayotgan hissasi bilan doimo qiziqib turish lozim (M. Inomova).

2. Undalmalar vergul bilan ajratiladi: Uka, o'qishning erta-kechi bo'lmaydi. Men Sizni, oyijon, juda yaxshi ko'raman. Salom sizga, purviqor tog'lar!

3. Kirish so'z va kirish birikmalardan so'ng: Shubhasiz, Vatanimiz jahonning rivojlangan mamlakatlari qatoridan o'rin olajak. Forobiyning yozishicha, inson jamiyatda, o'zaro munosabatlarda voyaga yetadi.

4. Tasdiq, ta'kid, inkor va shu kabi ma'nolarni bildiruvchi ha, yo'q, rahmat, xo'sh, qani, xayr, ofarim, salom kabi so'z-gaplardan keyin kelgan bo'laklarni ulardan ajratish uchun ham vergul qo'yiladi: Ha, hushyor bo'lish har bir fuqaroning Vatan oldidagi muqaddas burchidir. Xayr, biz jo'nab ketyapmiz. Xo'sh, xalq uchun siz nima ish qildingiz? Bu haqda o'ylab ko'rdingizmi?

5. Ajratilgan bo'laklar orasida: Onaga, eng ulug' zotga, ehtirom chinakam insoniylik sanaladi. O'zbekistonda, jahonga yuz tutgan obod va ozod mamlakatda, demokratiya kundan kunga barqarorlashib bormoqda.

6. Bog'lovchisiz qo'shma gaplarni tashkil qilgan sodda gaplar orasiga: Do'sting mingta bo'lsa ham oz, dushmaning bitta bo'lsa ham ko'p. Yurgan — daryo, o'tirgan — bo'yra.

7. Bog'langan qo'shma gaplarda ham vergul ishlatiladi: Bilimli va tadbirkor bo'ling, lekin bu xislatlaringiz sizni xudbinlikka sira yetakmasin. Yo biz boraylik, yo siz keling.

8. Undov so'zlar his-hayajon bilan aytilmasa, ulardan so'ng vergul ishlatiladi: Ey, menga bir daqiqaga qarab qo'ying.

9. Ko'chirma gap darak, buyruq gap bo'lsa, undan so'ng vergul qo'yiladi: «Inson qalbi javohirlardek toza, pok bo'lmog'i lozim», — deb aytgan edi Abu Rayhon Beruniy.

3. So'roq va uning qo'llanilishi. So'roq belgisining kelib chiqishini lotincha questio — so'roq so'ziga olib borib taqaydilar. So'roq ma'nosida mazkur so'zning birinchi harfi «Q» ishlatila boshlagan, keyinchalik uning shakli hozirgi holatga (?) kelib qolgan, o'zbekcha matnlarda 1885-yildan boshlab uchraydi. 1900-yildan so'ng muntazam ishlatila boshlangan.

So'roq belgisi quyidagi o'rinlarda ishlatiladi:

1. So'roq gaplarning oxirida: Yomonlikning jazosiz qolmasligini bilasizmi? Navoiyning tilshunoslikka bag'ishlangan qanday asari bor? Vazifani bajarib bo'ldim (darak gap). Vazifani bajarib bo'ldim? (ohang o'zgaradi).

2. Kim? nima? qanday? qanaqa? qaysi? kabi so'roq olmoshlaridan so'ng: Ilm-tusni bildiruvchi sifatlar qanday? qanaqa? qaysi? so'roqlariga javob bo'ladi.

3. Gap yoki matn ichidagi birorta so'z yoki jumla mujmal, noaniq, tushunarsiz bo'lsa, undan so'ng qavs ichiga qo'yiladi. «Toping!» ma'nosida: Abdulla Qodriyning «O'tgan kunlar» qissasida (?) o'zbek xalqining yaqin o'tmishi haqida hikoya qilinadi. $5 \cdot 5 = ?$ (matematikada).

4. **Undov belgisi va uning qo'llanilishi.** Undov belgisi o'zbek tiliga rus tilidan o'tgan. Mutaxassislarning fikricha, u lotincha lo — undov so'zidan kelib chiqqan bo'lib, unga nuqta (.) ning qo'shilishidan hosil bo'lgan.

Undov belgisi quyidagi hollarda ishlatiladi:

1. Kuchli his-hayajon bilan aytilgan gaplardan so'ng qo'yiladi: Oqpodsho yerdan bir siqim tuproq oladi.

— Ana tuproq, mana tuproq! — deydi. — Bo'ssildoq tuproq, mag'izdor tuproq, hosildor tuproq. Tuproqmisan-tuproq! (Tog'ay Murod)

2. Buyurish, yalinish, istak, xohish va shu kabi ma'nolarni ifodalovchi gaplarning oxirida ham ishlatiladi: Siz ham oyoqni ishlating! — deb buyurdi. Suv ostida o'p-qonlar ko'p. Tortib ketmasin! (P. Qodirov)

3. So'z boshida kelib, kuchli his-hayajon bilan aytilgan undalmalardan so'ng qo'yiladi: Ey arslonlar arsloni! Mening yozuqlarimdan o't, mening qo'limni tut, belimni bog'la, muqaddas fotihangni ber! (A. Fitrat)

4. Ha, yo'q, xo'p, uzr, mayli, xayr, salom kabi so'z-gaplar hayajon bilan aytilsa, ulardan so'ng qo'yiladi: Balli-balli! — dedi Rahim va Sharifga qarab im qoqdi. (A. Qodiriy) — Yo'q! Borolmayman, — dedi qayrilib.

5. Matn ichida alohida ta'kidlangan, ajratib ko'rsatilgan so'zlardan keyin qavs ichida berilishi mumkin: «Bobumoma»da tarix, etnografiya, til, adabiyot geografiya, biologiya, botanika, hatto tabobatga (!) oid g'oyat qimmatli ma'lumotlarni uchratish mumkin.

6. Aytilishi lozim bo'lgan fikr o'ta kuchli his-hayajon bilan aytilsa, ketma-ket uchta belgi qo'yiladi: Charos kafti bilan yuzini to'sganicha o'zini orqaga tashladi.

— A-a-a!!! — dedi chinqirib. (O'. Hoshimov)

— Chiqar buni jallod!!! Jallodlar harakatlandilar.

— Xanjarimiz qonsirag'on! (A. Qodiriy)

7. His-hayajon bilan aytilgan so'roq, shuningdek, ritorik so'roq gaplardan so'ng: Kimdir seni kutsa, kimnidir sen ham sog'insang, qanday baxt bu! (O'. Hoshimov)

5. **Qavs va uning qo'llanilish o'rinlari.** Qavs o'zbek yozuvida XIX asrning oxirgi choragidan boshlab ishlatila boshlangan. Dastlab «Turkiston viloyatining gazetasi» da 1873-yilda ishlatilgan.

U quyidagi o'rinlarda ishlatiladi:

1. Kiritma gaplarda: O'zbekiston paxta ishlab chiqarish bo'yicha yetakchi davlatlardan biri hisoblanib (Xitoy, AQSH, Hindiston va Pokiston-dan keyin beshinchi o'rinda turadi), eksport bo'yicha AQSHdan so'ng ikkinchi o'rinda turadi.

2. Remarkalarda: Xon (yolg'iz). Shu tiriklikdan-da bezdirdilar meni (Turib yuradur). Bir dushmanimning qoni qurimayin yana bittasi chiqib qoladur. (A. Fitrat)

3. Olingan misollar yoki gaplar manbayida: Ilm insonlarning madori, hayoti, rahbari, najotidur. (Abdullo Avloniy) Jannat onalar oyog'i ostidadur. (Hadisidan) «Qasosli dunyo». («Avlodlar dovonini» romanidan)

4. Izoh ma'nosidagi so'z yoki so'z birikmalarida: Ro'za hayiti (Iyd al-Fitr) va Qurbon hayiti (Iyd al-Adha)ning birinchi kuni O'zbekiston Respublikasi hududida dam olish kuni deb belgilangan. Demokratiya yunoncha so'z bo'lib, tarjimada xalq hokimiyati (demos — xalq, kratos — hokimiyat) ma'nosini bildiradi.

5. Shaxs, joy, asar, hodisa va shu kabilarning ikki xil varianti berilsa, ulardan biri qavsga olinadi: «Qutadg'u bilig» («Baxt keltiruvchi bilim»). Shuhrat (G'ulom Aminjonovich Olimov) atoqli o'zbek yozuvchilaridan biridir.

Eslatma. Qavsdan matematika fanida ham keng foydalaniladi: $(5 + 8) - 7 = ?$

[ ] ko'rinishidagi qavsdan foydalanish hollari ham ko'p uchraydi. Masalan, egalik qo'shimchasi qo'shilganda shah [a] ri, o'r [i] ni, sing [i] lisi so'zlaridagi «a», «i» tovushlari qoidaga ko'ra tushiriladi kabi.

6. Ko'p nuqta va uning qo'llanilish o'rinlari. Ko'p nuqta XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab o'zbekcha matnlarda ishlatila boshlangan. 1876-yildan e'tiboran «Turkiston viloyati-ning gazetisi» da muntazam qo'llangan.

Ko'p nuqta quyidagi o'rinlarda ishlatiladi:

1. Mazmunan tugallanmay qolgan gaplar oxirida: To'ra biroz o'ylab turgach, podshoning devordagi suratini, so'ngra o'zining yelkasidagi pogonini ko'rsatdi.

— Mana shu imperiya... .

Miryoqub hech narsa anglamadi. (A. Cho'lpon)

2. So'zlovchining cheksiz his-hayajonini, beqiyos tabiat manzaralarini ifodalash uchun: Do'xtir ayol og'iz berkitib piq-piq yig'ladi.

— Men... men O'zbekistonda besh-olti yil ishlab edim. — deya yig'ladi. — Bechora xalq-a, bechoragina xalq-a. (T. Murod). Qish... Butun atrof oppoq libosda...

3. Matn (jumla) qisqartirilsa:

— Anovi kuni menga bir oyat aytib edingiz?

— Xo'sh, xo'sh?

— Ilkimdin kelguncha... — deb boshlanar edi.

— Ha-ha, bo'tam, lekin bu oyat emas, hazrat Navoiyning hikmat-laridur. (X. To'xtaboev)

4. Fikr bo'lib-bo'lib ifoda qilinsa yoki duduqlanib aytilsa: Muhammadyor yolg'iz:

— Turkistonda birinchi m...m...m... artaba tia... t... t... tr, — dedi-da, fikrg'a toldi. (A. Cho'lpon)

5. Suhbatdoshining gapi javobsiz qoldirilsa:

— Manavi dub eshiklaringizni yelkamda tashib kelganman. Tushun-dingizmi?

— Tushudingizmi, deyapman? (X.Sultonov)

6. Tushirib qoldirilgan harf, so'z yoki boshqalar o'rnida: Nuqtalar o'rniga kerakli harfni qo'yib ko'chirib yozing. Xayri...x, a...loq, ...abar.

7. **Tire va uning qo'llanilish o'rinlari.** Tireni amaliyotga rus yozuvchisi N.M.Karamzin (XVIII asr) kiritgan. U o'zbek yozuvida XIX asrning 70-yillaridan boshlab ishlatila boshlangan.

Tire quyidagi o'rinlarda ishlatiladi:

1. Dialoglardagi har bir gapning boshida:

— Amaki, o'ylab gapiryapsizmi? Qancha yo'l yurib kelganimizni bilasizmi?

— Bilmayman. Qayerdan kelganingizning menga farqi yo'q.

— Siz tabibmisiz o'zi?

— Odamlar shunaqa deyishadi. Olloh istasa, men bir vositachi bo'laman-u, dardmandga shifo yetadi. Bo'lmasa yo'q.

— Nima mening oshnamni davolashni Xudoyingiz istamayotibdimi? — dedi Kasakpolvon g'ijinib.

— Olloh bir meniki emas, barchamizniki, — dedi chol ovozi bir parda ko'tarib. — Siz nomusulmon odamga o'xshab so'zlar ekansiz. (T.Malik)

2. Bog'lamasiz qo'llangan ot kesim bilan ega orasida: Til — millatning qalbi. Yer — don, dehqon — xazinabon. Mehnating — boyliging.

3. Uyushiq bo'laklardan keyin kelgan umumlashtiruvchi so'zdan oldin: O'zbek, qirg'iz, qozoq, turkman, tojik — barchamiz bitta yurtning farzandlarimiz.

4. Muallif gapi bilan ko'chirma gap orasida: «Oddiylilik axloqiy barkamollikning bosh shartidir», — deb yozgan edi L.N.Tolstoy.

5. Ma'lumot mazmunidagi asosiy gapdan so'ng tartib bilan sanalgan har bir gap boshida:

1996-yil 26-aprelda ta'sis etildi:

— «Amir Temur» ordeni;

— «Buyuk xizmatlari uchun» ordeni.

6. Bog'lovchisiz qo'shma gaplarda ikkinchi gapning kesimi tushirilsa: Olamni quyosh yoritadi, insonni — ilm.

7. Ayrim so'z yoki gaplar izohlansa, ularning o'rtasida: O'zbekiston Milliy sug'urta kompaniyasi — «O'zbekinvest». Veksel — qimmatbaho qog'oz, pul qarz olganlik haqidagi tilfat, qarz hujjatidir.

8. Zid ma'noli bog'lovchisiz qo'shma gaplar orasida: Vaqting ketdi — baxting ketdi.

9. Kirishlar va ajratilgan bo'laklar har ikki tomonidan vergul yoki tire bilan asosiy bo'laklardan ajratiladi: Biz — yoshlar — millatning tayanchi, Vatanning ishongan tog'larimiz. Samarqanddagi Ulug'bek rasadxonasida — bir paytlari bu yerdan turib ulug' bobomiz osmon ilmini o'rgangan edi — katta ko'lamda ta'mirlash ishlari boshlab yuborildi.

10. Tenglik, taqqoslash va hokazo ma'nolarni bildiruvchi so'zlar orasida: Toshkent — Andijon avtomobil yo'li ta'mirdan chiqarilmoqda.

11. Nashr, kitobot ishlarida: Sultonov X. Onamning yurti. Qissa va hikoyalar. — T.: «Adabiyot va san'at nashriyoti», 1987.

Eslatma: Hisob-kitob bilan bog'liq fanlarda tire ayirish belgisini bildiradi: 307 – 23. Bugun Toshkentda – 3°C sovuq bo'ladi.

8. Qo'shtirnoq va uning qo'llanilish o'rinlari. Qo'shtirnoqni amaliyotga rus olimi prof. A.A.Barsov kiritgan. O'zbek yozuvida u kiritish belgisi sifatida XIX asrning 80-yillaridan boshlab uchraydi.

Qo'shtirnoq quyidagi o'rinlarda ishlatiladi:

1. Ko'chirma gap qo'shtirnoqqa olinadi: «Apil–tapil qilingan ishning umri qisqsa», — degan edi Sa'diy Sheroziy. I.V.Gyote shunday deb aytgan edi: «Donishmandlik faqat haqiqatdadir». «Er kishiga zeb–u ziynat, — degan edi Alisher Navoiy, — hikmat va donishdir».

2. Sitatalar qo'shtirnoq ichida yoziladi: Buyuk yozuvchimiz A. Qahorning quyidagi gaplari halihanuz o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q: «Yozuvchi adabiyotga ikki xil kiradi: birinchi asari bilan tutab, biri yashnab kiradi.

Tutab kirgan yozuvchi uzoq tutaydi, ko'nglidan chiqarib emas, qomidan chiqarib yozadi. Yozuvchilikka cho'g'day yashnab kirgan yozuvchi asardan asarga yashnayveradi...»

3. Ko'chma ma'noda qo'llangan so'zlar, ishlatilishi odat tusiga kir–ma–gan, eskirgan yoki yangi qo'llanayotgan, kesatiq, piching, do'q-po'pisa va shu kabi ma'nolarni bildiruvchi leksik birliklar qo'shtirnoq ichida yoziladi: ... oradan yana bir necha oy o'tib, uchinchi marta sud bo'lgan. Bu safar Botirovning «jinoiyati» o'n bir yillik qamoq bilan «taqdirlandi». (T.Malik) «Xalq artisti», beliga o'q tekkanday erta-yu kech to'rdagi karavotga yonboshlab «Teatr» jurnalini varaqlaydi, xalq artisti bo'lmoq sirlarini axtaradi, chamasi. (E.A'zamov)

4. Badiiy asarlar, gazeta, jurnal, musiqa asarlari, spektakl va kartina nomlari qo'shtirnoq ichida beriladi: «Lison ut–tayr» (Qush tili) asari haqida suhbatlashdik. «Ma'rifab» gazetasi, «Saodat» jurnali, «Mening oppoq kabutarlarim» spektakli, «Sohibqiron» dramasi, «Amir Temur» portreti.

5. Korxonalar, muassasa, tashkilot, zavod, fabrika, mehmonxona, kema nomlari qo'shtirnoq ichida yoziladi: «Uzdunrobita» qo'shma korxonasi, «Kochholding» konserni, «Kamolot» ijtimoiy harakati, «dstiqlol» tennis sport majmuasi, «Diyor» savdo uyi, «Ekosan» xalqaro jamg'armasi, «O'zbekavtotrans» Davlat aksionerlik korporatsiyasi, «O'ZDEUavto» O'zbekiston — Janubiy Koreya qo'shma avtomobil zavodi, «Chorsu» mehmonxonasi.

6. Transport (mashina, samolyot, avtobus va sh.k.) larning markasini bildirgan so'zlar, o'simliklarning turini, mahsulotlarning nomini ifodalovchi leksik birliklar qo'shtirnoqqa olinadi: «Neksiya» rusumli yengil mashina, «Boing» samolyoti, «Otayo'l» mikroavtobusi, «Rayhon» alkogolsiz ichimligi, «Kibo» oyoq kiyimi, «Hojimatov damlamasi».

7. Ayrim orden va medallar, faxriy unvonlar nomi qo'shtirnoq ichida beriladi: «El–yurt hurmati» ordeni 1998-yil 28-avgustda ta'sis etildi. Professor

Q.G. Abdullayev «O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan xalq ta'limi xodimi» faxriy unvoni bilan mukofotlandi.

8. Qonun, farmon, buyruqlarning nomi, ayrim bndlari qo'shtirmoq ichida beriladi: 1995-yilning 6-may kuni «Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risida»gi Qonuniga o'zgartirishlar kiritish haqida» Qonun qabul qilindi.

9. Sinflarning tartibini bildiruvchi harflar, baho ballari ham qo'shtirmoq ichida beriladi: 11-«A» sinfi «Quvnoqlar va zukkolar» bahsida g'olib chiqdi. O'qituvchimiz bugungi javobimga «besh» baho qo'ydi.

9.Ikki nuqta va uning qo'llanilish o'rinlari. Ikki nuqta o'zbek yozuvida XIX asrning oxiri va XX asrning boshlaridan e'tiboran ishlatila boshlangan.

U quyidagi o'rinlarda ishlatiladi:

1. Shaklan tugallangan, lekin mazmunan keyingisi birinchisining uzviy davomi sanalgan bog'lovchisiz qo'shma gaplardan so'ng: Oltmishga kirib bildim: murim bekorga o'tmabdi, odamlarga kerakli ekanman hayotda iz qoldiribman. (A.Qahhor)

2. Ko'chirma gapdan oldin kelgan muallif gapidan so'ng: Bundan so'ng Qutidor turib ichkariga yugurdi, yarim yo'ldanoq tanchada o'tiruvchi Oftoboyim va Kumushga qichqirdi:

— Sir ochildi! (A. Qodiriy)

3. Uyushiq bo'laklardan oldin kelgan umumlashtiruvchi so'zdan keyin: O'zbekiston Respublikasining Davlat ramzlari: Davlat bayrog'i, Davlat gerbi va Davlat madhiyasi milliy iftixorimiz, sharaf va shonimiz sanaladi.

4. Reja, mavzu, qaror qilindi kabi so'zlardan so'ng: Mavzu: «Alisher Navoiyning «Farhod va Shirin» dostoni».

Yuqoridagilar asosida yig'ilish qaror qabul qildi:

I. Jamoaning Navro'z bayramiga tayyorgarlik ishlari qoniqarliq deb topilsin.

II. Navro'z — umumxalq bayramini ko'tarinki ruhda munosib kutib olish uchun yana zaruriy chora-tadbirlar ishlab chiqilsin.

5. Uslubiy ravonlikni, muxtasarlikni ta'minlash maqsadida turli xil rasmiy matn'lumotlarda, nashr ishlarida ayrim so'zlardan keyin: Toshkentda «Mustaqil O'zbekiston: falsafa va huquqning dolzarb masalalari» mavzusida uchinchi an'anaviy respublika ilmiy-nazariy konferensiyasi bo'lib o'tdi.

6. Sport musobaqalarida raqiblar o'rtasidagi hisobni ifodalash uchun olingan ochkolar yoki kiritilgan gollarning nisbatini belgilash uchun: Sidneydagi XXVII yozgi olimpiada o'yinlarida hamyurtimiz Muhammad-qodir Abdullayev raqibini 27:21 hisobi bilan tengdi. «Andijon» va «Paxtakor» komandalari o'rtasidagi o'yin davrang natija bilan tugadi — 2:2.

Eslatma: Hisob-kitob ishida bo'luv alomati sanaladi. 100:2 — 50.

10.Nuqtali vergul va uning qo'llanilish o'rinlari. Nuqtali vergul o'zbek yozuvida 1885-yildan boshlab uchraydi.

U quyidagi o'rinlarda ishlatiladi:

1. Bog'lovchisiz qo'shma gaplar tarkibidagi sodda gaplar mazmun jihatidan tugul fikrni anglatib, bir-biriga yaqin bo'lmagan hollarda: Lekin avtor shu

kichkinagina hikoyada katta ish qiladi; o'quvchining ko'z oldiga odamning havasi keladigan, har qanday kishining muhabbatini o'ziga qaratadigan, har qancha izzat qilsa arziydigan va bu izzatga o'zining jafokashligi, g'ayrati, farosati, el-yurt uchun qayg'urishi bilan sazovor bo'lgan bir chol keladi. (A. Qahhor)

2. Bog'lovchisiz qo'shma gap tarkibiga kirgan sodda gaplardagi voqealar bir-biriga qiyoslanganda: Ish kuchini elga berma, yerga ber; jamg'armani selga berma, elga ber! Yaxshini yomon dema, olishing bo'lsa ham; Yomonni yaxshi dema, yaqining bo'lsa ham.

3. Uyushiq bo'laklar guruhlanib, o'zaro vergullar yordamida bir-biridan ajratilganda, har bir guruhni anglatuvchi so'zdan keyin: Gerb rangli tasvirda bo'lib, Humo qushi kumushrangda; quyosh, boshloqlar, paxta chanog'i va «O'zbekiston» degan yozuv tillarangda; g'o'za shoxlari va barglari, vodiylar yashil rangda; tog'lar havorangda; chanoqdagi paxta, daryolar, yarimoy va yulduz oq rangda beriladi.

4. Reja, qaror, farmon, buyruq, qonun va shu kabilarning oxirgi bandi-dan tashqari har bir bandi oxirida:

Otabek timsoliga tavsif:

- a) Otabek — o'qimishli, o'z davrining yetuk kishisi;
- b) Otabek — mard va jasur yigit;
- d) Otabek — o'z ahdiga sodiq, vafoli yor.

Tinish belgilarining qo'shaloq holda ishlatilish o'rinlari. O'zbek yozuvida uslubiy aniqlik, ravonlik hamda turli xil leksik-grammatik ma'nolarni ifodalash uchun tinish belgilarini qo'llash hollari ham uchrab turadi. Ularning qo'llanilishidagi asosiy o'rinlar quyidagilardan iborat:

1. His-hayajon bilan aytilgan so'roq gaplar oxirida so'roq va undov belgilari ketma-ket qo'yiladi:

— Axir, ablah, — derdi Yunus, — birovning uyiga oyog'ingni artmasdan kirgani ibo qilasan, nega havoni bulg'atgani ibo qilmaysan?! (A. Qahhor)

2. So'roq va undov gaplar kuchli his-hayajon bilan aytilsa, ketma-ket ikkita yoki uchta bir xil belgi qo'yilishi mumkin. Ey, purviqor tog'lar! Nega jimsizlar, nega!!! (A. Cho'lpon)

3. So'roq va undov mazmunini bildirgan gaplarda fikr tugallanmay qolsa, mazkur belgilardan so'ng ikki nuqta qo'yiladi.

«Ertaga! — deya xotirjam dilidan o'tkazdi va birdan to'xtadi — xo'sh, ertaga nima bo'ladi?..» (N. Qilichev) Berkinboy tuyqusdan tilla topganday quvonib-suyunib, turgan joyida dik-dik sakray boshladi:

— Topdi-mm!.. Topdi-im!.. (Sh. Bo'tayev).

4. Muallif gapi va ko'chirma gaplar o'rtasida tinish belgilari ketma-ket ishlatilishi mumkin: «Adabiyot hunar, uni kasbga aylantirib olgan yozuvchi olmaga tushgan qurtdan farq qilmaydi», — deb yozgan edi A. Qahhor.

Tinish belgilarining o'z o'rnida ishlatilishi ham mazmun, ham grammatik tomoniga ta'sir qilishi mumkin.

Mavzuga oid savollar

1. O'zbek tilida nechta tinish belgisi bor?
2. Tinish belgilari gapning qaysi jihatiga ta'sir etishi mumkin?
3. Qaysi tinish belgilari qo'shaloq tarzda ham ishlatilishi mumkin?
4. Ko'chirma gaplarda ishlatiladigan tinish belgilari haqida ma'lumot bering.
5. Nima sababdan chiziqcha (defis) tinish belgisi hisoblanmaydi?

Mustahkamlash uchun mashq va topshiriqlar

1-topshiriq. Matnni monologik va dialogik nutq qismlarga bo'lib o'qing. Har bir qismning o'ziga xos xususiyatlarini tushuntiring. Tinish belgilarining ahamiyati haqida fikr yuriting.

Nuqtaning qudrati

Alisher Navoiy o'z g'azallarini zamonasining eng bilimdon xattotlariga ko'chirtirardi. O'zini mashhur xattot deb hisoblovchi bir kishi: «Rozi bo'lsalar, men ham Navoiy janoblarining xizmatlarini jonim bilan bajarardim», - dedi. Alisher bu gapni eshitib, haligi kishiga o'z she'rlarini ko'chirishga berdi. Oradan ko'p o'tmay katta bir mushoirada «Malik-ul shuaroning o'zlari nuqsonga yo'l qo'ygach, boshqalardan nima kutish mumkin», degan gap tarqaldi. Gap nimadaligini fahmlagan shoir boyagina ko'chirtirilgan g'azallarini o'qib ko'rsa, hamma yoq g'ij-g'ij xato. Maqtanchoq xattot tushmagur «ko'z» so'zidagi "z" harfida bir nuqtani tushirib qoldirganidan bu so'z «ko'r» bo'lib qolgan va she'r ma'nosi butunlay buzilgan edi. Navoiy ahli fozillarga qarab:

- Ko'zimni ko'r qilganlar ko'r bo'lsin, - dedi-da, «mashhur» xattotga javob berib yubordi. («Allomalar ibrati»dan)

2-topshiriq. Gaplarni o'qing. Tinish belgisi bilan bog'liq holda gaplar ma'nosidagi farqni tushuntiring.

1. Bu gaping yomon, bo'lmadi. Bu gaping yomon bo'lmadi. 2. Sen katta, bola emassan. Sen katta bola emassan. 3. Ona aziz, farzandiga yelni ham ravo ko'rmaydi. Ona aziz farzandiga yelni ham ravo ko'rmaydi. 4. To'g'ri, yo'llarda ham mashaqqat bor. To'g'ri yo'llarda ham mashaqqat bor. 5. Ajdodlarimiz ulug', temuriylarga borib tutashadi. Ajdodlarimiz ulug' temuriylarga borib tutashadi.

3-topshiriq. Berilgan gaplarning ma'nosini tinish belgisini qo'yish bilan o'zgartiring. Har bir gapni o'zgartuncha va o'zgartandan keyin o'qing hamda ohangiga e'tibor qarating.

1. Sobir akam keldi. 2. Yaxshi bolalar vaqtini bekor o'tkazmaydi. 3. Xona katta kishilarga yoqdi. 4. Gullar chiroyli stolni bezab turibdi. 5. Akam kecha kelgan mehmonlarni o'zi kutib oldi.

4-topshiriq. Matnni o'qing. Tinish belgilarining qo'yilish o'rinlarini izohlab bering.

Ey, Chingiz va Temur askarlarini ko'rgan qop-qora tog'lar! Ey, Vatanim Turkistonning eski davrini ko'rgan tog' bobolar! Chin ayting! Bu yigirmanchi asr

madaniyatini ham ko'rub turubsiz! Nimaga bu madaniyatga kirmakka o'zlari harakat qilmaydilar?

Ey vatandoshlarim! Qachong'acha bu g'aflat? Nimaga buncha xushyoq-massizlar? Axir, sizlar ham odam-ku! Odamlardek harakat qilingizlar! Ko'z oldingizga klub turg'on ilm va ma'rifat mevasidan foyda-lanmasdan nimaga og'izlaringizni ochub qarab turasizlar? Nimaga bu ishlarga kirishmaysizlar? Uyqudan ko'z ochinglar!

Uyqudan ko'z ochinglar! Urununglar! Ilm-ma'rifat va hunar izlanglar! Vaqt yetdi, balki o'tdi... (A.Cho'lpon)

5-topshiriq. Berilgan matndagi tinish belgilarning qo'llanishiga diqqat qiling. Matn mazmuni va sarlavha bir-biriga mos keladimi? Munosabatingizni bildiring.

TARIX "XATOSI"

To'qqizinci asr. Muhammad al-Xorazimiy algebra faniga asos soldi.

O'ninchi asr. Abu Nasr Farobiy Aristotelning «Metafizika» asariga eng mukammal sharh yozib, «ikkinchi ustoz» unvonini oldi.

O'n birinchi asr. Abu Rayhon Beruniy yer bilan oy o'rtasidagi masofani o'lchadi. Ibn Sino meditsina Qomusi – «Tib qonunlari»ni yaratdi.

O'n to'rtinchi asr. Sohibqiron Amir Temur Yevrosiyoning yarmini tasarrufiga oldi. Ahli ilm boshini silab, o'lmas obidalar yaratdi.

O'n beshinchi asr. Ulug'bek 1019 yulduzning harakat jadvalini tuzdi. Alisher Navoiy o'lmas «Xamsa»sini yozdi.

O'n oltinchi asr. «Boburnoma» olamga tarqaldi.

O'n yettinchi asr. Shoh Jahon dunyodagi yetti mo'jizaning biri – «Tojmahal»ni bunyod etdi.

Mavzuga oid testlar

1. Gapda tinish belgilari o'z o'rnida ishlatilmasa, gap qaysi jihatdan o'zgarishi mumkin?

- A) faqat mazmuni o'zgaradi
- B) faqat sintaktik tuzilishi o'zgaradi
- C) mazmuni va sintaktik tuzilishi o'zgaradi
- D) mazmuni va sintaktik tuzilishi o'zgarmaydi

2. Jismimiz yo'qolur // o'chmas nomimiz. Ushbu gapdagi // belgisi o'rnida qaysi tinish belgisi qo'yiladi?

- A) vergul
- B) undov belgisi
- C) ko'p nuqta
- D) tire

3. Qaysi javobda yordamchisiz bog'langan qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplar orasiga tire (—) qo'yilishi kerak?

- A) Qilayotgan ishingni sevishing kerak // ana shunda mehnat ijodga aylanadi.
- B) Davlat tinch // xalq tinch.
- C) Tashvishsiz va g'amsiz hayot baxt emas // baxt ko'ngilning besaranjomligi.
- D) Yuz husni yaqqol ko'zga tashlanadi, uning kutilmagan sir/asrori yo'q.

4. Tire noto'g'ri qo'llangan qatorni aniqlang.

- A) O'zbekiston — mustaqil davlat.
 B) Til — millatning boyligi va bebaho mulki.
 C) Men — o'qituvchiman
 D) Ona yerim — oltin tuprog'im.

5. Bog'lovchisiz qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplar o'zaro payt munosabatida bo'lsa, ular orasiga qanday tinish belgisi qo'yiladi?

- A) ikki nuqta   B) tire   C) nuqtali vergul   D) vergul

6. Qaysi bog'lovchilardan oldin yozuvda vergul qo'yiladi?

A) lekin, ya'ni, balki, chunki, negaki, takror qo'llanuvchi ayiruv bog'lovchilari

B) biroq, chunki, agar, gar, toki, goh..., goh...

C) ammo, lekin, biroq, agar, gar, toki, basharti

D) ammo, lekin, biroq, agar, gar, takror qo'llanuvchi ayiruv bog'lovchilari

7. Fikrning tugallanmaganligini ko'rsatish uchun yozuvda qanday tinish belgisi ishlatiladi?

A) undov va so'roq belgilari   B) nuqtali vergul

C) ikki nuqta   D) ko'p nuqta

8. Qaysi gapda tinish belgi noto'g'ri qo'llangan?

A) Uy, buyum, mol-hol, hammasi senga qolsin.

B) Ulardan uchtasini: Sayyorani, G'ayratni, Shavkatni ko'rib turamiz.

C) Anvar har bir kishidagi shunday xislatni: odamoxunlik, mehmondo'stlik, ochiq chehralikni yoqtiradi.

D) Qayoqdan keldi shuncha olomon: bolalar, xotinlar, chollar?

9. Qaysi atoqli otlar qo'shtirmoq ichiga olinadi?

A) Navoiy nomidagi mahalla, Katta Farg'ona kanali

B) Barcha javoblardagi atoqli otlar qo'shtirmoq ichiga olinadi.

C) Oqtepa mahallasi, Mustaqil O'zbekiston jamoa xo'jaligi

D) Yoshlik nomli suratxona, Qorasuv nomidagi mahalla

10. Kurashda bir tabiat qonuni bor // polvon davrada mag'lub bo'lsa, taqdirga qanday berib ketmaydi. Ushbu gapda // belgisi o'rinda qaysi tinish belgisi qo'llanadi?

A) nuqtali vergul

B) hech qanday tinish belgisi qo'yilmaydi

C) vergul

D) ikki nuqta

II-MAVZU. MULOQOT JARAYONI VA UNING KO'RINISHLARI.

Reja:

1. Muloqot haqida tushuncha.
2. Muloqot turlari va shakllari.
3. Muloqot maqsadi va madaniyati.

Tayanch so'z va iboralar: muloqot, muloqot turlari, munosabat, pedagogik muloqot, dilkashlik, xushmuomalalilik, mulohaza, madaniyat, axloq, kasbiy muloqot, muomala.

Muloqot haqida tushuncha. Insonning rivojlanishini, ijtimoiylashishini, individni shaxs bo'lib shakllanishini, uning jamiyat bilan bo'lgan aloqasini muloqotsiz aslo tasavvur etib bo'lmaydi. Muloqot ham o'ziga xos ehtiyoj. Polshalik psixolog E.Melibroda aytganidek, shaxslararo munosabatlar biz uchun havodek muhimdir.

Go'daklik va o'smirlik davrlarida muloqot yetakchi faoliyatga, ya'ni yangi psixologik xususiyatlarning shakllanishiga bevosita ta'sir ko'rsatuvchi faoliyat sifatida gavdalanadi.

Muloqot – bu insonlarning hamkorlikdagi faoliyatiga bo'lgan ehtiyoji bo'lib, munosabatlar, o'zaro ta'sirlar, ma'lumot hamda axborot almashishga doir ularning birgalikdagi faoliyatidir.

Muloqot – odamlar o'rtasida birgalikdagi faoliyat ehtiyojlaridan kelib chiqadigan bog'lanishlar rivojlanishining ko'p qirrali jarayonidir. Muloqot (munosabat) birgalikda faoliyat ko'rsatuvchilar o'rtasida axborot ayirboshlashni o'z ichiga oladi. Bunda munosabatning kommunikativ jihati hisobga olinadi. Kishilar munosabatga kirishishda avvalo tilga murojaat qiladilar. Muloqotning yana bir jihati munosabatga kirishuvchilarning o'zaro birgalikdagi harakati – nutq jarayonida faqat so'zlar bilan emas, balki harakatlar bilan ham ayirboshlashdan iborat. Masalan, munosabatga kirishar ekanmiz, u bizni qoniqtirsa, imo-ishora bilan muloqotda bo'lamiz. Munosabatning keyingi jihati muloqotga kirishuvchilarning bir-birlarini idrok eta olishlaridir. Masalan, biz bir kishi bilan muloqotga kirishishdan avval uni hurmat qilib yoki mensimasdan munosabatda bo'lamiz. Demak, muloqot jarayonida kommunikativ (axborot uzatish), interaktiv (o'zaro birgalikda harakat qilish) va perseptiv (o'zaro birgalikda) idrok etish amalga oshiriladi.

Muloqotning tizimida o'zaro bir-biriga bog'liq jihatlari ajratiladi:

Perseptiv jihat – bu muloqot jarayonida o'zaro bir-birini idrok qilish orqali tushunishdir.

Kommunikativ jihat – bu muloqotdagi individlarning o'zaro ma'lumot almashinishidir.

Interaktiv jihat – bu individlar muloqotda nafaqat bilim va g'oyalar, balki harakatlar bo'yicha ham o'zaro ta'sirini tashkil etishdan iborat.

Muloqot maqsadi – bu insonda ushbu faollik turi yuzaga keladigan sabab. Hayvonlarda muloqot maqsadi bo'lib boshqa tirik jonzotni ma'lum harakatga chorlash, u yoki bu harakatni amalga oshirmaslik kerakligi haqidagi ogohlantirish uchun xizmat qilishi mumkin. Masalan, ona o'z tovushi yoki harakati bilan bolasini xavfdan ogoh etishi mumkin; podadagi ba'zi hayvonlar boshqalarni ularga hayotiy muhim daraklar yetib kelgani haqida ogohlantirishlari mumkin.

Odanda muloqot maqsadlari soni ko'payadi. Ularga yuqorida sanab o'tilganlardan tashqari, dunyo haqidagi bilimlarga ega bo'lish va yetkazish, ta'lim va tarbiya, odamlarning hamkorlik faoliyatlaridagi turli harakatlarning muvofiqlashuvi, shaxsiy va ish bo'yicha o'zaro munosabatlarning oydinlashtirilishi, o'rnatilishi va boshqalar ham kiradi. Agar hayvonlarda muloqot maqsadlari ular uchun dolzarb bo'lgan biologik ehtiyojlarni qondirishdan iborat bo'lsa, odamlarda ular ko'plab turli: ijtimoiy, madaniy, bilish, ijodiy, estetik, aqliy o'sish, axloqiy rivojlanish kabi ehtiyojlarni qondirish vositasi bo'lib hisoblanadi.

Muloqot, odatda, beshta: shaxslararo, kognitiv, kommunikativ-axborotli, emotiv va konativ tomonlarining birligida namoyon bo'ladi.

Muloqotning shaxslararo tomoni insonning bevosita atrof-muhiti: boshqa odamlar va o'z hayotida bog'liq bo'ladigan umumiyliklar bilan o'zaro ta'sirini aks ettiradi.

Muloqotning kognitiv tomoni suhbatdoshning kim, qanday odam ekanligi, undan nima kutish mumkinligi haqidagi, shuningdek, sherikning shaxsi bilan bog'liq bo'lgan boshqa ko'pgina savollarga javob berish imkonini beradi.

Muloqotning kommunikativ-axborotli tomoni tasavvurlar, g'oyalar, qiziqishlar, hissiyotlar, mayllar va sh.o'lari turlicha bo'lgan odamlar o'rtasidagi almashinuvdan iborat.

Muloqotning emotiv tomoni sheriklarning shaxsiy aloqalaridagi hissiyotlar, kayfiyatning vazifa bajarishlari bilan bog'liq.

Muloqotning konativ (xulq-atvor tomondan) tomoni sheriklar qarashlaridagi ichki va tashqi qarama-qarshiliklarni muvofiqlashtirishga xizmat qiladi.

Muloqot vositalarini muloqot jarayonida bir tirik jonzotdan boshqasiga yetkaziladigan axborotni kodlashtirish, uzatish, qayta ishlash va ochib berish vositalari sifatida ta'riflash mumkin.

Muloqot maqsadiga ko'ra biologik va ijtimoiy ko'rinishda bo'ladi. Biologik muloqot nasl qoldirish, organizmni rivojlantirish, himoyalash kabi tabiiy ehtiyojlarni qondirish bilan bog'liq bo'lsa, ijtimoiy muloqot esa shaxslararo munosabatlarni kengaytirish, mustahkamlash, takomillashtirish bilan bog'liq bo'lgan ijtimoiy ehtiyojlarni qondirish vositasi sifatida namoyon bo'ladi.

Muloqot vositasiga ko'ra bevosita va bilvosita bo'lib, bunda jonli mavjudotning tabiiy organlari yordamida ya'ni qo'li, boshi, tanasi, tovushi yordamida axborot ayirboshlasa – bu bevosita bo'ladi, agar muloqotni

tashkillashtirish va ma'lumot almashishda maxsus qurol va vositalardan foydalanilsa – bu muloqot bilvosita deyiladi.

Verbal va nonverbal muloqot. Muloqot til vositasi bilan — verbal yoki tilning ishtirokisiz — nonverbal amalga oshirilishi mumkin.

Verbal aloqa og'zaki aloqa va verbal asos haqida fikr bildirib, og'zaki dalil (asos)larni bildiradi. Verbal muloqot jarayonida so'z muhim o'rin tutadi. So'z talaffuz qilinishi, ichki nutqda takrorlanishi, yozilishi, maxsus ishoralar yordamida ifodalanishi mumkin. Muomala faqat kishilar o'rtasidagi axborot almashishdangina iborat bo'lmay, balki kishilarning his-hayajonlarini ham qamrab oladi. Muomalaning bu tomoni nonverbal kommunikatsiyani tashkil qiladi. Nonverbal muloqot vositalari bo'lib imo-ishora, harakat, ohang, intonatsiya, pauza, kulgi, tabassum, ko'z qarash, ko'z yoshi va boshqalar xizmat qiladi. Nonverbal muloqot vositalar verbal muloqotni to'ldiradi. Nonverbal vositalar yordamida bir so'zga ko'plab ma'no berish mumkin. Tillarni o'rgatishda shu til sohibiga xos bo'lgan nonverbal vositalarni ham o'rgatish lozim. Aks holda chet tili to'la o'zlashtirilmaydi. Chunki turli tillardagi nonverbal vositalar ham so'zlar kabi bir-biridan farq qiladi. Muloqot jarayonida talabalarni yuzma-yuz o'tqazish ijobiy samara beradi. Muloqot jarayonida tilga xos bo'lgan nonverbal vositalardan to'g'ri foydalanish muloqot madaniyatining tarkibiy qismi hisoblanadi.

Nonverbal so'zlar muloqot kuzatish kuchi bilan yaqindan bog'lanadi. Muloqot qabul qiluvchi so'zlovchini ko'rish, eshitish va hattoki, his qilish pozitsiyasida bo'lishi kerak. Muloqotni qabul qiluvchi so'zlovchining yuzi, imo-ishorasi, ohangi, kiyim-kechagi, ko'rinishini aniq ko'rishi va ovozini ham eshitadigan joyda bo'lishi kerak. Bu kuzatish orqali nonverbal muloqot rejalashtirilgan va rejalashtirilmagan bo'lishi mumkin. So'zlovchi tinglovchilarga ongli imo-ishora, gavdasini tutishi xatti-harakatlarning boshqa shakllari orqali aniq xabarni bildirmoqchi bo'lganda rejalashtirilgan bo'ladi. Nonverbal muloqot esa, so'zlovchining xatti-harakatlari, gavdasini tutishi, yoki ko'rinishi qabul qiluvchi tomonidan g'ayri ixtiyoriy qilinsa ham rejalashtirilmagan hisoblanadi. Pala-partish kiyinish yoki norasmiy kiyim-bosh kiygan notiq e'tiborli bo'lsa ham, jiddiylilik yetishmaganday izoh berilishi mumkin.

Nonverbal muloqotning ahamiyati.

1. Geografiya, kartalar, diagrammalar va hokazolar bilan bog'liq fikrlarni bidirishda, qabul qiluvchi masalani bir qarashda tushunib olishi mumkin, nonverbal metodlar ixcham shaklda katta miqdordagi ma'lumotlarni taqdim eta oladi.

2. Haydovchilar yoki yo'lovchilardan darhol javob bo'lishi shartligi sababli yo'l harakati belgilari, signallar uchun nonverbal muloqot shak-shubhasiz asosiy o'rinini tutadi.

3. **Nonverbal ta'sirning** ma'nosi "nutqsiz"dir. Bunga suhbatdoshlarning fazoda bir-birlariga nisbatan tutgan o'rinlari, holatlari (yaqin, uzoq, intim), qiliqlari, mimika, pantomimika, qarashlar, bir-birini bevosita his qilishlar, tashqi qiyofa, undan chiqayotgan turli signallar (shovqin, hidlar) kiradi. Ularning barchasi muloqot jarayonini yanada kuchaytirib, suhbatdoshlarning bir-birlarini yaxshiroq bilib olishlariga yordam beradi. Amerikalik olim Megrabyan formulasiga ko'ra,

birinchi marta ko'rishib turgan suhbatdoshlardagi taassurotlarning ijobiy bo'lishiga gapirgan gaplari 7%, paralingvistik omillar 38% va noverbal harakatlar 58% gacha ta'sir qilarkan.

Muloqot turlari. Muloqot odamlarning jamiyatda o'zaro hamkorlikdagi faoliyatlarining ichki psixologik mexanizmini tashkil etib, u hozirgi yangi demokratik munosabatlar sharoitida turli ishlab chiqarish qarorlarini yakka tartibda emas, balki birgalikda chiqarish ehtiyoji paydo bo'lganligi hisobga olinganda, odamlarning mehnat unumdorligi va samaradorligini ta'minlovchi muhim omil ekanligini bildiradi. Fanda muloqotning quyidagi turlari farqlab o'rganiladi:

Moddiy muloqot deganda sub'yektning dolzarb ehtiyojlarni qondirish vositasi sifatida ayni paytda shug'ullanayotgan faoliyatining mahsulotlari va predmetlarini ayirboshlash tushuniladi.

Kognitiv muloqot deb shaxslarning hamkorlikdagi faoliyatida narsa va hodisalarni o'rganish, ma'lumotlarni bilib olish jarayonida o'zaro bilim almashinuviga aytiladi.

Konditsion muloqotda psixologik va fiziologik holatlar ayirboshlanadi. Masalan, shifokor bemorning tushkun kayfiyatini ko'tarishi yoki, aksincha, ona qizining o'ksinib yig'layotgan holatiga yig'i bilan munosabat bildirishi va h.k.

Motivatsion muloqot muayyan yo'nalishda hamkorlikda harakat qilish uchun o'zaro maqsadlar, qiziqishlar, motivlar va ehtiyojlar almashinuvi jarayoni bilan izohlanadi.

Faoliyat muloqoti kognitiv muloqot bilan uzviy bog'liq bo'lib, bunda harakatlar, operatsiyalar, ko'nikma va malakalar ayirboshlanadi. Bu muloqot jarayonida ma'lumotlar uzatiladi, bilim doirasi kengayadi, qobiliyatlar rivojlanadi va takomillashadi.

Muloqot maqsadiga ko'ra biologik va ijtimoiy ko'rinishda bo'ladi. Biologik muloqot nasl qoldirish, organizmni rivojlantirish, himoyalash kabi tabiiy ehtiyojlarni qondirish bilan bog'liq bo'lsa, ijtimoiy muloqot esa shaxslararo munosabatlarni kengaytirish, mustahkamlash, takomillashtirish bilan bog'liq bo'lgan ijtimoiy ehtiyojlarni qondirish vositasi sifatida namoyon bo'ladi.

Muloqot vositasiga ko'ra **bevosita** va **bilvosita** bo'lib, bunda jonli mavjudotning tabiiy organlari yordamida, ya'ni qo'li, boshi, tanasi, tovushi yordamida axborot ayirboshlasa, bu bevosita muloqot bo'ladi, agar muloqotni tashkillashtirish va ma'lumot almashishda maxsus qurol va vositalardan foydalanilsa, bu muloqot bilvosita deyiladi.

Bevosita muloqot tirik mavjudotga tabiat tomonidan berilgan tabiiy organlar: qo'llar, bosh, tana, tovush paylar va boshqalar yordamida amalga oshiriladi. Vositali muloqot muloqot va axborot almashinuvni tashkil etishda maxsus vosita va qurollardan foydalanish bilan bog'liq. Bular yo tabiiy (yog'och, yerdagi izlar va h.k.) yo madaniy (belgilar tizimlari, matbuot, radio, televidenie, internet va h.k.) jismlar.

To'g'ridan to'g'ri muloqot shaxsiy aloqalar va muloqot aktining o'zida qatnashayotgan odamlarning bir-birini bevosita idrok qilishini belgilaydi, ularga, masalan, jismoniy aloqalar, odamlarning bir-birlari bilan suhbatlashishlari, bir-

birlarining harakatlarini bevosita ko'rib turgan holda, ularga javob qaytarishlari kiradi. Bilvosita muloqot vositachilar sifatida ish yuritadigan boshqa odamlar orqali amalga oshiriladi.

Muloqot shakli (usul)lari. Muloqot **demokratik, avtoritar, liberal** shakli (usuli)da amalga oshadi. **Demokratik** usulda suhbatlar, munozaralar, mulohazalar o'zaro tenglik, o'zaro hurmat ruhiga bo'ysundirilib, ta'sir o'tkazish sohalari yashiringan holda bo'ladi. Shu boisdan, tasodifan voqea va hodisalarning sodir bo'lishi turlicha baholanadi, rag'batlantiriladi yoki jazolanadi. Mana bunday odilona amalga oshirilgan muloqot ta'sirida o'g'il-qizlarda do'stlik, dilkashlik, xushmuomalalilik, shaxsiy xatti-harakatida va mulohaza yuritishida mustaqillik, shaxsiy qarashlari saqlangan holda yangi norma va talablarga moslashish, o'z faoliyati uchun javobgarlik, emotsional zo'riqish davrida o'z-o'zini qo'lga olishlik kabi muhim fazilatlar paydo bo'ladi.

Muloqotning yana bir shakli **avtoritar** deb atalib, bunda shaxslararo teng huquqlilik, erkin xatti-harakat qilish, tashabbuskorlik o'z ahamiyatini yo'qota boshlaydi. Masalan, boshliq tomonidan xodimlarning yurish-turishi, xatti-harakati ko'pincha cheklab qo'yiladi. Boshliq tomonidan ta'sir o'tkazishning asosiy metodi – jazolash hisoblanadi. Biroq onda-sonda rag'batlantirish metodidan foydalanilganda ham, u xodimga ma'naviy ozuqa bermaydi. Mazkur usul oilada qo'llanilsa, farzandlarda ota-onaga yaqinlik, mehr hissi kamayadi, keyinchalik bu tuyg'u uzoqlashish, "begonalashish" kechinmasiga aylanadi. Oiladagi shaxslararo munosabatlar bolalarni qoniqtirmaydi; natijada odamovi, tund, ichimdagini top, tashvishlilik, xavotirlilik kabi sotsial norma va qoidalarga qiyinchilik bilan moslashishdan iborat xarakter xislatlari vujudga keladi. Shu sababdan oila a'zolari ruhiy dunyosida simpatiya (yoqtirish), empatiya (hamdardlik), samimiylilik, hayrixohlik kabi yuksak insoniy his-tuyg'ular juda nursiz ifodalanadi. Ko'r-ko'rona va so'zsiz bo'ysunishga asoslangan munosabatlar negizida yotgan tarbiyaviy ta'sir qo'rqqoq va irodasi kuchsiz shaxsni tarkib toptiradi.

Muloqot shakli ichida **liberal** usuli ham ko'zga tashlanib turadi. Bu usul muloqot jarayonida murosasoz, ko'ngilchan bo'lishlik, tashqi ko'rinishdan iliq psixologik iqlimni, guruhii moslikni o'zida aks ettirgandek bo'lib tuyuladi. Afsuski, liberallik, murasasozlik har qanday vaziyatni til topib hal qilishga, prinsipiiallikdan uzoqlashishga, subtsizlikka olib keladi.

Muloqotning psixologik vositalari. Odamlar bir-birlari bilan muomalaga kirishar ekan, ularning asosiy ko'zlagan maqsadlaridan biri – o'zaro bir-birlariga ta'sir ko'rsatish, ya'ni fikr-g'oyalariiga ko'ndirish, harakatga chorlash, vaziyatni o'zgartirish va yaxshi taassurot qoldirishdir.

Kishilar muloqotga kirishar ekan, savol berish, buyruq, iltimos qilish, biror narsani tushuntirish bilan birga o'z oldiga boshqalarga ta'sir etish, shu narsani ularga tushuntirish maqsadini qo'yadi.

Muloqotning maqsadi kishilarning birgalikdagi faoliyatiga ehtiyojini aks ettiradi. Bunda muloqot shaxslararo o'zaro ta'siri sifatida namoyon bo'ladi, ya'ni kishilarning birgalikdagi faoliyati jarayonida paydo bo'luvchi aloqa va o'zaro ta'sirlar yig'indisidir. Birgalikdagi faoliyat va muloqot ijtimoiy nazorat sharoitida

ro'y beradi. Jamiyat ijtimoiy normalar sifatida maxsus xulq-atvor namunalari tuzilishini ishlab chiqqan. Ijtimoiy normalar ko'lami nihoyat keng – mehnat tizimi harbiy burch va vatanparvarlik, xushmuomalalik qoidalari ana shular jumlasidandir. Ijtimoiy psixologiya nuqtai nazaridan muloqotga kirishuvchilar bajaradigan rolning "repertuar"iga mos holda namoyon bo'ladi.

Muloqot madaniyati. Insonlarning surat va shakllari go'zal qilib yaratilgan. Bu hikmat ularning muomalasi ham go'zal bo'lishini taqozo qiladi. Inson surat va siyratini, ichki dunyosini chiroyli qilgani sayin komillik darajasiga yaqinlashaveradi. Shuning uchun farzandlar muomalada muloyimlik va kechirimlilikni shior qilib olishlari lozim. E'tibor qancha kuchli bo'lsa, ana shu miqdorcha ota-ona huzurida imkoniyatga ega bo'ladilar. Odatda kishi obro'-e'tiborini til orqali topadi. Dono xalqimizning bu to'g'rida "Tilga e'tibor, elga e'tibor". "Bug'doy noning bo'lmasin, bug'doy so'zing bo'lsin". "Achchiq til zahari don, chuchuk tilga jon qurbon". "Bemorga shirin so'z kerak, aqlsizga ko'z". "Gapning qisqasi yaxshi, qisqasidan hissasi yaxshi" kabi hikmatlari bejiz emas. Zero, insonning ma'naviy darajasini ko'rsatadigan hayot tarzini yengillashtiradigan, ish yuritishda foydaga asos bo'ladigan, sog'lik-salamatligini barqarorlashtiradigan asosiy omildir.

Tilga e'tiborli bo'lish, mulohaza va mushohada bilan fikr yuritish, boz ustiga samimiy muomalada bo'lish inson uchun faqat yaxshilik keltiradi. Farzandlarining muomala madaniyatini yaxshi bo'lishini istagan ota-onalarning o'zlari bu jihatda farzandlarga ibrat bo'lishlari kerak. Muomala oilada hayot fayzi, xonadon egalari uchun uning chirog'i kabi deyishimiz mumkin. Bunda avvalambor ota-ona bir-birlarining kamchiligi yoki noto'g'ri harakatini ko'rganda, farzandlar oldida tanqid qilib, gap bilan uyaltirmasdan, og'ir-bosiqlik bilan voqea sababini aniqlashtirish, samimiy gap-so'zlar bilan muammoni hal qilish tahsinga sazovordir. Turmush o'rtog'ining tashqi ko'rinishi, kiyinishi, harakatlarini boshqalarga taqqoslab, salbiy jihatlarini yuziga solish, ta'na qilish mutlaqo to'g'ri kelmaydi. Ayniqsa, farzandlar oldida tanqid qilish, kamsitish yurakda ketmas dog' bo'lib qolishi mumkin. Aksincha, farzandlarining oldida turmush o'rtog'iga bolalarning mehrini keltiruvchi vaziyatga muvofiq so'zlar bilan muloqot va muomala qilish ota-onaning iznat-hurmat topishning muhim bosqichlaridandir.

Hayotda turli vaziyatlarga duch kelamiz. Ba'zi ota-onalar farzandlarini o'ksitmaslik, namunali qilish maqsadida kiyinishda, ovqatlanishda, ta'lim olish va o'qishda ular uchun barcha sharoitlarni yaratib beradilar. Farzand bu imkoniyatlarni noto'g'ri tushunib, kibri, manmanlik kayfiyati uning axloqiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Oxir oqibat to'qlikka sho'xlik qilib muomala va muloqotda qo'pol, mulohazasi sayozligi evaziga bir og'iz so'z bilan ota-onalarning dillarini og'ritadi, ranjitadi. Natijada o'rtadagi muomala madaniyati izdan chiqadi, boshqalarning undan ko'ngli qoladi. Tuzatish qiyin bo'lgan muammo va qiyinchiliklar paydo bo'ladi. Farzandlar xoh o'g'il, xoh qiz bo'lsin o'zlariga oro bersalar-u, muomalani bilmasalar, hech qachon el hurmatiga sazovor bo'lmaydilar.

Agar nazar soladigan bo'lsak, muomala madaniyatining go'zalligi bilan muammolar yechiladi, qalblarga yo'l topiladi, orzular ro'yobga chiqadi, ota-onani

ko'nglini olishga sharoit yaratiladi. Shu o'rinda xalqimiz "Shirin so'z bilan ilon inidan chiqadi", deb bejiz aytmagan. Hatto, chiroyli muomala moddiy mablag' bilan qilingan yaxshiliklarni ham bosib o'tishi mumkin. Bu ma'noni ta'kidlab, Abu Hurayra (roziyallohu anhu) Payg'ambarimizdan (solallohu alayhi vasallam) keltirgan hadisi sharifda: "Tabassum bilan aytilgan chiroyli so'z - sadaqadir", deyiladi. Bu bilan odamlarning o'zaro muomalasi qay darajada izzatlanishi ta'kidlanmoqda. Gohida kichkina e'tiborsizlik katta noxushliklarga sabab bo'ladi, muammo ustiga muammo tug'iladi.

Buning uchun turli insonlar bilan suhbatlashish jarayonida bir necha kichik qoidalarga amal qilsa bas:

- suhbatdoshingizga og'ir botadigan, xafa qiladigan, noqulay vaziyatga solib qo'yadigan, gapirishni istamaydigan mavzu bo'yicha suhbatlashish mumkin emas;
- suhbatdoshingizga o'zingizga ta'rif, tasnif berishdan, o'z muammo va yutuqlaringiz haqidagi ma'lumotga e'tiborni kuchaytirishdan qoching. suhbat chog'ida o'zingizni "men"ingizni markaziy joyga qo'ymang, kamtar bo'ling;

- o'zingizni fikringizni uqtirishdan oldin uyaliy qolmasligingiz uchun hamsuhbatingizni ijtimoiy kelib chiqishi, shaxs sifatida aytilayotgan masala yuzasidan qanday ma'lumotga ega ekanligini bilib olgandan so'ng suhbatga kirishing;

- suhbatdoshingizni hurmat qilishga o'rganing, hatto uning fikrini siz noto'g'ri deb bilganingizda ham oxirigacha eshiting;

- boshqa insonlarni g'iybat qilishdan, ularni muammosi haqida gaplashish ham axloqsizlik sanaladi.

Hamma xursand holatda suhbatlashayotgan holatda kayfiyatni tushuruvchi qo'rqinchli voqealar, ko'ngilsiz holatlar haqida gapirish boshqalarning kayfiyatini tushurib yuboradi. Kasal ko'rgani borganda o'lim haqida, uning kasalining tarixi, mayda-chuydalari haqida gapirish mumkin emas. Uning o'rimga yolg'on bo'lgan taqdirda ham, ko'rinishi yaxshiligi, albatta tuzalib ketishi mumkinligi borasida suhbat qurish lozim. Dasturxon atrofida ishtahani bo'g'uvchi mavzular haqida gapirilmaydi. Taomni yomonlash, kamchilik axtarish mumkin emas, balki pishirgan insonni ko'nglini ko'tarish lozim.

Tarbiyali va madaniyatli inson umumiy tanish haqida fikr bildirayotganda yolg'on ishlatmaydi, u haqida noloyiq so'zlar aytmaydi. Bir inson haqida (hatto u yomon inson bo'lganda ham) fikr bildirayotgan paytda u kirib qolsa, miyig'ida kulib, iboli qarash, piching, qochiriqlar qilish, ba'zida betga aytgan haqiqiy fikrdan ham qattiq dilga ozor beradi. Suhbatlashish chog'ida inson tinglashni ham bilmog'i darkor.

Tinglash faqat eshitib o'tirish degani emas. Yaxshi suhbatdosh o'z suhbatdoshi fikrini mantiqiy tugatgandan so'ng, o'z fikrini to'liq bayon qilib beruvchi insondir. Juda ham kerak bo'lib qolgan vaqtda kechirim so'rab, masalan, "Kechirasiz, menimcha shu fikringiz..." yoki "Fikringizni bo'lganim uchun uzr so'rayman, menimcha..." bu vaqtda gapirayotgan odam suhbatdoshiga imkon berishi lozim. Insonning dunyoqarashi haqida gap ketganda albatta yoshlar bilan kattalar o'rtasida tushunmovchiliklar bo'ladi. Shunday paytlarda yoshlar o'zlarini

fikrlarini yoqlamasdan “xo‘p” deb mavzuni o‘zgartirishlari kattalarning dili og‘rib qolishidan saqlaydi.

Suhbatdoshingizning fikrini noto‘g‘ri deb bilgan taqdiringizda ham tarbiyali va kamtar inson sifatida munosabatda bo‘lib “menimcha, adashdingiz”, “uzr men boshqa fikrdaman”, “kechirasiz, men sizning fikringizga qo‘shilmayman” degan iboralar bilan murojaat qilinadi. Hech qachon “umuman noto‘g‘ri”, “bu to‘g‘rida hech narsani tushunmaysiz”, “bu narsani yosh bola ham biladi” degan iboralarni ishlatish mumkin emas.

? Mavzu yuzasidan savollar

1. Muloqot deganda nimani tushunasiz?
2. Muloqot turlari haqida nimalarni bilasiz?
3. Muloqot muammosi bilan qaysi olimlar ko‘proq shug‘ullanganlar?
4. Muloqotchanlikni qanday tarbiyalash mumkin?
5. Muloqot jarayonida qanday psixologik to‘siqlar mavjud?

Mustahkamlash uchun mashq va topshiriqlar

1-topshiriq. Matnni o‘qing. Guruhlarga bo‘linib, ota-onaga murojaat shakllarini tanlash haqida fikrlashing.

Endi ota-onani tilga olganda ishlatiladigan so‘zlarga kelsak, otaga nisbatan «boboy», onaga nisbatan «kampir» singari so‘zlarni ishlatish nutq odobidan, xususan va umuman, odobdan tashqaridir. Adabiy tilda otani «otamiz», «padarimiz», «qiblagohimiz» deb, onani «onamiz», «volidamiz», «onayizorimiz», «volidayi mehribonimiz», «oq sut bergan onamiz» kabi so‘z va iboralar bilan tilga olinadi.

Bular nutq odobiga daxldor ijobiy hodisalardan hisoblanadi. Ammo «boboy», «kampir» kabi so‘zlar bolaning beodobligidan nishonadir. Ota-oila boshi bo‘lgani uchun unga ulug‘vorlik ni bildiruvchi sifatlarni, onada bolaga nisbatan mehr ortiqroq bo‘lgani va ko‘proq ma’shaqqat chekkani uchun unga mehribonlik, mushfiqlik va mehnat-u mashaqqat anglatuvchi sifatlarni beriladi..

Ota-onaga murojaat qilganda, «jon» qo‘shimchasini qo‘shib, «otajon» yoki «ladajon» yoxud «adajon» yo «oyijon» deb murojaat qilinsa, ota-onaga bo‘lgan ehtirom shartlaridan biri ado etilgan bo‘ladi. Ammo bu murojaat til uchida emas, astoydil bo‘lishi kerak. «Jon» so‘zi jondan chiqsa, ota-onaning joni farzand joniga baraka bag‘ishlaydi. Agar til uchidan chiqsa, ota-ona har qancha mehr-u shafqat ko‘rsatmasin, bolaning ishi yurishmaydi. (A. Rustamov)

2-topshiriq. Quyidagi metod orqali suhbatdoshingiz bilan erkin muloqot muhitini yarating.

Kirish: Keling tanishaylik!

1. Ismi-sharifingiz?
2. Mutaxassisligingiz?
3. Hayotdagi shioringiz?
4. O'qish faoliyatingizdagi eng katta muvaffaqiyatingiz?
5. Siz uchun eng qimmatli narsa nima?
6. Sizing eng kuchli va kuchsiz tomonlaringiz?
7. Kelajakdagi strategik rejalaringiz?

**FIKRLASHGA CHORLOVCHI
USULLAR**

**“Muzyorar” usuli fikrlarni
erkin bayon etishga,
samimiy, o'zaro iliq
munosabatlarni
yaratishga yordam
beradi.**

3-topshiriq. Hikoyani o'qing. Ona va bola o'rtasidagi muloqotga diqqat qiling. Muloqot turini belgilang va hikoyadan olgan taassurotingizni izohlang.

– Anavi nima, oyi? – dedi o'sha tomondan ko'z uzmay.

– Laylak, o'g'lim, laylak! – ona o'g'lining boshini silab qo'ydi. Bola hech qachon bunaqa qushni ko'rmagan edi. Qush negadir bir oyoqlab turardi. U yana to'xtab qoldi.

– Nima u, oyi? – dedi tag'in chinor uchiga ko'z tikib.

– Laylak, o'g'lim, laylak.

– Nimaga bir oyoqda turibdi?

Ona kuldi: – Bir oyog'i charchagandir-da. Yura qol, jonim.

Bola hech qachon bunaqa qushni ko'rmagan edi. Qush negadir bo'yini cho'zib tumshug'ini osmonga qaratib silkitar, shunda «tarak-tarak» degan ovoz eshitilardi. Bola tag'in to'xtab qoldi.

– Nima o'zi u, oyi?

Uning ko'zlarida quvonch bor edi. Hayrat bor edi. Ona shoshib turardi. Mingta yumushi bor edi. Hali shaharga qaytishi kerak.

– Laylak dedim-ku, jinnivoy, – deb ohista egilib, o'g'lining yuzidan o'pdi. – Senga salom beryapti-da.

... Oradan o'ttiz besh yil o'tdi. Bola yigit bo'ldi. Ona keksayib qoldi. Oyog'idan mador, ko'zidan nur ketdi.

Kunlardan birida ona-bola ittifoqo yana o'sha qishloqqa borib qoldilar

– Anavi nima, o'g'lim? – dedi to'xtab.

– Laylak, oyi, laylak!

Ona yaxshi eshitmadi. Uch-to'rt qadam yurib yana to'xtab qoldi. Savatdek narsa ichida bir nima oqarib ko'rinyapti. Qiziq...

– Nima, o'g'lim? – dedi ko'zlarini pirpiratib.

O'g'il taqqa to'xtadi. G'ashi keldi. O'zi shoshib turibdi: mingta ishi bor! Odam qariganidan keyin ezma bo'lib qolarkan-da!

– Laylak! – dedi jerkib. – Laylak deyapman-ku, karmisiz!

Shunday dedi-yu, jahl bilan tez-tez yurib ketdi. Nachora, yigit yosh, yigit muvqiron. Uning yumushi ko'p. Hali shaharga qaytishi kerak...

Uning g'o'r, go'dak bolalari bor... (O'. Hoshimov)

4-topshiriq. Quyidagi muloqot madaniyatiga oid ma'lumotlarni o'qib chiqing. Bu fazilatlaridan qaysilari sizning muloqotingiz jarayonida ustunlik qilishini tahlil qiling.

Quyida keltirilganlarning barchasini ingliz yuristi Metyu Heyl 1692-yildayoq o'z vorislariga yozib qoldirgan. Bu maslahatlar bugungi kungacha o'z dolzarbligini zarracha yo'qotmagan.

1.Yolg'on so'zlamang. Yolg'on — insoniyatga qarshi katta jinoyatdir. Haqiqatsiz jamiyatning xavfsizligi kafolatlanmagan. Yolg'on so'z gapiruvchiga zarar qiladi: nafaqat uyatga qoldiradi, balki kishida odat paydo qilib, hatto o'zi istagan vaqtda ham rost so'zlashga qiynala boshlaydi. Vaqt o'tishi bilan so'zlovchi o'zining yolg'on gapirayotganini ham sezmay qoladi.

2.Qo'lingizdan kelmaydigan ishdan so'z ochmang. Tilingizdan tasodifan usossiz gap chiqib ketuvchi vaziyatlardan uzoq turing. Ishonchingiz komil bo'lmagan narsalarga boshqalarni ishonitirishga urinmang. Yoki so'zlayotgan gaplaringiz shunchaki taxmin yoki shaxsiy fikringizligini ochiqqlang.

3.Kamgap bo'ling. Bekordan-bekorga oraga suqilmang. Ozroq gapirish evaziga o'zgalarni tinglash imkoniyatini yarating va yangi bilim, zakovat va malakaga ega bo'ling.

4.Vazmin bo'ling. Bahslar qaynagan vaqtda baqira ko'rmang, o'zingizni qo'lga oling. Raqibingizni baland ovoz bilan emas, sog'lom aql bilan jim qiling.

5.So'zlovchining gapini bo'lmang. Inson so'zlayotganda har ne bo'lsa ham uning gapini bo'lmang. Oxirigacha tinglang. Shunda siz uni yaxshiroq tushunasiz va nisbatan munosibroq javob berishingiz mumkin bo'ladi.

6.So'zlaringizni chamalab boring. Avvalo o'ylang yoki sukut saqlang. Aytmoqchi bo'lganlaringizni ma'nosiga e'tibor qaratib, iboralaringizni chamalab

oling. Bemulohaza odamlar so'zlashni boshlamaganlaricha o'ylashmaydi. Yoki gapirib bo'lgandan keyin o'ylashadi.

7.Yoqimsiz kishilarning kamchiliklarini kuzating. O'ziga bino qo'ygan va surbet kishilar orasiga tushib qolsangiz, ularning kamchiliklariga e'tiboringizni qarating va ehtiyot bo'ling. Shunda suhbat davomida ham, umumiy muomalada ham ularning xatolaridan qochishning uddasidan chiqa olasiz.

8.O'zingizni maqtamang. Maqtanmang va o'z-o'zingizni baholamang. Sizni maqtovchi faqat sizning tilingiz bo'lsa, bu obro'yingiz o'ta past va tezlik bilan qulashda davom etayotganidan dalolatdir.

9.Insonlar orqasidan salbiy gaplar so'zlamang. Davrangizda kimdir yo'q bo'lsa, uning ortidan iloji boricha faqat yaxshi so'zlar aytishga harakat qiling. Salbiy mulohazalarga loyiq bo'lmagan kishilar haqida hech qachon yomon so'zlamang. Bu turdagi so'zlashuvlar insonga yaxshiroq bo'lishga yoki boshqalarni himoya qilishga xizmat qilsagina istisno bo'lishi mumkin.

10.Nuqsonlarni mazah qilmang. Insonlarning tug'ma kamchiliklari haqida hazil qilmang va bunday hazillarga qo'shilib kulmang. Bu turdagi xatti-harakat juda yomon taassurot qoldiradi.

11.Salbiy mulohazalardan ehtiyot bo'ling. Hech kimni tanqid qilmaslikka, tahdid qilmaslikka va kimningdir tomoniga qahrli so'zlar aytmaslikka harakat qiling. Kishining xatosini ko'rsatishingiz kerak bo'lsa, eshituvchi kishiga noxush bo'lmashligi uchun uni malomat va ginasiz aytish yo'lini toping. Vaholanki bu kabi ta'nalar hech qachon foyda bermaydi, ammo dilni og'ritadi va katta ehtimol bilan insonni sizga qarshi qayraydi.

12.G'azablanmang. Agar ikkinchi shaxs qizishib ketib sizning tomoningizga nomaqbul so'zlar gapirsa, yaxshisi unga achining va jahl otiga minmang. Sukut yoki o'ta boadab javob bunga eng yaxshi reaksiyadir. Ular yo shovqin soluvchini yumshatib afsuslanishga majbur qiladi yoki unga jazoga aylanadi. Holat qanday tus olmasin, muloyimlik va xushmuomalalik o'z asablaringizni asrashga yordam beradi, shuningdek aqlli va dono inson sifatida qabul qilishlariga sabab bo'lib, obro'yingizni oshiradi.

5-topshiriq. Nutq odobining muloqotdagi ahamiyati haqida yozma matn tuzing.

Mavzuga oid testlar

1. Shaxs muloqotini shakllantirishda nimalarni hisobga olgan holda ish olib borish lozim?

- A) hamma javoblar to'g'ri   B) uning yoshi
C) jinsi   D) kasbi, dunyoqarashini

2. Qaysi javobda «Muloqot» tushunchasining to'g'ri va aniq ta'rifi mavjud?

A) Muloqot ikki yoki undan ortiq odamlar o'rtasidagi bilish yoki affektiv-baholash xususiyatiga ega bo'lgan axborot almashinuvida ularning o'zaro ta'sirlashuvi sifatida ta'riflanadi.

B) Odamlar o'rtasidagi bilish yoki affektiv-baholash xususiyatiga ega bo'lgan axborot almashinuvida ularning o'zaro ta'sirlashuvi.

C) Axborot almashinuvida ularning o'zaro ta'sirlashuvi sifatida ta'riflanadi.

D) Hamma javoblar to'g'ri

3. Qaysi javobda muloqotning kognitiv tomoniga to'liq ta'rif berilgan?

A) Shaxslarning hamkorlikdagi faoliyatida narsa va hodisalarni o'rganish, ma'lumotlarni bilib olish jarayonida o'zaro bilim almashinuviga aytiladi.

B) Sherikning shaxsi bilan bog'liq bo'lgan ba'zi savollarga javob berish imkonini beradi.

C) Suhbatdoshning shaxsi bilan bog'liq bo'lgan savollarga javob berish imkonini beradi.

D) Begonaning kim va nima kutish mumkinligi haqidagi, shuningdek, uning shaxsi bilan bog'liq bo'lgan ayrim savollarga javob berish imkonini beradi.

4. Insonlarda qanday muloqot maqsadlari ehtiyojlarni qondirish vositasi bo'lib hisoblanadi.

A) ijtimoiy, madaniy

B) bilish, ijodiy, estetik

C) aqliy o'sish, axloqiy

D) hamma javoblar to'g'ri

5. Konativ nima?

A) aql-idrok

B) tafakkur

C) hayajon

D) xulq-atvor

6. Muloqot nima?

A) insonning rivojlanishi uchun muhim vosita

B) ijtimoiylashishini ta'minlovchi vosita

C) individni shaxs bo'lib shakllanishini va shaxslararo munosabatlar

D) hamma javoblar to'g'ri

7. Muloqot maqsadiga ko'ra qanday turlarga bo'linadi?

A) ijtimoiy va biologik

B) ilmiy va badiiy

C) og'zaki va yozma

D) moddiy va kognitiv

8. Perseptiv jihat nima?

A) Muloqotning perseptiv jihatida muloqot jarayonida insonlarni tushunishdir

B) Muloqotning perseptiv jihatida muloqot jarayonida o'y xayollar orqali tushunishdir

C) Muloqotning perseptiv jihatida muloqot jarayonida fikrlash orqali tushunishdir

D) Muloqotning perseptiv jihatida muloqot jarayonida o'zaro bir-birini idrok qilish orqali tushunishdir

9. Kommunikativ jihat nima?

A) Muloqotning kommunikativ jihatida muloqot jarayonida o'zaro bir-birini idrok qilish orqali tushunishdir

B) Muloqotning kommunikativ jihatida muloqot jarayonida o'y xayollar orqali tushunishdir

C) Muloqotning kommunikativ jihatida muloqot jarayonida fikrlash orqali tushunishdir

D) Muloqotning kommunikativ jihatida bu muloqotdagi individlarni o'zaro ma'lumot almashinishidir

10. Interaktiv jihat nima?

A) Muloqotdagi individlarni o'zaro ma'lumot almashinishidir

B) Muloqot jarayonida o'zaro bir-birini idrok qilish orqali tushunishdir

C) Bir-biriga ta'sir etish, boshqalarni tushinish, odamlar o'rtasida kontakt o'rnatish va rivojlantirish jarayoni.

D) Muloqotning interaktiv jihati bu individlar muloqotda nafaqat bilim va g'oyalar balki harakatlar bo'yicha ham o'zaro ta'sirini tashkil etishdan iborat.

12-MAVZU. NUTQNING XUSUSIYATLARI

Reja:

1. Nutqning to'g'riligi.

2. Nutqning aniqligi.

3. Nutqning mantiqiyliqi.

4. Nutqning sofligi.

5. Nutqning boyligi.

6. Nutqning jo'yayiligi.

7. Nutqning ifodaliligi.

Tayanch so'z va iboralar: nutqning madaniyligi, nutq odobi, kommunikativ sifatlari, to'g'rilik, anqlik, mantiqiylik, ifodalilik, boylilik, soflilik, jo'yalilik.

Odob juda keng va qamrovli tushuncha bo'lib, u nutqni to'g'ri va o'rni qo'llash odobini ham o'z ichiga oladi. Buyuk bobokalonimiz Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'otit turk» kitobida «Odobning boshi tildir» degan maqol qayd qilingan. Ulug' alloma Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig» asarida «til ardami» (nutq odobi) haqida bir qancha go'zal hikmatlar mavjud bo'lib, jumladan «So'zingga ehtiyot bo'l, boshing ketmasin, Tilingga ehtiyot bo'l, tishing sinmasin», «Bilib so'zlasa, so'z donolik sanaladi, Nodoning so'zi o'z boshini yeydi», «Aql ko'rki so'zdir va til ko'rki – so'z» deyiladi dostonida. So'z mulkining sultoni Alisher Navoiy so'zning muloqotdagi o'rni bilishni inson axloqining asoslaridan hisoblagan, aniq va lo'nda gapirishni fazilat deb bilgan. Tariximizda go'zal nutq, nutq odobi, ona tilning qudrati kabi masalalar hamisha allomalarimiz diqqat markazida bo'lib kelgan. Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Abdurauf Fitrat, Ashurali Zohiriy kabi bir qator ma'rifat darg'alari tilimiz muhofazasi, tilning sofligi va nutq odobi haqidagi jiddiy fikrlarni bayon qilganlar.

Bugungi nutq madaniyati tushunchasi nutq odobini ham o'z ichiga oladi. Nutq madaniyati fikri mustaqil, ravon, go'zal va nutq vaziyatiga muvofiq tarzda ifodalashni nazarda tutadi. Raso nutq madaniyati jamiyat madaniy-ma'rifiy taraqqiyotining, millat ma'naviy kamolotining muhim belgisi, o'ziga xos ko'zgusidir. Nutqiy muloqotning samaradorligi nutq madaniyatiga bog'liq, chunki madaniy nutqqa chinakam ta'sir kuchiga ega bo'la oladi.

Tilshunoslikda «nutq madaniyati» termini, asosan, ikki xil ma'noda qo'llanadi, ya'ni: 1) tildan hemalol, maqsadga va nutqiy vaziyatga muvofiq tarzda foydalana olish, nutqda zaruriy sifatlarning barchasini mujassamlashtira bilishni ta'minlaydigan ko'nikma, malaka va bilimlarning jami; 2) tilshunoslikning tildan

muqaddas adga va nutq vaziyatiga muvofiq tarzda foydalanish, nutqda zaruriy sifatlarni mujassamlashtirish qoidalarini ilmiy asosda o'rganish va o'rgatish bilan shug'ullanuvchi bo'limi.

Har qanday nutqning asosiy maqsadi muayyan axborot va hissiy holatni ifodalovchi (o'quvchi)ga yetkazish, shu yo'l bilan unga ta'sir qilishdan iborat. Ammo nutq bunday ta'sir quvvatiga ega bo'lishi uchun, albatta, madaniylik talablariga javob berishi zarur. Buning uchun nutqda bir qator zaruriy sifatlarning mavjud bo'lishi kerak.

Nutqning madaniyligini ta'minlaydigan kommunikativ sifatlarning bir qancha bo'lib, ularning asosiylari qatorida quyidagilarni ko'rsatish mumkin: **to'g'rilik, aniqlik, mantiqiylik, ifodalilik, boylik, soflik, jo'yalilik**. Ana shu kommunikativ sifatlarning barchasini o'zida mujassamlashtirgan nutq madaniy hisoblanadi. Mazkur sifatlarga bog'liq holatda nutq madaniyatining ikki bosqichi farqlanadi, ya'ni nutqda to'g'rilik sifatining mavjudligi nutq madaniyatining birinchi bosqichi hisoblanadi, nutqda qolgan boshqa sifatlarni ham mujassamlashtirish esa nutq madaniyatining ikkinchi – oliy bosqichi sanaladi.

Nutqning to'g'riligi. Nutqning to'g'riligi nutq madaniyati haqidagi ta'limotning markaziy masalasidir. Madaniy nutqning boshqa barcha kommunikativ sifatlari ayni shu to'g'rilik mavjud bo'lgandagina yuzaga kela oladi. Zotdan, to'g'ri bo'lmagan nutqning aniqligi yoki mantiqiyliqi, ifodaliligi yoki boyligi haqida gapirish mumkin emas. Aytish joizki, nutqning to'g'riligi boshqa barcha kommunikativ sifatlarning poydevori vazifasini bajaradi. Shuning uchun ham nutqning to'g'riligi nutq madaniyatining birinchi bosqichi bo'lib, maktab ona tili ta'limining asosiy maqsadi ham o'quvchilarda aynan to'g'ri nutq tuzish ko'nikma va malakalarini shakllantirishga qaratilgan.

To'g'rilik sifati nutq tarkibi va qurilishining amaldagi adabiy til me'yorlariga to'la mosligi asosida yuzaga keladi. Adabiy til me'yorlariga amal qilinmasdan tuzilgan nutq to'g'ri nutq bo'la olmaydi. Adabiy me'yor til unsurlaridan til qo'muniyatlariga uyg'un, jamiyat taraqqiyotining muayyan davrida barqarorlashgan ijtimoiy-nutqiy amaliyot va an'anaga muvofiq holda foydalanish qoidalari bo'lib, o'zbek adabiy tilida quyidagi me'yorlar farqlanadi: 1) leksik (so'z qo'llash) me'yorlar; 2) talaffuz me'yorlari; 3) so'z yasalishi me'yorlari; 4) morfologik me'yorlar; 5) sintaktik me'yorlar; 6) uslubiy me'yorlar.

Adabiy til me'yorlarining odatdagi nutqda buzilishi nutqning noto'g'ri tuzilishiga olib keladi. Ammo badiiy adabiyotda muayyan estetik maqsad bilan adabiy til me'yorlaridan chekinish holatlari ham kuzatiladi va ular badiiylik uchun qimmat qiladi. Masalan, o'zbek tilidagi grammatik me'yorlarga ko'ra, ega shaxs bo'lmasa, u ko'plik sonda bo'lsa-da, kesim ko'plik qo'shimchasini olmaydi. Ammo badiiy asarda tasvirga erka bir ohang berish maqsadi bilan mahoratli ijodkor Abdulla Qodiriy *"Bu xabarni eshituvchi – Kumushbibining qora ko'zlari jiq yoshga to'lib, kiprikleri yosh bilan belandilar"* tarzidagi go'zal jumlaning tuzadi.

Adabiy tilning yozma shaklida to'g'rilik sifatining ta'minlanishi uchun yana ikki turli me'yorga amal qilish lozim. Bu me'yorlar quyidagilardan iborat: 1) imlo (ortografik) me'yorlari; 2) tinish belgilari (punktatsion) me'yorlari.

Imlo me'yorlari mutaxassislar tomonidan til qonuniyatlari, shuningdek, tarixiy an'analarga suyangan holda aniq qoidalar shaklida tayyorlanadi va tegishli davlat organi tomonidan tasdiqlanadi. Bu qoidalar ayni paytda imlo lug'atlarida o'z aksini topadi. Imlo qoidalari savodxonlikni ta'minlashning asosi hisoblanadi.

Yozuv madaniyatini shakllantirishda tinish belgilarini qo'llash qoidalarining alohida ahamiyati bor. Tinish belgilarini yozuvning harflar, raqamlar kabi boshqa vositalari hamda so'zlar, morfemalar kabi til birliklari bilan ko'rsatish mumkin bo'lmagan turlicha fikriy munosabatlarni, psixologik va intonatsion holatlarni ifodalashda favqulodda muhim o'rin tutadi. Bu belgilar tilning sintaktik qurilishi bilan uzviy bog'liq bo'lib, yozma nutqni to'g'ri, ifodali, aniq bayon qilishda, uning uslubiy ravonligini, tez tushunilishini ta'minlashda buni zaruriy vositadir.

Nutqning aniqligi. Nutqning aniqligi so'zning tildagi ma'nosiga tamomila muvofiq tarzda qo'llanishi, so'zning voqelikdagi o'zi ifodalayotgan narsa-hodisa bilan qat'iy mosligi asosida yuzaga keladigan kommunikativ sifatidir. Tavsiflanayotgan voqelikni yaxshi bilish, tildagi so'z ma'nolarini yetarli anglash, nutq mazmuniga e'tibor bilan qarash aniq nutq tuzish malakasining shakllanishi uchun imkon beradi. So'z ma'nosi, uning nozikliklarini yaxshi o'zlashtirmasdan turib, aniq nutq tuzib bo'lmaydi. Masalan, "*Avlodlar merosini o'rganamiz*" jumlasida ifodalanmoqchi bo'lgan mazmun *avlod* so'zining leksik ma'nosiga to'g'ri kelmaydi. *Avlod* so'zi asli arabcha bo'lib (uning birlik shakli *valad*, ya'ni «bola» demakdir), o'zbek tilida «bir ota-bobodan tarqalgan nasl», «bir davrda tug'ilib o'sgan kishilar» kabi ma'nolarga ega. Gap meros haqida ketar ekan, *ajdod* so'zi qo'llanishi lozim edi, chunki u ham asli arabcha bo'lib, uning ma'nosi «ilgari o'tgan nasl-nasab, ota-bobolar» demakdir. Shunga ko'ra, mazkur jumla "*Ajdodlar merosini o'rganamiz*" shaklida tuzilishi kerak edi. Ko'rinadiki, *avlod* so'zi tildagi leksik ma'nosiga muvofiq tarzda qo'llanmaganligi uchun nutqning aniqligiga putur yetgan.

Ayni paytda aniq nutq tuzishda shakldosh, ma'nodosh, ko'p ma'noli so'zlar, paronimlar, so'zlarning uslubiy bo'yog'i kabilardagi ma'no o'ziga xosliklarini yaxshi tasavvur qilmoq zarur.

Aniqlik sifati badiiy nutqda o'ziga xos tarzda namoyon bo'ladi, chunki badiiy asar, ma'lumki, badiiy tafakkur mahsulidir. Badiiy nutqda obrazlilik asosiy bo'lganligi uchun so'z ma'nosidagi siljishlar, ko'chishlar ko'p kuzatiladi. So'z va u ifodalagan predmet o'rtasidagi mutanosiblik badiiy nutqda ko'pincha ochiq va to'g'ridan to'g'ri bo'lmaydi. Badiiy nutqning asosiy vazifasi estetik ta'sir etishdan iboratligi uchun so'zning turlicha qo'llanishi, tovlanishi, turlanishi, xilma-xil ma'nolarni ustiga olishiga keng imkoniyat yaratadi. Badiiy nutqda so'zlar o'z va hatto ko'chma ma'nolaridan tashqari ham o'ziga xos yangidan yangi ma'no qirralarini kasb etishi va shu tarzda badiiy tasvirning yanada aniqligini ta'minlashi mumkin. Masalan, "*Miryogub g'ururining kaltaklanishidan kelgan bir zaharanda bilan kuldi, injener esa burungi kular yuzini ham no'qtalab oldi*" (Cho'ipon, «Kecha va kunduz») gapidagi g'ururning kaltaklanishi va kular yuzini no'qtalamoq birikmalarida kaltaklanishi va no'qtalamoq so'zlari kasb etgan ma'no nozikliklari («g'urumi azobli darajada poymol qilish», «keskin va tamoman to'xtatmoq») bilan

matnga ham aniqlik, ham ta'sirchanlik baxsh etgan. Oddiy nutqda *Qor yonadi* deyilsa, nutqning aniqligi buzilgan bo'ladi. Chunki qor – yonmaydigan narsa. Ammo "*Qalovini topsang, qor yonar*" degan maqolda, ya'ni badiiy nutqda fikr go'zal, obrazli va mubolag'ali ifodalangan. Bunday holatda nutq aniqligining buzilishi haqida gap ham bo'lishi mumkin emas.

Nutqning mantiqiyliigi. Fikr tarkibi va qurilishining to'g'ri ifodalanishi nutq mantiqiyligining asosidir. Nutqda til vositalarining mantiq va to'g'ri tafakkur qonuniyatlariga mos tarzda mazmuniy birikishi nutq mantiqiyligini yuzaga keltiradi. Ana shunga ko'ra mantiqiylik sifati nutqda so'zlar, gaplar o'rtasidagi mazmuniy va grammatik aloqalarning fikr mohiyati hamda uning rivojlanib borishiga qat'iy mosligi tarzida ta'riflanadi. Mantiq va grammatika har qanday nutqning tayanchi, har qanday nutq sog'lomligining zaminidir. Ulug' donishmand hobomiz Forobiy grammatika va mantiq ilmining favqulodda ahamiyati haqida quyidagilarni qayd etgan: «Grammatika odamlar nutqini to'g'rilagani kabi – u shuning uchun ham vujudga kelgandir – mantiq ilmi ham xato kelib chiqishi mumkin bo'lgan joyda tafakkurni to'g'ri yo'ldan olib borish uchun aqlni to'g'rilab turadi. Grammatikaning tilga va til ifodalariga bo'lgan munosabati mantiq ilmining aql va aqliy tushunchalarga bo'lgan munosabati kabidir. Grammatika har doim til ifodalarida xatolar kelib chiqishi mumkin bo'lganda, tilning o'lchovi bo'lganidek mantiq ham har doim aqliy tushunchalarda xato kelib chiqishi mumkin bo'lganda, aql o'lchovidir».

Mantiqiy nutq tuzish uchun so'zlovchi fikr predmetini atroflicha bilishi, mantiqiy tafakkur qoidalaridan boxabar bo'lishi kerak, ayni paytda til birliklarining leksik-semantik va grammatik mohiyati, ularning bog'lanish xususiyatlarini ham nazardan qochirmasligi zarur. Aytaylik, so'zlarning jumla tarkibida mantiqiy-mazmuniy ziddiyatsiz birika olishi, mantiqqa uyg'un qo'llanishi uchun ularning leksik-semantik mohiyatini yetarli darajada bilish lozim. Masalan, "*Traktor va mashinalar yelday uchadi*" gapini mantiqiy deb bo'lmaydi, chunki unda mantiqiy-mazmuniy ziddiyat bor. Mashina mantiqan juda tez, ya'ni yelday uchishi mumkin, ammo traktor bu xususiyatga ega emas. Demak, jumlada mantiqiylik sifati buzilgan.

Nutqning mantiqiyliigi ifoda nuqtayi nazaridan ko'proq tilning morfologik va sintaktik sathi bilan bog'liqdir. Har qanday sintaktik birlikning nutqda o'z mantiqiy-grammatik o'rni bor. Gapda so'zlar tartibining to'g'ri, tilning sintaktik tabiatiga uyg'un bo'lishi mantiqiy nutq tuzishda jiddiy ahamiyatga molikdir. So'z tartibidagi nuqson jumlada ifodalangan fikrning mantiqan yanglish yoki ikkiyoqlama anglanishiga olib keladi. Masalan, "*Loqaydlik tufayli ko'rsak ham, indamaymiz*" tarzidagi jumlada so'z tartibidagi nuqson sababli fikr ikki xil tushunilishi mumkin, ya'ni «loqaydlik tufayli ko'rish» (bu, albatta, mantiqqa zid) va «loqaydlik tufayli indamaslik». Aslida, ifodalanmoqchi bo'lgan fikr – ularning ikkinchisi. Jumladagi so'z tartibi "*Ko'rsak ham, loqaydlik tufayli indamaymiz*" tarzida tuzilsa, mantiq to'g'ri ifodalanadi.

Nutq mantiqiyligining buzilishi matn sintaksisi sathida, ya'ni gaplarning o'zaro mazmuniy-sintaktik bog'lanishidagi kamchiliklar natijasida ham yuzaga keladi. Ma'lumki, matn tarkibidagi gaplar bir-biri bilan bog'langan bo'ladi, shunga

ko'ra bog'li nutq tushunchasi mavjud. Matnda bog'lilikning quyidagi uch jihatini farqlash maqsadga muvofiq:

1. Mazmuniy bog'lilik. Bunday bog'lilik abzas va mustaqil gaplarni bog'lovchi leksik-grammatik vositalar (leksik takrorlar, ko'rsatish, 3-shaxsdagi kishilik olmoshlari kabi)ning qo'llanishi orqali namoyon bo'ladi.

2. Mantiqiy bog'lilik. Bunday bog'lilik gaplar, abzaslar o'rtasidagi mantiqiy munosabatlarning funksional-sintaktik vositalar (*demak, shunday ekan, shunday qilib, bundan tashqari, xullas* kabi kirish so'zlar, *yuqorida, quyida, endi, bundan keyin* kabi so'z va so'z shakllari, *va, hamda, ammo, lekin, biroq* kabi bog'lovchilar va sh. k.) orqali ifodalanishida namoyon bo'ladi.

3. Kompozitsion bog'lilik. Bunday bog'lilik qayd etmoq lozimki, aniqki, ta'kidlamoq joizki, yuqorida aytib o'tilgani kabi tarzidagi sintaktik qurilmalar yordamida ifodalanadi.

Yaxlit matnning mantiqiylikini ta'minlashda matnning kompozitsion tuzilishini to'g'ri tashkil etish ham muhimdir. Bayon qilinayotgan fikr, mazmun tarkibida, tabiiyki, muayyan ketma-ketlik, aloqadorlik, bog'liqlik, umuman, tizim mavjud. Mazmundagi ana shu tizim nutqiy ifodada ham o'z aksini topmog'i lozim. Mantig'i sog'lom matn «biri tog'dan, biri bog'dan» fikrlar «bo'tqa»sidan iborat bo'lmaydi. Shuning uchun matnda fikr rivojini aks ettiradigan aniq kompozitsiya bo'lishi zarur. Masalan, inshoning kompozitsion tuzilishi uch qismdan iborat bo'ladi, ya'ni: kirish, asosiy qism va xulosa. Kirishda mavzu, uning ahamiyati, o'rganilishi kabi masalalar bayon qilinadi, asosiy qismda aytilmoqchi bo'lgan tegishli mazmun yoritiladi, xulosada esa bayon qilingan fikrlarga yakun yasaladi, «qissadan hissa» qilinadi. Shu tariqa fikr mantiqiy ifodalangan yaxlit matn yuzaga keladi.

Badiiy nutqda mantiqiylikka qo'yiladigan talablar tamoman o'ziga xosdir. Albatta, bu badiiy adabiyotning obrazli tafakkur mahsuli ekanligi bilan aloqadordir. Mantiqiylikning buzilishi badiiy nutqda o'ziga xos tasvir usuli, obrazli ifoda, qisqasi, badiiy vosita vazifasini bajarishi mumkin. Xilma-xil alogizmlar (mantiqsizlik), g'ayriodatiy birikmalar, jonlantirish va boshqa shu kabi qo'llanishlar ijodkorning badiiy mahorati bilan matnning zaruriy unsurlariga aylanadi. Masalan, nobadiiy nutqda "*Ko'plar og'izlari bilan ham tinglardilar*" shaklidagi gap mantiqsiz hisoblanadi. Chunki tinglash uchun «qurol» og'iz emas, balki quloqdir. Ammo Cho'lponning «*Kecha va kunduz*» romanidan olingan ushbu parchada bu gap betakror badiiy obraz tasviriga aylangan: "*O'tirganlar bir seskanib oldilar.*

— Qanaqa pul, taqdir? — dedi Matxoliq amin.

Hammaning ko'zi uning og'ziga tikilgan edi, undan keyin hamma ko'zlar birdaniga mingboshi tomonga burilib, uning og'ziga osildilar. Ko'plar og'izlari bilan ham tinglardilar".

Yozuvchi noxush va shum xabarni hayronlik va chorasizlik ichida og'izlar ochilib qotgan ko'yi eshitmoqning badiiy rasmini shu tarzda chizgan.

Nutqning sofligi. Nutqning sofligi nutqning adabiy til va jamiyatdagi ma'naviy-axloq qoidalariga yot bo'lgan unsurlardan xoliligi bilan belgilanadi. Kishi

nutqining sofligi uning ma'naviy-ma'rifiy, lisoniy-madaniy saviyasini namoyon etadigan ko'rsatkichlardan biridir.

Adabiy nutqning sofligiga putur yetkazuvchi unsurlarning asosiylari quyidagilardan iborat: 1) shevaga xos so'z, ibora, grammatik shakllar, urg'u va talaffuz; 2) o'rinsiz qo'llangan chet so'z va so'z birikmalari (varvarizmlar); 3) dag'al, haqorat so'z va iboralar (vulgarizmlar); 4) «ishlamaydigan» yoki parazit so'zlar; 5) idoraviy so'z va iboralar (kanselyarizmlar). Nutq tuzuvchi o'z nutqining sofligi haqida qayg'urar ekan, albatta, mazkur unsurlarni qo'llashdan tiyilishi lozim.

Badiiy nutqda nutqning sofligi o'ziga xos tarzda namoyon bo'ladi. Badiiy nutqda qahramonning muayyan hududga mansubligini ta'kidlash maqsadi bilan shevaga oid so'z, ibora, grammatik shakllar, personajlarning milliy mansubligi, madaniy-ma'rifiy saviyasiga urg'u berish uchun o'zbek tiliga kirib o'zlashmagan chet so'z va so'z birikmalari, qahramon ichki dunyosi, tarbiyalanganlik darajasini bo'rttirib ifodalash niyatida dag'al va haqorat so'z-iboralar, shaxsning hissiy holati, nutqiy malakasining yetarli emasligini ko'rsatish uchun *haligi, masalan, innaykeyin, ya'ni, aytaylik, bildingizmi, tushudingizmi, men sizga aytсам, gap shundaki, qarang* kabi o'z ma'nosidan begona qilingan, ya'ni ishlamaydigan so'z va iboralar ishlatilishi mumkin. Ta'kidlash joizki, rasmiy-idoraviy qoliplashgan so'z va iboralar rasmiy uslubdagina qo'llanadi, ularni boshqa uslublarga olib kirish

maqsadga muvofiq emas. Hatto badiiy asarda ham ularning maqsadsiz ishlatilishi o'rinli bo'lmaydi. Ammo personajning madaniy-ma'naviy saviyasini kinoyaviy ta'kidlash maqsadida, ya'ni estetik maqsad bilan rasmiy-idoraviy qoliplashgan iboralarning badiiy matnda qo'llanishi kuzatiladi.

Nutqning boyligi. Nutq ta'sir va tasvir quvvatini namoyon qilishi uchun u boylik sifatiga ega bo'lishi zarur. Nutqning boy yoki kambag'alligi unda tilning bir-biridan farq qiladigan unsurlari (so'zlar, ma'nolar, intonatsiya, sintaktik tuzilmalar, iboralar va sh.k.)dan qay darajada foydalanilganlik bilan belgilanadi. Ayni bir til unsuri nutqda qanchalik kam takrorlangan bo'lsa, bu nutqning boylig darajasi shunchalik yuqori bo'ladi yoki, aksincha, muayyan til unsurining takrori ko'p bo'lgan nutq kambag'al hisoblanadi va uning ta'siri ham shunga yarasha bo'ladi.

Nutqning bu sifati rang-baranglik tarzida ham talqin etiladi, ya'ni boylig tegishli fikr ifodasi uchun qo'llangan til birliklarining xilma-xilligi, rang-barangligi bilan o'lchanadi. Boy nutq tuzish uchun ifodalarning bir xilligidan qochish, ayni bir tushuncha yoki fikrga farqli-farqli til birliklarini tanlash lozim. Buning uchun esa nutq tuzuvchi yetarli miqdordagi so'zlar, ularning ma'nolari, so'z birikmasi va gap modellari zaxiralariga sohib bo'lmog'i talab etiladi. Bu zaxira qancha boy bo'lsa, notiq o'z nutqining maqsadiga muvofiq tarzda undan maqbul birliklarni tanlash, xilma-xil ifodalarni ishga solish imkoniyatiga shunchalik ko'proq ega bo'ladi.

Nutqning boyligi sifati boshqa uslublarga qaraganda, badiiy uslubda alohida o'rin tutadi.

Nutqning boyligini ta'minlashda bir qancha til vositalari ishtirok etadi. Ular orasida leksik, semantik, grammatik, intonatsion vositalar alohida o'rin tutadi. Boy, shirali nutq tuza bilishi uchun so'zlovchining, eng avvalo, so'z zaxirasi boy bo'lmog'i kerak. Atoqli so'z san'atkorlarida, masalan, ulug' Alisher Navoiyda 26

mingdan ortiq, rus shoiri A.S.Pushkinda 21 mingdan ortiq soʻz boyligi mavjudligini mutaxassislar taʼkidlaydilar. Albatta, bunday ulkan soʻz boyligiga ega boʻlish har kimga ham nasib etavermaydi. Ammo oʻz nutqining boy va taʼsirchan boʻlishini istaydigan har bir kishi oʻz lugʻat boyligini kengaytirib borish haqida qaygʻurishi lozim.

Nutqning boyligini taʼminlashda, ayniqsa, maʼnodoshlik katta imkoniyatga ega. Maʼnodoshlik, maʼlumki, faqat soʻzlar doirasidagina emas, balki morfologik va sintaktik birliklar doirasida ham keng tarqalgan. Matnda soʻz, soʻz birikmasi va gap takroridan qochishning eng qulay yoʻllaridan biri ayni shu maʼnodoshlik asosida bir xil birliklarni almashtirishdir. Tilimizdagi sodda va qoʻshma gaplar, murakkablashgan gaplar, ularning xilma-xil qoliplari, bu qoliplar asosida yaratilishi mumkin boʻlgan millionlab jumalalar boy nutq tuzish uchun cheksiz imkoniyatdir. Bularidan xabardor kishining nutqi tarkib nuqtayi nazaridan faqat bir xil qolipdagi jumalardan tarkib topmaydi, yaʼni bir xil sintaktik birliklar takroridan iborat boʻlmaydi.

Nutqning boylik darajasini pasaytiruvchi leksik, semantik, morfologik, sintaktik va intonatsion takrorlarni badiiy nutqda alohida badiiy maqsad bilan atayin qoʻllanadigan takrorlardan farqlash lozim.

Koʻproq badiiy va publitsistik nutqda muayyan tushuncha yoki mazmuni alohida taʼkidlash, ohangdorlik kabi niyatlar bilan bogʻlovchi, soʻz, soʻz birikmasi, gaplar takrorlanadi. Masalan, quyidagi sheʼriy parchada buni koʻrish mumkin:

Yurt bu kun karvonlar boshida nordir,

Yurt bu kun Sharq ichra tengsiz bir diyor.

Yurt bu kun ohuday xoʻp ishvakordir,

Sir kabi seravjdir, Pomirday poydor. (A.Oripov)

Nutqning joʻyaliligi. Nutq tuzishdan oldin bu nutqning joʻyasini – munosib oʻrmini tasavvur qilish kerak. Har qanday nutq ifodalanoqchi boʻlgan axborotning mazmuni, tinglovchi yoki oʻquvchining yoshi, ijtimoiy maqomi, nutqning yozma yoki ogʻzaki ekanligi, nutq vaziyatiga toʻla mos kelishi zarur, joʻyalilik sifati shu asosda yuzaga keladi. Til vositalarini tanlashda shu jihatlarni inobatga olinishi zarur. Masalan, yaqin kishisini yoʻqotgan odamning hissiy-ruhiy holati maʼlum. Shunday odamdan koʻngil soʻrash, unga taʼziya bildirish uchun tuziladigan nutqda «oʻlmoq» maʼnosini ifodalash uchun aynan *oʻlmoq* soʻzini tanlash oʻrinli emas, bu soʻz soʻzlovchi va tinglovchi muloqotidagi mantiqiy-axloqiy munosabat ruhiga mos emas. Bu mazmundagi nutqning joʻyaliligini taʼminlash maqsadida mazkur soʻzning *vafot etmoq, boʻlmay qolmoq, oʻtib qolmoq, olamdan oʻtmoq, olamdan koʻz yummoq, u dunyoga ketmoq* kabi «yumshoqroq» muqobilari qollanadi. Kichkintoylar nutqida, masalan, “*Sogʻlikda koʻrishaylik! Omon boʻlsak, albatta, koʻrishamiz!*” kabi iboralar joʻyalilik sifatidan mahrum boʻladi, chunki ular bola nutqi uchun mutlaqo xos emas. Bunday jumalar kattalar, keksalar nutqidagina mazkur sifatni ola biladi. Yoki “*Bolalarni tarbiyachi oʻz oldiga chaqirib, minnatdorchilik bildiradi*” gapida *minnatdorchilik bildirmoq* iborasi nojoʻya qoʻllangan, shuning uchun bu nutqni joʻyali deb boʻlmaydi. Bogʻcha bolasi va tarbiyachi oʻrtasidagi yosh va maqom farqi mazkur iborani qoʻllashga monelik

qiladi, bunday o'rinda jo'yalilik sifati rag'batlantirmoq so'zini ishlatishni taqozo etadi.

Nutq uslublarining har biri uchun xoslangan til vositalari borligini Siz yaxshi bilasiz. Bir uslubga xoslangan so'z, ibora, sintaktik qurilma yoki shu kabi birlikning boshqasiga o'tkazilishi nojoiz, o'rinsiz hisoblanadi. Bunday holatlarda ham nutqning jo'yaliligi buzilishi mumkin. Bu o'rinda aytish kerakki, jo'yalilik sifatini o'rganishda nutqning yozma va og'zaki shakllarini farqlash lozim, chunki bu nutq shakllarida jo'yalilik o'ziga xos tarzda namoyon bo'ladi. Ma'lumki, yozma va og'zaki nutqning voqe bo'lish sharoitlari bir xil emas, shunga ko'ra bu ikki nutq shaklining o'ziga xoslangan birliklari, grammatik shakllari, sintaktik qolipari bor. Bu holatni hisobga olmaslik natijasida ham nutqning jo'yaliligiga putur yetadi. Albatta, badiiy nutqda jo'yalilik o'ziga xos namoyon bo'ladi.

Nutqning ifodaliligi. Nutq tinglovchi yoki o'quvchiga jiddiy ta'sir qilishi uchun u ham shaklan, ham mazmunan diqqatni o'ziga jalb qila oladigan bo'lishi lozim. Ifodalilik sifatiga sohib bo'lgan nutq bunday vazifani bajarishi mumkin. Bu kommunikativ sifat til vositalarini ifoda maqsadiga to'la muvofiq tarzda tanlash asosida yuzaga keladi. Nutqning turli uslublari bu kommunikativ sifatga turli darajada ehtiyoj sezadi. Masalan, rasmiy ish qog'ozlarida ifodalilikka nisbatan kamroq e'tibor qilinsa, ilmiy uslubda o'rni bilan bir qadar bu sifat kerak bo'ladi. Ifodalilik, ayniqsa, badiiy nutqning zaruriy sifatlaridandir.

Tilda ifodalilikni ta'minlashga xizmat qiladigan imkoniyatlar juda ko'p va xilma-xil. Bunday imkoniyat tilning barcha birliklarida mavjud. Tilning tovush qurilishi, so'z xazinasini, morfologik shakllari, sintaktik birliklari, intonatsiya kabilarning har biri nutq ifodaliligining bitmas-tuganmas manbalaridir. Nutq tuzuvchi bulardan yetarli xabardor bo'lsa, nutqning ifodalilik sifatini ta'minlashga qiyalmaydi.

Tilning so'z xazinasini nutqiy ifodalilikning o'ziga xos asosiy manbalaridan biridir. Ammo tilning lug'at boyligidagi so'zlar bilan frazeologik iboralar solishtirilganda, iboralarning ifodalilik nuqtayi nazaridan imkoniyati sezilarli darajada katta ekanligi yaqqol ko'rinadi. Frazeologik iboralarning deyarli barchasi ekspressivlikka, obrazlilikka, alohida ifodalilikka egadir. Masalan, *kutmagan* so'zi yetti *uxlab tushiga kirmagan* iborasi bilan ma'nodosh, ammo ibora ifodalilik jihatidan so'zdan ancha ustun. Yana qiyoslang: *o'taketgan* – *uchiga chiqqan*; *heqiyos (juda)* – *yer bilan osmoncha*; *albatta* – *turgan gap*; *hech qachon* – *ikki dunyoda (ham)*; *yashirin* – *yeng ichida*. **Frazeologik iboralar** o'z ma'nodoshlari bo'lmish so'zlariga nisbatan, birinchidan, ma'noni kuchli daraja bilan ifodalasa, ikkinchidan, ularda obrazlilik yorqin bir tarzda aks etadi. Frazeologik iboralar turmushdagi turli voqea-hodisalarga guvoh bo'lish, kishilarning xilma-xil harakat-holatlariga baho berish, tajribalarini umumlashtirish asosida xalq chiqargan aniq-tiniq xulosalarning o'ziga xos obrazli ifodalidir. Shuning uchun ham ular nutqning ifodaliligini ta'minlashda betakror vositalardir. So'z san'atining ustalari tildagi bu vositalardan unumli foydalanadilar. Iboralarning asosiy qo'llanish o'rni, yashash joyi, asosan, badiiy uslubdir. Ilmiy va rasmiy uslublarda esa iboralar deyarli qo'llanmaydi.

So'zlarni ko'chma ma'noda qo'llash ham nutq ifodaliligini ta'minlash uchun tunganmas manbadir. Nutqda deyarli barcha asosiy holatlarda ko'chma ma'no emotsional-ekspressiv bo'yoqdorlik kasb etadi. Nutqda so'zlarni ko'chma ma'noda ishlatishning xilma-xil ko'rinishlari mavjud bo'lib, ular ko'chimlar nomi bilan umumlashtiriladi. Ko'chimlarning asosida ikki narsa yoki tushunchani qiyoslash yotadi, ya'ni ikki narsa yoki tushuncha o'rtasidagi muayyan munosabat (o'xshashlik, umumiylik, aloqadorlik kabi) asosida tasviriylik, ifodalilik, aniqlikni kuchaytirish maqsadi bilan ulardan birining nomi ikkinchisiga ko'chiriladi. Ko'chimlarning metafora, metonimiya, sinekdoxa kabi bir necha turlari farqlanadi.

Nutq odobi

Agarchi so'zlarсан, bilib so'zla so'z, So'zing ko'rga ko'zdir, ko'rsin qora ko'z.

Nutq odobi Ritorika – notiqlik san'ati bo'lib, kishidan chuqur bilim, yuksak madaniyat va maxsus ijrochilik salohiyatini talab qilgan. Miloddan avvalgi V-IV asrlarda Yunonistonda yuzaga kelib, miloddan avvalgi III-II asrlarda tizimli fan shaklini olgan. Ritorika inson muloqotining barcha axloqiy, hissiy, mantiqiy sohalarini qamrab oladi. Shuning uchun ritorika nafaqat tadbirkorlik maqsadlarining shakllanishida, balki odamlarning qarashlari, fikrlari, jamoalarning va jamiyat qarashlarining qaror topishida ishtirok etadi. Odamlar bilan muomala qilish san'ati ham har bir kishidan katta mahoratni talab qiladi. Har qanday lavozimga nomzod deb qaralayotgan odamda bunday fazilat bo'lishi va bu fazilat har qanday sharoitda namoyon bo'lishi maqsadga muvofiqdir. Siz mehmonxonada, restoranda, kutubxonada yoki laboratoriyada ishlashingizdan qat'iy nazar, eng muhimi –o'z fikringizni aniq va ravshan ifoda eta olishingizdir. Bu esa sizning muvaffaqiyatingizga zamin yaratadi.

Telefonda so'zlashish odobiga rioya qilasizmi?

Siz telefon orqali kishilar bilan muomala qilish odobini bilasizmi? Agar buni yaxshi bilmasangiz, suhbatdoshingizni ranjitgan bo'lasiz. Telefon orqali muomalani o'rganmoqchi bo'lsangiz, quyidagilarni esda tuting:

- Gapni salom-alikdan boshlang. So'ngra kerakli joyga tushdingizmi yoki yo'qmi, aniqlab oling.
- Telefonda qisqa, lo'nda gaplashishga harakat qiling.
- Suhbatdoshingizdan hol-ahvol so'rab, maqsadga o'ting.
- Asosiy gapingiz tugagandan so'ng tanishingizning gapiga quloq soling, uni diqqat bilan tinglang.
- Sizni telefonda chaqirishsa, "Labbay" yoki "Eshitaman" deb javob bering.
- Telefonda so'zlashayotganda baqirmang.
  - Muloqot chog'ida nutq odobi qoidalariga rioya qiling.
  - Agar boshqa raqamga adashib tushib qolgan bo'lsangiz, darrov uzr so'rang.
- Sizga bexosdan adashib tushgan bo'lib, kechirim so'rashsa, "marhamat, hechqisi yo'q" deb javob bering.
  - Xayrlashishni unutmang. Yaxshi tilak bildirib xayrlashing.

Soʻz – qurol, maqsad esa koʻngil, koʻngil oʻrtanmasa, ehtirosarga toʻlmasa. soʻzda taʻsir boʻlmaydi. Bitta soʻz olamni vayron qiladi, bitta soʻz qoʻrqoqni polvon qiladi. (Jaloliddin Rumi) Nutq odobi deb yuritilgan qoida va koʻrsatmalarda sodda va oʻrinli gapirish, qisqa va mazmundor soʻzlash, ezmalik, huda-behuda gaplarni qoralash, keksalar va ustozlar oldida nutq odobini saqlash, toʻgʻri, rost va dadil gapirishning yuksak ifodasini talqin etish va boshqalar haqida gap boradi. Shu oʻrinda, Kaykovusning shunday fikri bor: “Hamma qobiliyatlarning eng yaxshisi nutq qobiliyatidir. Nutqni juda yaxshi va sanʼatkorona oʻrganib ol, doimo gapga chechan boʻlishga harakat qil. Nutqi shirin kishinning mehribon kishilari ham koʻp boʻladi”.

Odob ziynati

Odobni sershox daraxtga oʻxshatish mumkin. Har bir yoshning, har bir kasb-korning oʻz odobi bor. Inson bolasi goʻdakligidan boshlab ota-onasi, ustozlari, atrofni oʻrab turgan barcha birodarlaridan qanday yashashni, odob-axloq qoidalarini oʻrganib boradi. Xalqimizda “Odobli bola elga manzur”, “Inson odobi bilan goʻzal”, “Odobning avvali salom” kabi maqollar mavjud. Darhaqiqat, odob “Assalomu alaykum”dan boshlanadi. Hatto oʻzbek xalq ertaklarida ham yovuzlik ramzi hisoblangan baʼzi obrazlar tilida “Gar saloming boʻlmasa, bitta yamlab yutardim” degan jummalarni uchratamiz. Bu soʻzni hamma vaqt, har qanday joyda bir xilda, toʻliq, sof talaffuzda qoʻllamoq kerak. Talaffuzning sofligi, toʻgʻriligi, jummalarning oʻrinli tanlanishi va eng muhimi, sermazmun boʻlishi nutqimizning taʻsirchanligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Kaykovus oʻzining “Qobusnoma” asarida Oʻgʻli Gilonshohga aytgan pand-nasihatlarini bilan tanishaylik. “Men dunyoda nima hosil qilgan boʻlsam, sening oldingga qoʻydim, toki oʻzingga bino qoʻymagaysan, kattalarga hurmat, kichiklarga izzat-ikrom koʻrgizgaysan va insonga nomunosib ishlarni qilmagaysan, padaringga laʼnat keltirmagaysan”.

Odob – inson ziynati

Inson uchun chiroyli odob, xulq va yaxshi tarbiya oltindan, har qancha boylikdan ham qadrli, ustun va afzaldir. Chunki, boylik bilan ham topilmaydigan narsalar xushxulqlik, chiroyli muomala bilan topilishi mumkin. Boylik, asosan, insonning oʻziga foyda bersa, chiroyli odob bilan kishi barchaga manfaat yetkazadi. Boylik bilan berkitib boʻlmaydigan baʼzi ayb-kamchiliklar chiroyli odob, xulq-atvor bilan yopilishi mumkin. Shu jihatdan odob-axloq boylikdan bir necha marta ustun turadi. Bu haqda Alisher Navoiy “Nazmul Javohir”da shunday yozadi:

Oltin-kumush etma davlat kunidin,
Kim, tortar adab ulusni mehnat kunidin.
Gar yoʻqtur adab, ne sud oltun unidin,
Elning adabi xushroq erur oltunidin.

Xalqda “Inson – shirin soʻzning gadosi” degan naql bor. Haqiqatan shirin soʻz inson qalbini yumshatadi, uni gʻazabdan muloyimlikka, qahrdan mehr sari torta boshlaydi. Shirin soʻz bilan qanchadan-qancha urishib qolganlar bir-birlarini kechiradilar. Shu birgina shirin soʻz tufayli yillab amalga oshmay yurgan ishlar bitadi. Shu birgina shirin soʻz tufayli ikki millat bir-biri bilan oshno tutiladi,

dushmanlar o'zaro og'a-iniga aylanadilar. Demak, shirin so'zning quvvati kuchli, shirin muomalasi bilan kishi ko'pgina narsalarga erishar ekan.

Mavzuga oid savollar

1. Til vositalarini ifoda maqsadiga to'la muvofiq tarzda tanlash asosida nutqning qaysi kommunikativ sifati yuzaga chiqadi?
2. Nutqning to'g'riligi sifatini ta'minlashda nimalarni hisobga olish lozim?
3. Jo'yalilikni ta'minlashda sinonimlardan qanday foydalaniladi?
4. Nutqning ifodalilik sifati tilga xos qaysi vazifani butun ko'lami bilan namoyon etadi?
5. Ko'chma ma'no va emotsional-ekspressiv bo'yoq haqida nimalarni bilasiz? Ko'chimlarning qanday turlarini bilasiz?

Mustahkamlash uchun mashq va topshiriqlar

1-topshiriq. Berilgan misollarda adabiy til me'yorlariga nomuvofiq qo'llangan, ammo badiiy vazifa bajargan birliklarni izohlang va yozing.

1. Gulsara tim qora tuflisini do'qillatib xonamga kirdi. – E, qaldirg'ochmi u? Yaxshi odamlarning uyiga in qo'yadi deyishadi... Kampliment emas, Quvvatjon... Singlimmi uyida den rojdeniyada edik. Uning eri shishkalardan. Sudy. (Sh. Xolmirzayev) 2. Hademay bir-ikkita sovlig'im qo'zilaydi. Og'iz ichgali bemalol tashrif buyurishlaring mumkin. (Sh. Xolmirzayev) 3. Akalari izidan Samarqand borsa, "Ko'nglim shuni xohlati, borib aytinglar otamga", – deb ularni qaytarib yuborgan ekan. (Erkin A'zam) 4. Yo'q, qorin janoblari to'qlar, ertalab baliq yegan edik, faqat choy bo'lsa kifoya, – dedi u kulib. (N. Aminov)

2-topshiriq. Hassos shoir Erkin Vohidovning "So'z latofati" kitobidan olingan matnni o'qing. Maqolni qo'llashda nutqning aniqligi va mantiqiyligiga yetkazilgan zarar haqida shoirning mulohazalariga munosabat bildiring.

Xalqda "Mehmon otangdan aziz", "Ustoz otangdan ulug'" degan hikmat bor. Biror aqlli zot, otadan ulug', otadan aziz inson bo'lmaydi deb aytingan, chog'i, keyingi vaqtda "Mehmon otangdek aziz", "Ustoz otangdek ulug'" deyish urf bo'ldi. Otadan ulug' va aziz kishining yo'qligi – haqiqat. Aynan shuning uchun ham bu tashbeh ishlatiladi.

Maqolni tahrir qiluvchi oshnolarga maslahatim bor: Agar "–dan" o'miga "–dek" qo'shishni juda xohlasangiz, xalqning boshqa bir iborasi borki, uni shunday tahrir qilsa, savobli ish bo'ladi. "To'yular qiling, qamishdan bel bog'lab xizmat qilay", – deyidilar. Aslida, qamishdan bel bog'lash emas, qamishdek bel bog'lab xizmat qilish to'g'riroq bo'ladi.

3-topshiriq. Matnni ko'chiring. Nutqning boyligini ta'minlayotgan ma'nodosh so'z va iboralarni aniqlang.

Amir bo'lamiz – ko'ngli ochiq, qo'li ochiq, aksariyat savdo ahliga xos kirishimli, sal narsaga yon beruvchi yigit. U menga juda mehribon, «bolajonim»lab boshiga ko'taradi. Qisqasi, xudo berganini birodarlari bilan bo'lishadigan hotamtoy, muruvvatli inson. Uning tog'amizga nisbatan ham kek-g'arazini sezmaganiman, hamisha bag'rini ochib muomala qiladi. To'g'ri, andak kinoya aralash, andak

piching-u istehzo bilan. Ammo bunga ham tog'amizning o'zi aybdor. Sababi menga qorong'i bu ziddiyat tog'a-jiyanning o'rtasida azaldan bor edi. Bu, tabiatan bir-birini xush ko'rmaslik – iqi suymaslikmi yoki arzimasi bir narsadan boshlangan bolalik arazining tobora chuqurlashib adovat chohida aylanganimi, ishqilib, men bilmayman. Bobomizning kenjatoy-erkatoyi xarxasha-yu janjal evaziga boshqalardan undirgan neki narsasi bo'lsa, menga ilingani-ilingan edi, «o'gay» jiyani — Amirga esa odatdagi yovqarashdan o'zga hech vaqo yo'q. (*Erkin A'zam*)

4-topshiriq. Berilgan matnda grammatik vositalar noto'g'ri qo'llangan o'rinlarni aniqlang.

Bozor iqtisodiyoti

G'arbga bozor iqtisodiyoti deganda, iqtisodiy yechimlar, asosan, markazlashmaga tarzga qabul qilinadigan iqtisodiyot tushuniladi. Bozor iqtisodiyotini faoliyat ko'rsatishi, asosan, bozor mexanizmlari orqali amalga oshiriladi. G'arb adabiyotida bozorni ko'pgina ta'riflari mavjud. Lekin ularning hammasi shunda iboratki, bozor mustaqil ravishda qarorlar qabul qiluvchi alohida xo'jalik yurituvchi subyektlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar, aloqalar shakli hisoblanadi.

Har doim ham bozor iqtisodiyoti sharoitiga erkin bozor bo'lmay, balki raqobatli bozor o'z faoliyatini ko'rsatadi. Uning faoliyat ko'rsatishi uchun dastavval mulkchilikning xilma-hil shakllarining (xususiy, kooperativ, aksiyadorlik, davlat va boshqalarni) ro'yobga chiqarishini va bozor infrastrukturasi vujudga keltirishining talab etadi. (Nurmatov N.J. va boshqalar. Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti. Toshkent, 2011)

5-topshiriq. Berilgan gaplarni hozirgi uslubiy me'yorlarga mos ravishda qayta tuzing. Ular o'rtasidagi farqli jihatlarni ayting.

1. Sohibqiron hayratda anchagacha so'z topolmay, bu vayrona ichidagi nuroniy qariyalarga qarab uzoq turdilar, – ul sizningdur, biz olmaymiz... Illo, bizga ash'oridin aytsin. 2. Aytmaydur, – deyishdi chollar. – Qo'rg'onimiz atrofida yer quchib nigun bo'lgan yarim elatimiz hurmati, hozir Oллоh aning dilig'a hikmat kalomini solmag'ay... 3. Norasidani ko'rdingmu? – dedilar Schibqiron bosh ko'tarmay. 4. Alar dunyo ishlari ila tamom band. Men alarga ilohiy sehriyat borligini eslatib, dillarini tikanak sim yanglig' chirmagan dunyo ishlaridin sal chalg'itishga urunamen. 5. Dayrda ko'p savob-u gunoh ishlarni qildik. Har neki bo'lsa, Oллоhning madadi, bandasining tadbiri biladur. (Asqad Muxtor)

Mavzuga oid testlar

1. So'zlovchi boy, shirali nutq tuza bilishi uchun uning, eng avvalo...
2. ko'p tillarni mukammal o'rganishi zarur
3. so'z zahirasi ko'p bo'lishi zarur
4. nutq so'zlash mahoratiga ega bo'lishi zarur
5. tashqi ko'rinishi yoqimli bo'lishi zarur
2. A.Navoiy o'z asarlarida qancha so'z ishlatga?
- A) 26034 ta B) 21000 dan otiq C) 18000 D) 223460 ta so'z

3. Matnda soʻz, soʻz birikmasi va gap takroridan qochishning eng qulay yoʻllaridan biri

- A) maʼnodoshlik asosida bir xillikdan qochish
- B) antonimlarni koʻp qoʻllash
- C) paronimlarni koʻp qoʻllash
- D) omonimlarni koʻp qoʻllash

4. Yaqin kishisini yoʻqotgan odamdan koʻngil soʻrash, unga taʼziya bildirish uchun tuziladigan nutqda ishlatib boʻlmaydigan soʻz berilgan qatorni toping.

- A) vafot etmoq B) oʻlmoq C) boʻlmay qolmoq D) olamdan oʻtmoq

5. Sogʻlikda koʻrishaylik! Omon boʻlsak, albatta, koʻrishamiz! Ushbu koʻrinishdagi gaplar qaysi qatlam nutqida uchramaydi?

- A) ishchilar B) ayollar C) erkaklar D) bolalar

6. Bolalarni tarbiyachi oʻz oldiga chaqirib, minnatdorchilik bildiradi gapida joʻyali qoʻllanmagan soʻzni toping.

- A) tarbiyachi B) bolalarni chaqirib
- C) minnatdorchilik bildiradi D) joʻyalilik buzilmagan

7. Amir boʻlamiz — koʻngli ochiq, qoʻli ochiq, aksariyat savdo ahliga xos kirishimli, sal narsaga yon beruvchi yigit. U menga juda mehribon, bolajonim»lab boshiga koʻtaradi. Qisqasi, Xudo berganini birodarlari bilan boʻlishadigan hotamtoy, muruvvatli inson. Uning togʻamizga nisbatan ham kek-gʻarazini sezmaganiman, hamisha bagʻrini ochib muomala qiladi. Ushbu matndagi maʼnodoshlik qaysi soʻz turkumi doirasida yuz bergan?

- A) ot B) sifat C) feʼl D) ravish

8. Yomon niyat bilan deyarli aybi yoʻq odamning faoliyatidan ayb topishga harakat qilmoq maʼnosini beruvchi ibora qoʻllangan qatorni toping.

- A) qildan qiyiq axtarmoq B) yer tagida ilon qimirlasa bilmoq
- C) yogʻ tushsa yalaguday D) jon-jonidan oʻtmoq

9. Yetti uxlab tushiga kirmagan iborasi bilan maʼnodosh boʻlgan iborani toping.

- A) koʻnglining koʻchasi B) xayolining koʻchasiga kelmagan
- C) tuyaning dumi yerga tekkanda D) lom-lim demaslik

10. ...turmushdagi turli voqea-hodisalarga guvoh boʻlish, kishilarning xilm-xil harakat-holatlariga baho berish, tajribalarini umumlashtirish asosida xalq chiqargan aniq-tiniq xulosalarning oʻziga xos obrazli ifodalaridir. Nuqtalar oʻrnini toʻldiring.

- A) iboralar B) tasviriy ifodalar C) sinonimlar D) koʻp maʼnoli soʻzlar

13-MAVZU. MATN VA UNING KO'RINISHLARI.

Reja:

1. Matn haqida umumiy tushuncha.
2. Matnning hajmiga ko'ra turlari.
3. Matnning uslubiy xususiyatiga ko'ra turlari.
4. Matnning maqsadiga ko'ra turlari.

Tayanch so'z va iboralar: matn, mikro va makro matn, ilmiy-ommabop matn, matn tuzilishi, matn elementlari.

O'zaro va tarkiban bog'langan gaplar ketma-ketligidan iborat yozma yoki og'zaki shakldagi yaxlit birlik *matn* sanaladi. Matn tuzuvchi muayyan voqea-hodisa yoki narsa, shaxs haqida hikoya qilish, ularni tasvirlash yoki ular haqida muhokama yuritish kabi maqsadlarni ko'zda tutishi mumkin.

Tilshunos E.Qilichev «Matnning lingvistik tahlili» deb nomlangan kitobida «Matn – hamma elementlari o'zaro zich aloqada bo'lgan va avtor nuqtai nazaridan ma'lum bir maqsadga yo'naltirilgan nominativ – estetik axborotni ifodalovchi murakkab tuzilma» degan ta'rifni keltiradi.

Ma'lum voqelik haqida tasavvur (ma'lumot) beradigan bir yoki bir necha sintaktik birliklardan tashkil topgan nutqiy butunlik matn hisoblanadi. Matn og'zaki yoki yozma nutqqa xos bo'lishidan qat'i nazar, ikki xil ko'rinishda bo'ladi: dialogik va monologik. Dialogik matn ikki va undan ortiq suhbatdoshning turlicha mazmundagi fikr-axborot almashinuvidan iborat. Ikki kishi o'rtasidagi dialogik nutq savol-javob, buyruq-javob, xabar-e'tiroz kabi mazmunlarni ifodalab, fikr xususidagi tasdiq yoki inkorni, ziddiyat yoki munozarani bildiradi. Ko'p kishilik dialoglarda suhbat mavzusi savol-javobdan iborat bo'lmay, o'rtaga tashlangan savol, taklif, da'vat, biror xabar, dalillar bilan xulosalanadi. Dialogik matn tarkibida so'roq olmoshlari, muomala odobiga oid so'z va iboralar, yuklamalar, undovlar, kirish so'zlar keng qo'llanadi. Bunday matndagi gaplar, asosan, sodda gaplardan tashkil topadi, sodda gaplarning bir tarkibli turlari, to'liqsiz gaplar, so'z-gaplar faol ishlatiladi. Dialogik matn so'zlashuv uslubi va badiiy uslubga xosdir.

Tavsifiy (monologik) matn so'zlovchi yoki yozuvchi tomonidan bayon etilgan voqeahodisa, narsa yoki shaxs tasviri, tavsifi yoxud xabar, ma'lumot bayonidir. Maqola, insho ham tavsifiy matnning bir turi sanaladi. Ma'lum voqeahodisalarga, narsa va shaxslarga oid fikr-mulohaza bildirish, ularni badiiy-tasviriy vositalar yoki dalillar bilan ta'riflash, izohlash, isbotlash, asoslash tavsifiy matnga xos xususiyatlardandir. Shuning uchun bunday matnda belgi-xususiyatni ifodalovchi so'zlar, atamalar, modal so'zlar, fe'lining funksional shakllari, ravishlar faol qo'llanadi. Tavsifiy matn yaratishda uyushiq bo'laklar, ajratilgan gap bo'laklari, atov gaplar, qo'shma gap ko'rinishlaridan keng foydalaniladi. Tavsifiy matn ilmiy, publitsistik, rasmiy-idoraviy, shuningdek, badiiy uslubga xosdir.

Matn – nutqiy jarayon mahsuli bo‘lgan, tugallangan, yozma shaklda mavjud bo‘lgan, adabiy shakllangan, superfrazali birliklardan tuzilgan, leksik, grammatik, logik, stilistik aloqalar bilan bog‘langan, aniq maqsadli va pragmatik quibhnali nutqiy asar.

Matn hajm va mazmun belgisiga ko‘ra ikkiga bo‘linadi: 1.Hajm belgisiga ko‘ra matn tiplari. 2.Ifoda maqsadi va mazmun belgisiga ko‘ra matn tiplari.

Hajm belgisiga ko‘ra matn turlari. Matn gapdan ko‘ra yirik hajmli aloqa vositasi, nutqiy faoliyat mahsuli, muayyan qonuniyatlar asosida shakllangan yozma nutq ko‘rinishidir. Matnni hajm belgisiga ko‘ra ikkiga ajratamiz: **Mikromatn** (minimal) va **makromatn** (maksimal) **matn**.

Matn – struktural jihatdan gapdan yirik sintaktik butunlik. Demak, gaplardan tashkil topadi. Yashirin mazmun sifatida havola qilinayotgan ma’nolar so‘zning ma’no strukturasi bilan bog‘liq. Mazkur gap o‘zidan keyin keladigan izohlovchi yoki kengaytiruvchi gaplar bilan bir butunlik hosil qilgandagina matn deyish to‘g‘ri bo‘ladi.

Makromatn (maksimal) **matn** deyilganda keng ko‘lamdagi voqealarni yoritish ehtiyoji bilan yuzaga kelgan butunlik nazarda tutiladi. Makromatn mikromatnlardan tashkil topadi. Eng kichik butunlik abzasga, eng katta butunlik esa bob (qism yoki fasl)larga to‘g‘ri keladi. Bunday matn tarkibida epigraf, so‘zboshi (muqaddima), so‘ngso‘z (epilog) kabi yordamchi qismlar ham ishtirok etishi mumkin. Ular asar mazmuni va g‘oyasiga, shuningdek, mavzuning tanlanishi va yoritilishiga oid ayrim masalalarga qo‘shimcha izoh, sharh bo‘lib keladi. Maksimal matn tashqi jihatdan turlicha shakllangan bo‘ladi.

Makromatnning tashkillanishini quyidagi sxema asosida yanada yaqqolroq ko‘rishimiz mumkin:

Makromatnning eng kichik birligi abzasdir. Abzas bir mazmuniy butunlik bo'lib, «matnning bir xat boshidan keyingi xat boshigacha bo'lgan qismi» hisoblanadi. Abzas **qisqa xabar** (abzasda aytilmoqchi bo'lgan mavzu haqidagi dastlabki, qisqacha xabar), **oldingi xabar bilan keyingi xabarni bog'lovchi vositalar** (bog'lovchi vositalar abzasni o'zidan oldingi abzasga bog'laydi, shuningdek, abzas ichidagi xabar jumllarini bir-biriga bog'laydi), **xabarning to'ldirilishi** (dastlabki xabar to'ldiriladi, izohlanadi, sharhlanadi) va **xulosa** (xabar yakunlanadi, natija aytiladi) qismlarni o'z ichiga oladigan butunlikdir.

Matn **uslubiy mohiyatiga ko'ra ilmiy matn** (tezis, maqola, ma'ruza, annotatsiya, taqrizlar), **badiiy matn** (nasriy va nazmiy asarlar), **rasmiy matn** (ma'lumotnoma, qaror, buyruq, tavsifnoma, tavsiyanomalar), **ommabop matn** (maqola, suhbat, tabrik va xitob nutqi matnlari) kabi tarmoqlarga bo'linadi.

Matnning **maqsadiga ko'ra** quyidagi turlari farqlanadi: 1) hikoya matni; 2) tasviriy matn; 3) muhokama matni.

Muayyan voqea-hodisa yoki narsa. shaxs haqida hikoya qilish maqsadida tuzilgan matn **hikoya matni** sanaladi. Hikoya matni ko'proq so'zlashuv va badiiy asarlarda qo'llanadi.

Muayyan voqea-hodisa yoki narsa, shaxsni tasvirlash, tavsiflash, ta'riflash maqsadida tuzilgan matn **tasviriy matn** sanaladi. Tasviriy matn so'zlashuv, badiiy asarlar va boshqa nutq shakllarida qo'llanadi.

Muayyan voqea-hodisa yoki narsa, shaxs haqida muhokama yuritish, mulohaza bildirish maqsadida tuzilgan matn **muhokama matni** sanaladi. Muhokama matni ko'proq ilmiy asarlarda, shuningdek, badiiy, so'zlashuv va boshqa nutq shakllarida qo'llanadi.

Matn tarkibidagi gaplar tuzilishiga ko'ra sodda ham, qo'shma ham bo'laverishi mumkin. Ular mazmunan va mantiqan bir-biri bilan bog'langan bo'ladi. Muayyan so'z va grammatik shakllar bu bog'lanishni ko'rsatib turadi.

Mavzuga oid savollar

1. Matn so'ziga ta'rif bering.
2. Hajm belgisiga ko'ra matn qanday turlarga bo'linadi?
3. Matn uslubiy mohiyatiga ko'ra qanday turlarga bo'linadi?
4. Matnning maqsadiga ko'ra turlari haqida ma'lumot bering.
5. Kontekst deb nimaga aytiladi?

Mustahkamlash uchun mashq va topshiriqlar

1-topshiriq. O'qing. Matning hajmiga ko'ra turini aniqlang.

1.Ko'rgazmalar — reklama faoliyatini yo'lga qo'yish potentsial iste'molchilarga yangi mahsulot uni qo'llash sohalari va sotib olish imkoniyatlari haqida axborot berish, ishlab chiqaruvchilar o'rtasida xo'jalik aloqalarini oqilona yo'lga qo'yishga yordam beruvchi tijorat axborotini almashish uchun o'tkaziladi.

2.Yarmarkalar — ma'lum bir davr oralig'ida, vositachilar, tashkilotlar vakillari ishtirokida, manfaatdor aniq sotuvchilar va xaridorlarning bu yerda taqdim

etilgan tovarlarga kontraktlar va bitishuvlar tuzishlari uchun o'tkaziladigan tadbirlardan iboratdir.

3. Tashqi iqtisodiy aloqalar rivojlanishi, dunyoning juda ko'p mamlakatlari bilan turli sohalarida hamkorlikning o'rnatilishi o'zbek tilida yangi-yangi terminlarning paydo bo'lishiga sabab bo'lmoqda. Bu yangi terminlar sirasida iqtisodiy terminlarni ham kiritishimiz mumkin va bu terminlar tilimizda o'ziga xos o'rinni egallab kelmoqda. (A. Omonov, T. Qoraliyev. Banklarda buxgalteriya hisobi. Toshkent, 2014)

2-topshiriq. Matning uslubiy mohiyatiga ko'ra turini aniqlang. Sohaga oid atamalarni ajratib yozing va izohlang.

Hozirgi dunyoning ko'pchilik mamlakatlarida aralash iqtisodiyot mavjuddir. U ham davlat, ham xususiy sektorga ega. «Aralash iqtisodiyot» termini odatda, Shimoliy Amerika, Yevropa, Yaponiya mamlakatlarining iqtisodiyotini tavsiflash uchun ishlatiladi. Odatda, bugungi kunda davlat jamiyatning iqtisodiy hayotida ikki sababga ko'ra ishtirok etadi:

— u jamiyatning ayrim talablarini ularning o'ziga xos xususiyatlari (armiyani saqlash, qonunlarni ishlab chiqish, yo'l harakatini tashkil etish, epidemiyalar bilan kurashish va hokazolar)ga ko'ra, faqat bozor mexanizmi asosida imkoni bo'lganidan ko'ra, yaxshiroq qondirishi mumkin;

— u bozor mexanizmlari faoliyatining salbiy oqibatlari (fuqarolar farovonligi — boyligidagi haddan tashqari katta farq, tijorat firmalarining faoliyatidagi atrof-muhitga yetkazilishi)ni yumshatishi mumkin. Shuning uchun XX asming oxiri tamadduni (sivilizatsiyasi) uchun aralash iqtisodiyot tizimi ko'pchilik hollarda qo'llanilishi ko'plab kuzatiladigan bo'lib qoldi. (O. Bobojonov, K. Jumaniyozov. Moliyaviy hisob. Toshkent-2002)

3-topshiriq. Matnni o'qing va uni kengaytiring.

Salomlashish — qadimiy odat. Dunyodagi barcha madaniy xalqlar o'zaro insoniy muloqot — muomala-munosabatni salomdan boshlashadi. Har bir xalqning salomlashish bilan bog'liq o'z urf-odatlari bor. Hindlar qo'l kaftlarini birlashtirgancha, peshonalariga tirab, afg'onlar yuzlarini yuzlariga suykagancha kift urishtirib salomlashsa, inglizlar bosh kiyimini olib, yengil ta'zim qilishadi.

Biz, o'zbeklar, barcha islom dunyosi xalqlari singari bir-birimizni ko'rganimizda "assalomu alaykum" deya, qo'l olishib ko'rishamiz.

Xalqimizning o'ziga xos tabiatini, lutfkorligini, urf-odatlarini hammamizga jonday aziz, qadrdon bo'lib qolgan «Salom» so'zisiz tasavvur qilolmaymiz. Odanning kimligini uning salomi belgilaydi. (M. Sattor)

4-topshiriq. Berilgan gaplardagi nuqtalar o'rmiiga fikrga mos tarzda birikmalar qo'shing, gap bo'laklarini uyushiq yoki ajratilgan bo'laklar hisobiga kengaytiring.

1. ... men "muboraknoma"ni o'qitib ko'rgan ekanman (S. Ahmad). 2. Onajonim, ... men ham bir kun shavqqa to'larman (A. Oripov). 3. Bir ko'rdim men uni — shunchalar go'zal, Oydan-da go'zaldir, ... go'zal! (Cho'lpon). 4. Har birimiz o'z maktabimiz, ... esladik. 5. Nahotki u erta-indin uzoq ayriqliq boshlanishini ...

..., yuragi ezilmaydi. (O.) 6. Boyagi yigitning, ... qo'li gul ekan (P. Q.). 7. Biz Toshkentdan janubga — ... tomonga qarab yura boshladik.

5-topshiriq. Matning hajmiga ko'ra turini aniqlang. Matnda keltirilgan sohaga oid ma'lumotlarni "Insert" jadvaliga joylashtiring.

Iqtisodiyot

Iqtisodiyot — yunoncha "ekonom" va "oykos" so'zlari birlashmasidan kelib chiqqan bo'lib, "ekonomika" qishloq xo'jalik asoslari haqida fan degan ma'noni anglatadi. "Ekonomika" so'zi ommaviy o'zbek lug'atiga o'tilganda "iqtisodiyot" atamasiga o'zgaradi. Iqtisodiyot cheklanmagan ehtiyojlarni, cheklangan resurslardan samarali foydalanib boshqarishni o'rganuvchi fan. U:

– kishilar tomonidan mehnatni qo'llagan holda inson uchun zaruriy bo'lgan ne'matlar, hayot sharoitlari va vositalarini yaratish orqali tirikchilikni ta'minlash, ehtiyojlarni qondirishda foydalaniladigan xo'jalik vositalar, obyektlar, jarayonlar majmui. Ishlab chiqarish, ayriboshlash, taqsimot, iste'mol sohasidagi ijtimoiy munosabatlarni qamraydi;

– muayyan mamlakatning milliy xalq xo'jaligi yoki uning bir tarmog'i (transport iqtisodiyoti, qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti va boshqalar;

– xo'jalikning u yoki bu tarmog'ini, mintaqa xo'jaligini, ishlab chiqarishni tashkil etish usullari va shakllarini, shuningdek, ishlab chiqarishni boshqarishni o'rganadigan iqtisodiyot fanlari (sanoat iqtisodiyoti, savdo iqtisodiyoti va boshqalar) (Hasanov B.A. va boshqalar. Boshqaruv hisobi. Toshkent- 2005)

"Insert jadvali" usuli

√	+	-	?

IZOH:

- √ men bilgan ma'lumotlarga mos;
- + men bilgan ma'lumotlarga zid;
- men uchun yangi ma'lumot;
- ? men uchun tushunarsiz yoki ma'lumotlarni aniqlash, to'ldirish talab etiladi.

Mavzuga oid testlar

1. «Matnning lingvistik tahlili» asari muallifi kim?
A) A.Qilichev B) I.Pavlov C) V.Tomsen D) R.Galperin
2. Matn hajmiga ko'ra qanday turlarga bo'linadi?
A) makromatn va mikromatn B) ilmiy va badiiy
B) rasmiy va publitsistik D) rivoya va muhokama matn
3. ... – bu leksik yoki grammatik birlik asosida ifodalangan ma'no yoki tushunchani oydinlashtirish uchun keltirilgan, tuzilgan minimal nutq birligi. Nuqtalar o'rnini to'ldiring.
A) kontekst B) havola C) sitata D) matn
4. Matn uslubiy mohiyatiga ko'ra qanday turlarga bo'linadi?
A) makromatn va mikromatn B) ilmiy, rasmiy, ommabop va badiiy
C) rasmiy va publitsistik D) rivoya va muhokama matn
5. O'zaro va tarkiban bog'langan gaplar ketma-ketligidan iborat yozma yoki og'zaki shakldagi yaxlit birlik ... sanaladi.
A) kontekst B) havola C) sitata D) matn
6. Muayyan voqea-hodisa yoki narsa, shaxsni tasvirlash, tavsiflash, ta'riflash maqsadida tuzilgan matn ... sanaladi.
A) tasviriy matn B) hikoya matni C) muhokama matni D) og'zaki va yozma
7. Muayyan voqea-hodisa yoki narsa, shaxs haqida hikoya qilish maqsadida tuzilgan matn ... sanaladi.
A) hikoya matni B) tasviriy matn C) muhokama matni D) og'zaki va yozma
8. Muayyan voqea-hodisa yoki narsa, shaxs haqida muhokama yuritish, mulohaza bildirish maqsadida tuzilgan matn ... sanaladi.
A) hikoya matni B) tasviriy matn C) muhokama matni D) og'zaki va yozma
9. Nutq ... shakllarda namoyon bo'ladi?
A) hikoya matni B) tasviriy matn C) muhokama matni D) og'zaki va yozma
10. Matnning kirish qismi mavzuning necha foizini tashkil etishi kerak?
A) 20 B) 30 C) 10 D) 50

14-MAVZU. HUJJAT TURLARI VA ULARNING XUSUSIYATLARI.

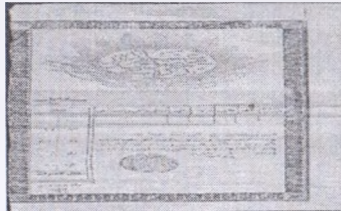
Reja:

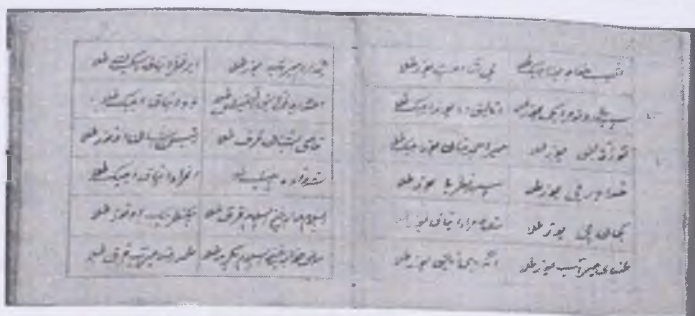
1. Hujjatchilik tarixi haqida.
2. Ish yuritish hujjatlariga qo'yiladigan talablar.
3. Ish yuritish hujjatlarining qo'llanish doirasi, maqsad va vazifalariga ko'ra turlari.

Tayanich so'z va iboralar: hujjat, tasniflash, hujjat rekvizitlari, rasmiylik, hujjatchilik, hujjatlashtirish, zaruriy qismlari, lisoniy talablar, qoliplashgan birikmalar.

Hujjatchilik tarixi

O'zining qadimiy va boy tarixiy an'analariga ega bo'lgan o'zbek davlatchiligi, o'z ish yuritish tarixiga ega. Davlatchilikning boshlang'ich shakllarida, hali yozuv bo'lmagan paytlarda, ma'lum odat tusiga kirgan og'zaki huquqiy me'yorlar asosida ish olib borilgan. Ular yordamida davlatlararo va mamlakat ichidagi, shaxslararo va oilaviy munosabatlar, jinoyatga qarab jazo belgilash, tartib va intizom masalalari yo'lga qo'yilgan. Yozuv paydo bo'lgandan keyingi davrlar mahsuli hisoblanadigan qonun, farmon va farmoyishlar hamda boshqa mazmundagi hujjatlarning amaldagi ko'rinishlari ham aynan ana shu hujjatlarning davomidir. O'zbek davlatchiligining ma'lum bir bosqichi arablar istilosi bilan bog'liq ravishda yuzaga kelgan musulmon huquqi bilan bog'liq bo'lib, u Qur'oni Karim va hadislar shaklidagi urfodatlarni izga soluvchi hujjatlar majmuini qamrab oladi. Ular uzoq yillar davomida jamiyatni boshqarish va tartibga solishning asosiy ma'naviy-huquqiy hujjatlari bo'lib kelgan. Huquq doirasida amal qiluvchi asosiy hujjatlardan biri – yer egaligi bilan bog'liq bo'lgan vaqfnomalar sanaladi. Vasiqa ham qadimda keng tarqalgan hujjat turlaridan biri bo'lib, mulkka bo'lgan egalikni bildirib, kishilar o'rtasidagi munosabatlarni huquqiy asosga qo'yuvchi hujjat sanalgan va qozilar tomonidan tasdiqlangan. Amir Temur davrida ham soliqqa oid ish yuritish ana shu ko'rsatmalarga asoslangan. O'rta asrlarda ish yuritish huquqiy maqomga ega bo'ldi, davlat mahkamasida munshaot tizimi shakllandi va qator hujjat turlari paydo bo'ldi. O'zbek tilining rasmiy-idoraviy til sifatida qo'llanishi qoraxoniylar hukmronligi davrida boshlandi. XX asrdan so'ng o'zbek xonlari va amirlari saroylarida yozilgan turli xil hujjatlar o'ziga xos mazmuni, muayyan tartibi va nutqiy qolipi bilan ajralib turdi. ⊗ Berilgan so'z va iboralarning ma'nosini bilib oling munshaot, yorliq, patta, noma, chopar, munshiy, farmoni oliy, mirzaboshi, devonbegi, mahkama, nutqiy qolip

Yodingizda tuting! Hujjat – (arab “guvohnoma, isbot, dalil”) axborot qayd etilgan hamda uni vaqt va makonda uzatish imkonini beruvchi moddiy obyekt.

Normativ (me’oriy) hujjat deb faoliyatning har xil turlari yoki ularning natijalariga doir qoidalar, umumiy tamoyillar va xususiyatlarni belgilab beruvchi hujjatga aytiladi.

Hujjat aylanishi– hujjatlarning muassasada ularning yaratilishi yoki qabul qilinishidan boshlab ijrosi yakunlangunga yoki jo’natilgunga qadar harakatlanishi demakdir.

Elektron hujjat – elektron shaklda qayd etilgan, elektron raqamli imzo bilan tasdiqlangan va hujjatni identifikatsiya qilish imkoniyatini beradigan boshqa rekvizitlariga ega bo’lgan axborot.

Hujjatlarni to’g’ri va bexato yozish savodxonlik va yozma nutq madaniyati ko’rsatkichidir. Yozma nutqning rasmiy uslubida, asosan, quyidagi munosabatlar doirasidagi hujjatlar tuziladi:

1. Huquqiy munosabatlarga oid: qonun, fuqarolik va jinoyat aktlari, nizom, shartnoma va boshqalar.
2. Idoraviy-ma’muriy shaklga oid: dalolatnoma, buyruq va farmoyishlar, turli ish qog’ozlari (ariza, tavsiyanoma, tilxat, ma’lumotnoma kabi).
3. Diplomatik munosabatlarga doir: bayonot, nota, bitim, memorandum va boshqalar.

Oktyabr to’ntarishidan keyin sho’rolar tuzumi iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotning barcha sohalarini o’zining istibdod yo’rig’iga soldi. Butun mamlakatdagi hujjatchilik, idoraviy ish yuritish tamoyillari ham bu yo’riq sirtmog’idan chetda qolmadi. Mohiyatan o’ta g’irrom til siyosati tufayli milliy jumhuriyatlardagi tillarning ijtimoiy mavqeyi pasayib bordi. Turkiston o’lkasining 1918-yildagi Asosiy qonunida o’zbek va rus tillari davlat tili deb e’lon qilingan. Holbuki o’sha davrdagi o’lka nufusining 37 foizini o’zbeklar, 35 foizini qirg’izlar (qozoqlar bilan birga), 17 foizini tojiklar va atigi 7 foizinigina ruslar tashkil etar edi. Bu hol hisobga olinsa, davlat tilini belgilashdagi mantiqning sog’lom emasligini aniq ko’rish mumkin. Tabiiyki, rasman o’zbek va rus tillari davlat tili deb e’lon qilingan bo’lsa-da, amalda idoraviy ish yuritish rus tilida olib borilavergan.

O'zbek tiliga davlat tili maqomi berilgan bugungi kunda hujjatchilikning shakllanishi uchun butun imkoniyatlar ochildi.

Muassasa, tashkilot, korxon va birlashmalardagi ishni ishlab chiqarish taraqqiyotiga muvofiq tashkil etishda, umuman, boshqaruv sohasida hujjatlarning o'rni va ahamiyati beqiyosdir. Ayni paytda, hujjatlar matnini tuzish boshqaruv apparati faoliyatidagi eng sermehnat va sermashaqqat jarayondir. Bu jarayonning oqilonaligi va samaradorligini oshirmasdan turib, umumiy boshqaruv madaniyatini yuksaltirib bo'lmaydi. Jamiyat hayoti barcha jabhalarining jadal rivoji esa boshqaruv madaniyatining darajasiga bevosita bog'liq. Shuning uchun ham zamonaviy rahbar har qanday zaruriy axborotni rasmiy – ish tilining tegishli shakllarida bemalol ifodalay olishi, idoraviy ish yuritish malakalarini puxta egallagan bo'lishi zarur.

O'zbek hujjatchiligini shakllantirish va takomillashtirishdagi eng muhim va dolzarb masalalardan biri hujjatlarning tili va uslubi masalasidir. Hujjat tayyorlash va rasmiylashtirishda, eng avvalo, o'zbek tilining barcha asosiy qonuniyatlari va qoidalarini ma'lum darajada tasavvur etish zarur. Har bir rahbar, boshqaruv muassasalarining xodimlari, umuman, faoliyati ish qog'ozlarini tuzish bilan bog'liq kishi o'zbek tilining imlosini, tinish belgilari va uslubiy qoidalarini egallagan bo'lishi kerak. Busiz bugungi taraqqiyotimiz talablariga javob beradigan aniq, lo'nda va teran mantiqli hujjatchilikni yaratib bo'lmaydi.

Hisob-kitoblarga qaraganda, boshqaruv sohasidagi xizmatchilar o'z ish vaqtlarining 80 foizgacha qismini hujjatlashtirish ishiga sarflar ekan. Mazkur xodimlar o'zbek tili qonuniyatlaridan yaxshi xabardor bo'lmasa, ish vaqtlarining 100 foizini bu ishga sarflaganlarida ham ijobiy natijaga erishish qiyin.

Ish hujjatlarida har doim rasmiylik ma'nosi ustun turadi. Tildagi rasmiy uslub uchun xos bo'lgan so'zlar va qoliplashgan barqaror iboralar qat'iy odat tusiga kirib qolgan shakllar (qurilmalar) hujjatlar tiliga xos leksik-grammatik xususiyatlar hisoblanadi. Masalan, *“muhokama qilindi”*, *“zimmasiga yuklansin”*, *“qaroriga muvofiq ravishda”*, *“ma'lumot uchun qabul qilinsin”*, *“ruxsat berishingizni so'rayman”*, *“ishonch bildiramam”* kabi. Bunday qoliplashgan birikmalar matnga rasmiylik belgisini kiiyadi. Qoliplashgan birikmalarni o'rganish va yodda saqlash hujjatlar tayyorlash jarayonini tezlashtiradi.

Sirdan qaraganda, hujjat tayyorlash juda oson ko'rinadi, lekin har bir hujjatning o'ziga xos xususiyati – zaruriy qismlari, lisoniy tabablari bor.

1. Hujjatlarning aksariyati A4 formatdagi qog'ozda tayyorlanadi, umumiy tarzda qabul qilingan shaklda va ma'lum tartibda tuziladi.

2. Hujjatning yaxlit va uzluksiz matni uni tusunishni qiyinlashtiradi, shuning uchun matnni mazmun jihatdan abzas (xat boshi) larga bo'lish maqsadga muvofiq.

3. Ish hujjatlarida yakka shaxsga murojaat qilinganda “Siz” kishilik olmoshi bosh harf bilan yoziladi.

4. Sonlar ish hujjatlarida raqamlar bilan yozitadi. Pul bilan bog'liq hujjatlarda (dalolatnoma, ishonchnoma, tilxat) – raqamlar va qavs ichida so'zlar bilan ifodalanadi.

5. Tartib son arab raqami bilan ifodalanganda -nchi (-inchi) qo'shimchasi o'mida chiziqcha qo'yiladi: 2-kurs, 3-chorak. Tartib sonni rim raqami yordamida ifodalashda chiziqcha qo'yilmaydi, biroq o'qilganda -nchi (-inchi) tarzida talaffuz qilinadi: II kurs, III chorak.

6. Tartib sonlar arab raqami bilan ifodalanib, sanani bildirsa, imlo qoidalariga ko'ra chiziqcha qo'yiladi: 2016-yil 6-sentabr. Shuningdek, hujjatning sanasini 06.09.16. tarzida ifodalash ham mumkin.

7. Hujjatlarni imzolashda o'rnatilgan qoidalariga rioya qilish lozim: avval hujjatni imzolaydigan mansabdor shaxsning lavozimi, maxsus unvoni, so'ngra ismi va familiyasi yozilgan hamda imzo qo'yiladi.

8. Hujjatlarda qisqartmalarni qo'llash ularning hajmi qisqarishiga va ulardagi ma'lumotlarni qabul qilishni tezlashtirishga yordam beradi.

Hujjatchilikda imlo qoidalariga alohida, tinish belgilaridan foydalanishga alohida e'tibor qaratmoq lozim.

Har bir hujjatning nomi matn tarkibida atoqli ot sifatida bosh harf bilan boshlanib, undan keyin nuqta qo'yilmaydi. Qolgan o'rinlarda hujjat nomlari kichik harf bilan yoziladi.

Hujjat tayyorlashda quyidagilarga alohida e'tibor berish talab etiladi:

1) har bir hujjatni tuzishda uning zaruriy qismlariga qat'iy rioya qilinishi lozim, ya'ni zaruriy qismlarning o'rin almashinuviga yo'l qo'yilmaydi; 2) har kim o'z bilganicha hujjat to'lg'izishiga ruxsat berilmaydi; 3) hujjatlardan ariza, tarjimai hol, tushuntirish xati, shaxsiy ishonchnoma, ba'zan hisobot, bildirishnoma, bildirgi ham hujjat to'ldiruvchining o'z dastxatida yoziladi; qolgan hujjatlar esa turli yozuv uskunalar vositasida yozilishi mumkin; 4) hujjatlar matnida tuzatish va o'chirishga yo'l qo'yilmaydi, bunday hujjatlar haqiqiylikni yo'qotadi, ya'ni qalbaki hisoblanadi. Alohida ahamiyatga ega hujjatlar to'ldirilganda hujjat to'ldiruvchining imzosi muassasa, xo'jalik yoki notarial idoralar tomonidan tasdiqlanishi shart.

Ish yuritish hujjatlari qo'llanish doirasi, maqsad va vazifalariga ko'ra to'rt guruhga bo'linadi:

1. Tashkiliy hujjatlar (guvohnoma, yo'riqnoma, nizom, shartnoma va boshqalar)

2. Farmoyish hujjatlari (buyruq, ko'rsatma, farmoyish)

3. Ma'lumot-axborot hujjatlari (ariza, bayonnoma, dalolatnoma, ishonchnoma, tavsifnoma, tarjimai hol, tilxat, tushuntirish xati, e'lon va boshqalar)

4. Xizmat yozishmalari (taklifnoma, telegramma, xatlar).

Ish yuritish hujjatlarining har bir turi o'ziga xos nutqiy qoliplarga ega. Masalan, xizmat yozishmalarida quyidagi qoliplar ko'proq uchraydi:

1) «Sizga ...ni ma'lum qilaman(miz) // bildiraman(miz) // eslataman(miz)»;

2) «...ga rozilik bildiradi», «kafolat beradi», «qarshi emas» yoki farmoyish hujjatlarda gap kesimlari «... tayinlansin», «topshirilsin» kabi majhul nisbat, III shaxs, buyruq maylidagi fe'llar orqali ifodalanadi.

? Mavzuga oid savollar

1. Hujjatchilikning jamiyat va shaxs hayotidagi o'rmi haqida ma'lumot bering.
2. Ish hujjatlarining dastlabki namunalari qaysi davrlarga tegishli?
3. Ish hujjatlari oldiga qanday talablar qo'yiladi?
4. Ish yuritish hujjatlari qo'llanish doirasi, maqsad va vazifalariga ko'ra qanday turlarga bo'linadi?
5. Elektron hujjatlar haqida ma'lumot bering.

Mustahkamlash uchun mashq va topshiriqlar

1-topshiriq. Berilgan so'zlarning ma'nosini izohlang.

Munshaot, yorliq, patta, noma, chopar, munshiy, farmoni oliy, mirzaboshi, devonbegi, mahkama, nutqiy qolip.

2-topshiriq. Quyidagi so'z va so'z birikmalari ishtirokida gaplar tuzing, fe'llarni hozirgi-kelasi zamon shaklida qo'llang.

Talaba hisoblanmoq, iqtisodchi, lavozimida ishlamoq, yashamoq, ijarada yashagan, tikuvchi, ushlanib qolmoq, taqdim etish uchun, muhandis, universitet ma'muriyatiga, asos, topshirish uchun, qabul qilinmoq, tibbiy ma'lumotnoma, dorishunos, ko'rsatish uchun, oylik maoshi, ijtimoiy ta'minot bo'limiga. . Hujjat namunalari bilan ishlas

3-topshiriq. Matnda tushirib qoldirilgan qo'shimchalarni to'g'ri qo'ying va daftaringizga ko'chiring.

**"Sharq ziyokori" kitob do'koni
direktori A.S.Jalilovga**

Biz... universitetimiz ... ajratilgan umumiy qiymati... to'lab olish sharti bilan "O'zbekiston" nashriyoti... chop etilgan "O'zbek tilining izohli lug'ati" ... 10 (o'n) nusxa jo'natishingiz... so'raymiz.

Rektor (imzo) (F.I.SH.)

Bosh hisobchi (imzo) (F.I.SH.)

4-topshiriq. Mavzu yuzasidan olingan bilimlarni "Blis-so'rov" metodi orqali mustahkamlang.

"Blis-o'yin" usuli

To'g'ri javob	Xato javob	Baho	Hujjat rekvizitlarining asosiy turlari

8 ta to'g'ri javob - "a" bal
6-7 ta to'g'ri - "yarim"
5 ta to'g'ri - "qoraqari"

"Bils-o'yin" usuli

To'g'ri javob	Xato javob	Baho	Hujjat tayyorlashda nimilarga e'tibor berish kerak?

8 ta to'g'ri javob - "a" lo'
 6-7 ta to'g'ri - "yakshi"
 5 ta to'g'ri - "qoniqarli"

5-topshiriq. Qavs ichidagi savollar yordamida kerakli so'z va so'z birikmalarini zarur kelishik qo'shimchalari bilan qo'llang. Gaplarni daftaringizga yozing.

1. Talabalar (qayerdan?) qaytishdi. 2. Buxgalteriya kafedrasini mudiri G. Rahimov (qayerdan?) qaytdi. 3. Talabalar (qayerga?) jo'natildi. 4. Iqtisodchi (qayerga?) jo'natildi. 5. Talabalar ishlab chiqarish amaliyotini (qayerda?) o'tashdi. 6. Iqtisod fakulteti talabalari (qayerda?). 7. Iqtisod fakulteti binosida (nima?) o'tkazildi.

Mavzuga oid testlar

- Hujjatlar tuzilishiga ko'ra nechta turga bo'linadi?
 A) ichki va tashqi hujjatlar   B) sodda va murakkab
 C) namunaviy va qolipli   D) rasmiy va shaxsiy
- Davlat tomonida chiqariladigan qonun va farmoyishlar nechanchi shaxs nomidan yoziladi?
 A) I shaxs   B) II shaxs   C) III shaxs
 D) Bunday hujjat turlari shaxssizlik xususiyatiga ega bo'ladi.
- Tashkiliy hujjatlarga qaysilar kiradi?
 A) buyruq, buyruqdan ko'chirma, farmoyish, ko'rsatma
 B) ariza, bayonnoma, bildirishnoma, dalolatnoma
 C) guvohnoma, yo'riqnoma, nizom, shartnoma
 D) adres, taklifnoma, xatlar, telegramma
- Qaysi uslub uchun frazeologik birikma ishlatilishi xos emas?
 A) ilmiy va rasmiy   B) badiiy va rasmiy
 C) ilmiy va badiiy   D) so'zlashuv va ilmiy
- Hujjatlar matni qanday talablarga asosida ko'riladi?
 A) xoslik, aniqlik   B) ixchamlik, lo'ndalik
 C) mazmuniy to'liqlik   D) barcha javoblar to'g'ri
- Qonun matnlari, farmonlar, buyruqlar, ariza, hujjatlar qaysi uslubda yoziladi?

A) badiiy uslub B) so'zlashuv uslubi C) ilmiy uslub D) rasmiy uslub

7. Muassasa yoki ayrim shaxslar faoliyati bilan bog'liq biron-bir sodir bo'lgan voqea, hodisa, ish-harakatni yoki mavjud holatni tasdiqlash, unga guvohlik berish maqsadida bir necha kishi tomonidan tuzilgan hujjat-bu...

a) tilxat b) tushuntirish xati s) bildirgi d) dalolatnoma

8. Farmoyish hujjatlari guruhiga qanday hujjatlar kiradi?

A) guvohnoma, yo'riqnoma, dalolatnoma

B) buyruq, ko'rsatma, farmoyish

C) farmoyish, ariza, bayonnoma

D) hisobot, buyruq, dalolatnoma

9. Ma'lumot-axborot hujjatlar guruhiga qaysi hujjatlar kiradi?

A) ariza, bayonnoma, bildirishnoma, dalolatnoma

B) e'lon, hisobot, buyruq, ariza

C) guvohnoma, hisobot, tilxat, buyruq

D) ma'lumotnoma, shartnoma, e'lon, vasiyatnoma

10. Hujjat matni qaysi shaxs tilidan yoziladi?

A) 1, 2 B) 2, 3 C) 1, 3 D) 2, 1

15-MAVZU. ISH YURITISH HUJJATLARI TURLARI

Reja:

1. Ish yuritish hujjatlarining tuzilishga ko'ra turlari.
2. Hujjatlar mazmuniga ko'ra turlari.
3. Mazmun bayonining shakli jihatidan hujjat turlari.
4. Hujjatlarning tegishlilik jihatiga ko'ra turlari.
5. Hujjatlarning tayyorlanish xususiyatiga ko'ra turlari.
6. Hujjatlardagi zaruriy qismlar (rekvizitlar) va ularni rasmiylashtirish.

Tayanch so'z va iboralar: hujjat turlari, uzluksiz faoliyat, ish yuritish, til, nutq uslublari, sodda va murakkab hujjatlar, hujjatlarning o'ziga xos xususiyatlari, ishonchnoma, tushuntirish xati, tilxat, tilning lug'at tarkibi, so'z boyligi, xizmat yozishmalari.

Har qanday hujjat muayyan axborotni u yoki bu tarzda ifodalash uchun xizmat qiladi, demak, har qanday hujjatdagi birlamchi va asosiy unsur — bu tildir.

Hujjatlarning sof o'zbek tilidagi yagona andazalarini yaratish, ular bilan bog'liq atamalarning bir xilligiga erishish borasida ish olib borish lozim. Mukammal va oqilona tashkil etilgan hujjatchilik har qanday idoradagi ish yuritishning asosi hisoblanadi.

Hujjatshunoslikda hujjatlar bir necha jihatlariga ko'ra tasnif qilinadi. Tasniflashda mutlaqo bir xil guruhlashtirish mavjud bo'lmasa-da, har qalay, ularni bir qadar yagonalashgan holda guruhlashtirish mumkin.

Hujjatshunoslikdagi ana shu an'anaga ko'ra ish yuritishdagi hujjatlar, eng avvalo, tuzilish o'rni ko'ra tasnif qilinadi. Bu jihatdan **ichki va tashqi hujjatlar** farqlanadi. *Ichki hujjatlar* ayni muassasaning o'zida tuziladigan va shu muassasa ichida foydalaniladigan hujjatlardir, muayyan muassasaga boshqa tashkilot yoki ayrim shaxslardan keladiganlari esa *tashqi hujjatlar* hisoblanadi.

Hujjatlar mazmuniga ko'ra ikki turli bo'ladi: 1) **sodda hujjatlar** muayyan bir masalani o'z ichiga oladi; 2) **murakkab hujjatlar** ikki yoki undan ortiq masalani o'z ichiga oladi.

Mazmun bayonining shakli jihatidan **xususiy, namunaviy va qolipli** (yoki trafaretli) hujjatlar farqlanadi.

Xususiy hujjatlariga fuqarolardan kelib tushgan ariza va shikoyatlar, ularning asosida olib boriladigan xizmat yozishmalari misol bo'ladi. Ular aksariyat hollarda ayni bir vaziyat va holatni izohlab, tushuntirib berish maqsadida yoziladi.

Namunaviy hujjatlar sirasiga ish yuritish sohasiga oid hujjatlarning aksariyati, ya'ni har bir tashkilot va uning bo'linmalari uchun zaruriy bo'lgan bildirgi, xizmat ma'lumotnomasi, tavsifnoma, majlis bayoni kabi belgilangan tartibda tuziladigan hujjatlar kirad.

Qolipli hujjatlar, odatda, oldindan tayyorlangan bosma ish qog'ozlariga yoziladi, bunday hujjatlarda ikki turli axborot aks etadi, ya'ni *o'zgarmas* (oldindan tayyor bosma matnda ifodalangan) va *o'zgaruvchi* (hujjatni tuzish paytida yoziladigan) axborotlar; shuning uchun bu tur hujjatlarga nisbatan ko'pincha «yozmoq» emas, balki «to'ldirmoq» so'zi ishlatiladi. Shu o'rinda aytish kerakki,

hujjatlarning qolipli turlari doirasini kengaytirish – ish yuritishni takomillashtirishdagi maqbul yo'llardan biridir. Chunki bu tadbir hujjat matnlarini bir xil qilish va hujjat tayyorlash uchun ketadigan vaqt hamda mehnatni anchagina tejash imkoniyatini beradi. Qolipli hujjatlar sirasiga, masalan, ish haqi yoki joyi haqidagi ma'lumotnomalar, ayrim dalolatnomalar, xizmat safari guvohnomalari va boshqa ko'plab hujjatlarni kiritish mumkin.

Hujjatlar tegishlilik jihatiga ko'ra, xizmat yoki **rasmiy hujjatlar** va **shaxsiy hujjatlar**ga ajratiladi. *Xizmat hujjatlari* tayyorlanishiga ko'ra, muassasa yoki mansabdor shaxslarga tegishli bo'lsa, *shaxsiy hujjatlar* yakka shaxslar tomonidan yozilib, ularning xizmat faoliyatlaridan tashqaridagi yoki jamoat ishlarini bajarish bilan bog'liq masalalarga tegishli bo'ladi (masalan, shaxsiy ariza, shikoyat va h.k.).

Hujjatlarning tayyorlanish xususiyati va darajasi ham benihoya muhim. Bu jihatiga ko'ra hujjatlar quyidagicha tasniflanadi: **qoralama**; **asl nusxa**; **nusxa**; **ikkinchi nusxa (dublikat)**, **ko'chirma**. Aksar hujjatlar dastlab *qoralama* nusxada tayyorlanadi, bu hujjat muallifi, ya'ni tayyorlovchining qo'lyozma yoki kompyuterda ko'chirilgan dastlabki nusxasidir. Bu nusxa tuzatilib, qayta ko'chirilishi mumkin. Aytish joizki, qoralama hujjat huquqiy kuchga ega emas. *Asl nusxa* har qanday hujjatning asli, birinchi rasmiy nusxasidir. Asl nusxaning aynan qayta ko'chirilgan shakli *nusxa* deb yuritiladi, odatda, o'ng tomonidagi yuqori burchagiga «Nusxa» degan belgi qo'yiladi. Hujjatchilikda, shuningdek, aynan (faksimil) va erkin nusxalar ham farqlanadi. *Aynan nusxa* asl nusxaning barcha xususiyatlarini – hujjat zaruriy qismlarining joylashishi, mavjud shakliy belgilar (gerb, yumaloq muhr, to'rtburchak muhr, nishon kabi), matndagi bosma, yozma harf shakllari va shu kabilarni aniq va to'liq aks ettiradi, masalan, fotonusxani yoki kompyuterda chiqarilgan nusxani shu tur hujjatlar qatoriga kiritish mumkin. Erkin nusxada esa hujjatdagi axborot to'la ifodalansa-da, bu nusxa tashqi xususiyatlari jihatidan bevosita asliga muvofiq kelmaydi, ya'ni erkin nusxada asl nusxadagi muhr o'rniga «muhr» deb, imzo o'rniga «imzo» deb, gerb o'rniga «gerb» deb yozib qo'yiladi va h.k. Ba'zan muayyan hujjatga emas, balki uning bir qismiga ehtiyoj tug'iladi. Bunday hollarda hujjatdan nusxa emas, balki *ko'chirma* olinadi (masalan, bayonnomadan ko'chirma, buyruqdan ko'chirma va h.k.). Nusxa va ko'chirmalar, albatta, notarius, kadrlar bo'limi, «QR» kod, elektron raqamli imzo va shu kabilar tomonidan tegishli tartibda tasdiqlangan taqdirdagina huquqiy kuchga ega bo'ladi. Asl nusxa yo'qolgan hollarda hujjatning ikkinchi nusxasi beriladi, ikkinchi nusxa asl nusxa bilan bir xil huquqiy kuchga egadir.

Rekvizit deb hujjatni rasmiylashtirishning majburiy elementiga aytiladi. Rekvizitlar hujjatda qat'iy tartibda joylashtiriladi. Bu hujjatning huquqiy kuchini ta'minlaydi. Hujjat rekvizitlarining asosiy turlari quyidagilardir:

1. O'zbekiston Respublikasining gerbi.
2. Vazirlik yoki yuqori idoraning nomi.
3. Tashkilot yoki muassasa nomi.
4. Tarkibiy tarmoqning nomi.
5. Aloqa muassasasining shartli raqami (indeksi), tashkilot manzili, telefon raqami, faks raqami.

6. Elektron pochta manzili.
7. Matn sarlavhasi.
8. Sana.
9. Hujjatga beriladigan shartli raqam (indeks).
10. Kelgan hujjatning sanasi va shartli raqamiga havola.
11. Tuzilgan yoki nashr qilingan joyi.
12. Hujjat loyahasini tayyorlagan bo'linmaning shartli raqami.
13. Hujjatni oluvchi (adresat).
14. Tasdiqlash ustxati.
15. Munosabat belgisi (rezolutsiya)
16. Hujjat turining nomi.
17. Nazorat haqida qayd.
18. Matn.
19. Ilova mavjudligi haqida qayd.
20. Imzo.
21. Kelishuv ustxati.
22. Rozilik belgisi (viza).
23. Muhr.
24. Nusxaning tasdiqlanishi haqidagi qayd.
25. Ijrochining familiyasi va telefon raqami.
26. Hujjatning bajarilganligi va uni uning hujjatlar yig'majildiga yo'naltirilganligi haqidagi qayd.
27. Axborot ichki serverga joylashtirilganligi haqidagi qayd.
28. Hujjat kelib tushganligi haqida qayd.

Keyingi yillarda hujjatlarning elektron shakldagi nusxalarini O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi – «lex.uz»ga joylashtirish amaliyoti shakllandi. Unda O'zbekiston Respublikasi miqyosida amal qiladigan qonun, farmon, qaror, farmoyish, kodeks, nizom, yo'riqnom, uslubiy ko'rsatma, dastur, buyruq, ro'yxat, doktrina, deklaratsiya va yana boshqa ko'plab hujjatlar elektron shaklda joylashtirilgan. Mazkur tizimning joriy qilinishi aholining huquqiy ongini o'stirish bilan birga, istalgan joyda kerakli hujjat namunalari bilan tanishish imkonini bermoqda.

Idoraviy me'yoriy-huquqiy hujjatning matni A4 formatdagi qog'oz varag'ining bir tomonida masshtab kichraytirilmagan holda joylashishi lozim. Qoida tariqasida, standart varaq 1,2 qator oralig'ida («множитель») yozilishi lozim; har bir bet: yuqoridan va pastdan 2 sm, chapdan 3 sm, o'ngdan 1,5 sm hoshiyaga ega; xatboshi besh-olti belgiga teng va bir xilda bo'lishi lozim. Matnni kompyuter vositasida bosib chiqarishda «Times New Roman» 12 o'lchamli shriftida yoki shunga o'xshash shriftni qo'llagan holda Misrosoft Word matn redaktoridan foydalanish tavsiya qilinadi.

Hujjatlarning aniq turlari (buyruq blankalari, ma'lumotnoma blankalari, dalolatnoma blankalari va b.) bir yilda 200 donadan ko'proq ishlatiladigan bo'lsa, shunday blankalar chiqarishga yo'l qo'yiladi.

Aksariyat hujjatlarni, masalan, dalolatnoma, ma'lumotnoma, ishonchnoma, shuningdek, hisobxona hujjatlarini va boshqalarni tuzish oson bo'lishi uchun ulardagi qolip so'zlar yozilib ko'paytirilgan ish qog'ozlari ham odatda blanka deyiladi. Bulardan farqlash uchun yuqoridagi rasmiy xizmat blankalari «rasmiy ish qog'oz» deb yuritiladi.

? Mavzuga oid savollar

1. Ma'lumot-axborot hujjatlari haqida ma'lumot bering.
2. Tashkiliy hujjatlar sirasiga kiruvchi hujjatlarni sanab o'ting.
3. Xizmat yozishmalari haqida ma'lumot bering.
4. Ish hujjatlari tuzilishiga ko'ra qanday turlarga bo'linadi?
5. Elektron hujjatlar haqida qanday ma'lumotga egasiz?

Mustahkamlash uchun mashq va topshiriqlar

1-topshiriq. Quyida qavsda berilgan so'zlarga tegishli kelishik qo'shimchalarini qo'shing. Kelishiklarning nomini ayting.

(Soli Akbarov) arizasi kafedra yig'ilishida ko'rib chiqildi. (Men) ishga qabul qilishini so'rab (fermer xo'jaligi raisi) murojaat qildim. (Men) iltimosimni inobatga olsa kerak deb o'ylayman. 1-kurs talabasi Aliyeva Kamola (talabalar uyi) joy berishini so'rab, fakultet kasaba uyushmasi (tashkiloti) murojaat qildi. Aliyeva Kamola iqtisodiyot (fakulteti) o'tkazishini so'rab, (rektor) ariza yozdi. (Ariza) tegishli hujjatlarni ilova qildi.

2-topshiriq. Quyidagi nutqiy qoliqlar ishtirokida gaplar tuzing.
qabul qilishingizni so'rayman, ozod etishingizni so'rayman, ruxsat berishingizni so'rayman, buyruqqa asosan, betobligim tufayli

3-topshiriq. Quyidagi so'zlarni zarur grammatik shakllarga qo'yib, rasmiy uslubga xos gaplar tuzing.

eshitmoq, qaror qilmoq, ma'lumot bermoq, bo'lim boshliqlari, tavsiya qilmoq, faol ishtirok etmoq, hurmatli, guruh rahbari, tashrif buyurmoq, qonunga binoan, ilova qilmoq, nazorat qilmoq, kasaba uyushmasi, javob yozmoq, navbatchilik qismi, taklif kiritmoq, ruxsat bermoq

4-topshiriq. Quyida berilgan ariza va tushuntirish xati namunasiga e'tibor bering, zaruriy qismlar joylashishini yodda saqlang.

Samarqand davlat veterinariya meditsinasi,
chorvachilik va biotexnologiyalar universiteti
Iqtisodiyot fakulteti dekani

A. Aliqulovga 2-bosqich talabasi
Sobir Mahmudovdan

ARIZA

Kasalligim tufayli qishki imtihon va sinovlarni o'z vaqtida topshira olmadim. Shu sababli imtihon va sinovlarni topshirishga ruxsat berishingizni so'rayman.

Arizamga kasalligim haqidagi tibbiy ma'lumotnoma ilova qilindi.

(sana) (imzo) S.Mahmudov

Samarqand davlat veterinariya meditsinasi,

chorvachilik va biotexnologiyalar universiteti
Iqtisodiyot fakulteti dekani
A. Aliqulovga 2-bosqich talabasi
Asad Valiyevdan

TUSHUNTIRISH XATI

Surxondaryo viloyatida bir necha kun transport qatnovi uchun qulay ob-havo sharoiti bo'lmaganligi sababli 2023-yilning 28-29-fevral kunlariga belgilangan mashg'ulotlarga yetib kela olmadim. Fanlar bo'yicha o'tilgan mavzularni o'zlashtirib olishga va'da beraman.

(sana) (imzo) A. Valiyev

5-topshiriq. Bayonnomaning "Ish yuritish" kitobidan olingan tavsifi bilan tanishing va bayonnoma namunasini yarating.

Turli yig'ilish, kengash va boshqa tur anjumanlarning borishini, majlis qat nashchilarining chiqishlari va ular qabul qilgan qarorlarni aniq, siyiq holda qayd qiluvchi rasmiy hujjat. U voqelikning o'rni, vaqti va holati haqida ma'lumot berish bilan birgalikda, qarorlarning to'g'ri qabul qilinganligini tekshirish va ularning bajarilishini nazorat qilishga imkon beradi. Doimiy ish ko'ruvchi organlar (ilmiy kengash, hay'at va boshqalar), shuningdek, vaqtinchalik ish ko'ruvchi organlar (konferensiyalar, yig'ilishlar, anjumanlar, komissiyalar) faoliyatlarida, albatta, bayonnoma yozilishi kerak. Bayonnomaning yozilishini tashkil qilish kotibning asosiy vazifalaridan biridir. Bayonnoma turli organlar ning doimiy kotiblari tomonidan tuziladi va rasmiylashtiriladi. Vaqtinchalik ish ko'ruvchi organlar majlislarida esa yig'ilish jarayonida saylangan kotib aynan shu ishni bajaradi. Bayonnomada o'z aksini topgan axborotlarning aniqligi uchun butun mas'uliyat va javobgarlik majlis raisi va kotibi zimmasiga yuklatiladi.

Mavzuga oid testlar

1. Hujjatlar tayyorlanish xususiyatiga ko'ra qanday bo'ladi?

A) qoralama, asl nusxa, nusxa, ikkinchi nusxa, ko'chirma

B) asl nusxa, ikkinchi nusxa

C) qoralama, asl nusxa, nusxa, ko'chirma

D) hujjatlar asl nusxada bo'lib, zarurat tug'ilganda nusxa olinadi

2. Qaysi hujjatda xodimning ijobiy va salbiy xislatlari ko'rsatiladi?

a) bildirgi b) tushuntirish xati s) tavsifnoma d) tarjimai hol

3. Qaysi javobda hujjatga aloqador bo'lmagan qismalar keltirilgan?

A) hujjatning nomi, ilova mavjudligi haqidagi qayd

B) sarlavha, tasdiqlovchi imzo, muhr

C) tasdiqlash ustxati, shartli raqam (indeks), sana

D) hujjat matnini izohlashga ko'mak beruvchi grafik shakllar va rasmlar

4. Hujjatga aloqador bo'lmagan hukmni aniqlang.

A) shaxsning hayoti davomidagi faoliyatini qayd etib boruvchi yozma vosita-rasmiy

- B) xabar beruvchi yoki buyuruvshi yozma vosita
C) barcha hukm to'g'ri
D) munosabatlarni ifodalovshi va qayd etuvchi rasmiy vosita
5. Ish qog'ozlari qanday yoziladi?
A) qisqa, ravon, aniq va mantiqli bayon etiladi
B) hujjatning nomi yoki sarlavha to'lig'icha bosh harflar bilan yoziladi
C) matn I shaxs yoki III shaxs tilidan yoziladi
D) Barcha javoblar to'g'ri
6. Tarixiy hujjatlar berilgan qatorni toping.
A) kafolat xati, bayonnoma, tuzilma
B) yo'riqnoma, nizom, da'vo xati
C) farmoyish, ko'rsatma, bildirishnoma
D) tilxat, farmon, bitim, patta
7. Iltimos, taklif yoki shikoyat mazmunida yoziladigan hujjat nomi nima?
A) ariza B) ma'lumotnoma C) ishonchnoma D) bildirishnoma
8. Jamiyatning barcha a'zolari yozishi mumkin bo'lgan hujjat turlarini belgilang.
A) ma'lumotnoma, ariza, e'lon
B) tushuntirish xati, tilxat, hisobot
C) ishonchnoma, tilxat, ariza
D) bildirishnoma, e'lon, tavsiyanoma
9. Qaysi hujjat turi kun tartibi, qaror kabi qismlardan iborat?
A) dalolatnoma
B) bayonnoma
C) farmoyish
D) hisobot
10. Hujjat turlaridan qay biri huquqiy kuchga ega emas?
A. asl nusxa B. nusxa D. qoralama hujjat E. ko'chirma

“O‘zbek tilining sohada qo‘llanishi” fanidan rejalashtirilgan talabalar mustaqil ta‘limi mavzulari va bajarish shakli

№	Mustaqil ta‘lim mavzulari	Amalga oshirish mexanizmi	Soat
1	Matn turlari va tarkibi	Namunalar tayyorlash	2
2	Hujjatlik tarixi va rivojlanishi	Ma‘ruza tayyorlash	2
3	Xizmat yozishmalariga namunalar yaratish (tushuntirish xati, kafolat xati, tilxat)	Namuna yaratish	2
4	Ish hujjatlari namunalarini yaratish (ariza, bildirgi, tarjimayi hol)	Namuna yaratish	2
5	“Yoshlar – innovatsion g‘oyalar tashabbuskori” mavzusida ko‘rgazmali material tayyorlash	Ko‘rgazmali qurol tayyorlash	2
6	Dunyoning mashhur universitetlaridan biri haqida referat tayyorlash	Referat tayyorlash	2
7	Til va terminologiya. Mutaxassislik atamaları lug‘atini yaratish.	Atamaları imlo qoidalariga mos yozish va izohlash	2
8	Badiiy asar mutolaasi (“Chol va dengiz”, “Qiyomat”, “Yovvoyi yo‘rg‘a”, “Qorako‘z majnun”, “Ot kishnagan oqshom”). Asar taassurotlari asosida fikr va mulohazalarini bayon qilish.	Istalgan shaklda taqdimot tayyorlash	2
9	Sohaga oid ilmiy matn tuzish	Mustaqil ta‘lim daftariga matn namunasini yozish	2
10	A. Qahhor hikoyalari tili	Asardagi turg‘un birikma (ibora)lar qo‘llanilishiga misollar keltirish	2
11	Ixtiyoriy sohaga oid matn tanlab, uni tahlil qilish	Matn mazmunini organayzerlar orqali ifodalash	2
12	Egallayotgan sohagiz bo‘yicha ilmiy maqola yozish	Maqola yozish	2
13	“Mutaxassisning odobi va nutqi” mavzusida dialogik matn yaratish	Dialog tuzish	2
14	Hozirgi o‘zbek imlosi haqidagi mulohazalarigiz	Shaxsiy fikr-mulohazalarni daftarda bayon etish	2
15	O‘zbek tili leksikasining boyish manbalari. Sohaga oid o‘z va o‘zlashgan so‘zlar tasnifi.	Daftarga o‘zlashma so‘zlar izohini yozish	2

GLOSSARIY

Atamaning o'zbek tilida nomlanishi	Atamaning rus tilida nomlanishi	Atamaning ingliz tilida nomlanishi	Atamaning izohi
Adabiy til	Литературный язык	Literary language	umumxalq tilining ishlangan, sayqal berilgan, ma'lum bir me'yorga solingan shakli
Atama	Термин	Term	termin, fan-texnika, kasb-hunarga oid bir ma'noli so'z
Gap	Предложение	Sentence	muomalaning eng kichik birligi, mazmun va grammatik jihatdan shakllangan, nisbiy tugallangan fikr
Grafika	Графика	Graphics	tilshunoslikda yozuvni o'rganadigan bo'lim
Sheva	Диалект	Dialect	ma'lum bir hududdagina ishlatiladigan so'zlar
Fonetik yozuv	Фонетическое письмо	Phonetic writing	tovush o'zgarishiga uchragan so'zlarning yozilishi
Nutq	Речь	Speech	fikri so'z orqali ifodalash qobiliyati, mahorati
Abzas	Абзац	Paragraph	xat boshi, satr boshi
Tezis	Тезис	Thesis	ilmiy asar, maqola, ma'ruza va shu shakldagi asosiy g'oyalarning qisqacha ifodasi
Termin	Термин	Term	umumadabiy tilning maxsus vazifa bajaruvchi bir turi bo'lib, ishlab chiqarish, fan va texnika tiliga mansub lisoniy birlik, bir so'z yoki birikmadir
Terminologiya	Терминология	Terminology	muayyan fanning tushunchalar tizimi bilan o'zaro munosabatda bo'lgan terminlar jami sifatida ta'riflanadi. Terminologiya – fan-texnika, ishlab chiqarishning xilma-xil soha va terminlar majmui, ya'ni yig'indisidir. Masalan, matematika terminologiyasi, tibbiyot terminologiyasi, iqtisodiyot terminologiyasi va boshqalar
Terminologik tizimni tartibga solish	Упорядочение системы терминологии	Regulating terminology system	terminlarni to'plash, sistemalashtirish, ilmiy nuqtai nazardan tadqiq etish
Semantik yoki leksik-semantik yo'l bilan yasash	Словообразование семантически м, лексико-семантически м путем	Organizing by semantic or lexical-semantic ways	o'zbek tilshunosligida so'z ma'nosining o'zgarishi, ma'noning ko'chishi, polisemantik so'zlarning ba'zi ma'nolari orasidagi bog'lanish uzilib, ayrimlarning maxsuslanishi orqali yangi so'zning hosil bo'lishi

Morfologik usul	Морфологический метод	Morphologic method	leksemalar hosil qilishning keng tarqalgan yo'llaridan biri bo'lib, affikslar orqali so'z yasash
Sintaktik usul	Синтаксический метод	Syntactic method	mustaqil ma'noli ikki va undan ortiq so'zlarni bir-biri bilan grammatik jihatdan birlashtirib ifodalash usuli
Fakt	Факт	Fact	ma'lum bir haqiqatga xizmat qiluvchi manba
Maqola	Статья	Article	nutq, kichik asar. To'plam, jurnal, gazeta uchun yozilgan yoki ularda bosilgan, hajmi katta bo'lmagan ilmiy yoki publitsistik asar
Tahrir	Редактирование	Edit	yozma ishini, asarni tuzatishlar kiritib yaxshilash, tuzatish
Sodda gap	Простое предложение	Simple sentence	bir ega-kesim birligidan iborat gap
Takroriy so'z	Повторное слово	Repeating word	bir so'zning takroridan iborat bo'lgan so'z
Tasviriy ifoda	Изобразительное выражение	Figurative phrasing	so'zni obrazli qilib aytish
Sintaktik birlik	Синтаксическое единство	Syntactic unit	so'z birikmasi, gap, gap bo'lagi
Leksika	Лексика	Lexicon	tildagi barcha so'zlar yig'indisi
Maqol	Пословица	Proverb	Hayotiy tajriba asosida xalq tomonidan yaratilgan, odatda ixcham tugal ma'noga ega bo'lgan, ixcham, obrazli, tugal ma'noli va hikmatli ibora
Esse	Эссе	Essay	erkin kompozitsiyali uncha katta bo'lmagan nasriy asar bo'lib, esseda narsa va hodisalarga yoki shaxsga oid subyektiv fikr bayon qilinadi
Taqriz	Рецензия	Review	adabiy tanqid janri bo'lib, arab tilida ijobiy baho degan ma'noni anglatadi va yangi badiiy, ilmiy yoki ilmiy-ommabop asar tahlili hisoblanadi
Rezume	Резюме	Resume	fransuzcha so'z bo'lib, yozilgan, aytilgan yoki o'qilgan narsaning qisqa holatda aks ettirish, qisqacha xulosa, biror narsaning yakuniy natijasi
Annotatsiya	Аннотация	Annotation	kitob, maqola va boshqalarning mazmuni, ahamiyati haqida qisqacha ma'lumot, qisqacha ta'rif
Xususiy hujjatlar	Частные документы	Private documents	tashkilotlarda matnning o'ziga xosligi, betakrorligi, mazmun bayoni ekin bo'ladigan hujjatlardir
Namunaviy hujjatlar	Образцовые документы	Exemplary documents	boshqaruvning muayyan bir vaziyatlar bilan bog'liq bir-biriga o'xshash va ko'p takrorlanadigan masalalar yuzasidan

			tuzilgan matnlarni o'z ichiga oladigan hujjatlardir
Qoqlipti hujjatlar Manzil	Шаблоны документы Адрес	Model documents Address	odatda, oldindan tayyorlangan bosma ish qog'ozlariga yoziladigan hujjatlardir pochta jo'natmalari (xat-xabar, buyum va pul jo'natmalari kabilar) ustidagi yozuv bo'lib, unda jo'natma yetib borishi zarur bo'lgan joy (qayerga), uni oluvchi shaxs yoki muassasa (kinga) nomi va jo'natuvchi haqidagi ma'lumotlar (jo'natuvchi adresi) ko'rsatiladi
Hisobot	Отчет	Report	muayyan vaqt uchun rejalashtirilgan ish yoki vazifa, topshiriqlarnig bajarilishi, amaliy dolzarb ishlar, xizmat va ilmiy safarlar yakuni haqida ma'lumot beruvchi hujjatdir.
Bayonnoma	Протокол	Protocol	turli yig'ilish, kengash va boshqa tur anjumanlarning borishini, majlis qatnashchilarining chiqishlari va ular qabul qilgan qarorlarni aniq, siqiq holda qayd qiluvchi rasmiy hujjat
Tasdiq xati	Утвердительное письмо	Confirmation letter	ma'lum bir muassasa tomonidan yuborilgan iltimos va so'rovlariga javob tarzida yoziladigan xatlarning bir turi
Ilova xat	Письмо- приложение	Appendix letter	xatni qabul qilib oluvchilarni jo'natiladigan hujjatlar haqida yozma xabarador qilish uchun qo'llanuvchi qisqacha xabar qog'ozi
Axborot xati	Информацион ное письмо	Information letter	ma'lum tashkilot yoki shaxsni amalga oshirilayotgan tadbiridan xabarador qilish
Muloqot	Общение	Communication	kishilar o'rtasidagi faoliyat ehtiyojlaridan kelib chiqadigan bog'lanishlar rivojlanishining ko'p qirrali jarayoni
Kommunikatsiya	Коммуникация	Communication	lotincha "communicatio" so'zidan kelib chiqqan bo'lib umumiy qilmoq, bog'lamoq). Fikr almashuv, aloqa. Haqiqatda konkret nutq sharoiti tinglovchiga so'zlovchi aytayotgan voqea-hodisani tezroq, osonroq tushunishga yordam beradi, kommunikatsiyani tezlashtiradi
Integrallashuv funksiyasi	Функция интегрализации	Function of integration	biznes tashkilotlarining turli xil funksiyalari o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni amalga oshirish
Ichki muloqot	Внутреннее общение	Internal communication	Insonlar tashkilot ichida bir-birlari bilan muloqot qilishlari
Tashqi muloqot	Внешнее общение	External Communication	Tashkilotdagi xodimlar tashkilotdan tashqaridagi shaxslar bilan muloqotlari
Monologik nutq	Монологическая речь	Monologue	(yunoncha monos bir, yakka; logos so'z, nutq) so'zlovchini o'z o'ziga yoki

			o'zgalarga qaratilgan, javob talab qilmaydigan nutqi
Dialogik nutq	Диалогическая речь	Dialogue	Ikki yoki bir necha kishi o'rtasidagi og'zaki muloqot, suhbat
Kontekst	Контекст	Context	lotincha contextus qo'shilish, ulanish, bog'lanish) faqat kontekstgina har bir so'zning konkret ma'nosiga oydinlik kiritadi
Qisqa xabarlar xizmati (SMS)	Сервис коротких сообщений (СМС)	Short message service (SMS)	mobil telefonlar orqali xabarlarni jo'natish va qabul qilish imkoniyati
Telekonferensiya	Телеконференция	Teleconference	ikki yoki undan ko'proq odamlar o'rtasida joylardagi elektron muloqot
Mimik pantomima	Мимическая пантомима	Mimic pantomime	aniq imo-ishora, ma'noli qarash, rag'batlantiruvchi yoki iliq tabassum
Diksiya	Дикция	diction	(lotincha dictio talaffuz qilish) - har bir bo'g'in, tovush, so'zni to'g'ri va aniq talaffuz etishning aniqlik darajasi
Ekstralingvistik omillar	Экстралингвистические факторы	Extralinguistic factors	tilga bog'liq bo'lmagan shart-sharoitlar
Fonetika	Фонетика	Phonetics	tovushlarning paydo bo'lishi va ularning akustik xususiyatini o'rganuvchi tilshunoslik bo'limi
Pedtexnologiya	Педтехнология	Teaching technology	(qadimgi yunon san'at, qobiliyat, so'z, ta'lim) ta'lim texnologiyasi shakllari, usullari, texnik, o'qitish usullari va ta'lim resurslarini maxsus majmui
Verbal muloqot	Вербальное общение	Verbal communication	So'zlar yordamida sodir bo'luvchi muloqot
Noverbal muloqot	Невербальное общение	None-Verbal communication	so'zlarni ishlatmaydigan muloqot turiga taalluqli bo'ladi
Paralingvistik ta'sir	Паралингвистическое влияние	Paralinguistic influence	bu nutqning atrofidagi uni bezovchi, uni kuchaytiruvchi yoki susaytiruvchi omillar
Verbal ta'sir	Вербальное влияние	Verbal influence	bu so'z va nutq orqali ko'rsatiladigan ta'sir
Proksemika	Проксемика	Proxemics	kishilarning muloqot davomida bir-biriga qarab, moslab ish tutishi va oraliq masofani tutishi
Takesika vositalari	Средства такесики	Takesika	silab qo'yishlar, daxldorlik, qo'l berib ko'rishishlar, urib-urib qo'yishlar
Ekstralingvistika	Экстралингвистика	Extralinguistics	G'azab, qo'rqish ancha baland ovoz bilan, qayg'u, g'am-g'ussa, horg'inlik odatda yumshoq pasaytirilgan ovoz bilan bildiriladi
Ovoz modulyatsiyasi	Модуляция звука	Voice modulation	ovozda kuchaygan ta'sirchanlikni rivojlantirilganda, boshqalarning xatti-harakatlarini anglay olishi

Tezaurus	Тезаурус	Thesaurus	muayyan bilim sohasi tushunchalari, terminlarini to'liq tavsiflovchi lug'at yoki ma'lumotlar to'plami
Vibrofon	Вибрафон	Vibrofon	(lot. Vibrato – titramoq, tebratmoq) tovushning mexanik tebranishi va silkinishi
Korporativ kommunikatsiya	Корпоративная коммуникация	Corporate Communication	biron-bir korporatsiya, uyushmaga mansub, birlashma, jamiyatga tegishli aloqa
Lingvistika	Лингвистика	Linguistics	(frans. Linguistique – til) tilshunoslik va til bilimiga oid
Sinonim	Синоним	Synonym	ma'nodosh so'z, ikkita bir xil yoki bir-biriga yaqin tushuncha
Antonim	Антоним	Antonym	qarama-qarshi, zid ma'noli til (nutq) birliklari
Paronim	Пароним	Paronym	talaffuzi yaqin, shakli va ma'nosi har xil so'zlar
Anketa-so'rovнома	Анкетирование	The questionnaire	(fran. Enquete-surishtirish, xabar, ma'lumot olish) tegishli ma'lumot olish, to'plash uchun belgilangan so'roq varaqasi, so'rovнома
Kalka	Калька	Kalka	boshqa tillarga xos bo'lgan so'zlarni o'zgarishsiz o'zlashtirish
Dialektizmla	Диалектизм	Dialecticism	tilshunoslikning xalq lahja va shevalarini o'rganuvchi sohasi, shevashunoslik
Argo	Арго	Argo	tilshunoslikning xalq lahja va shevalarini o'rganuvchi sohasi, shevashunoslik
Metafora	Метафора	Metaphor	so'z yoki iborani o'xshashlik yoki o'xshatishga asoslangan ko'chma ma'noda ishlatish va shunday ma'noda ishlatilgan so'z yoki ibora
Sinekdoxa	Синекдоха	Synecdoche	butun narsani uning qismining nomi bilan, va aksincha, qismni butun narsaning nomi bilan atash
Kanselyarizm	Канцеляризм	Kanselyarizms	rasmiy uslubga xos so'z va birlikmalar
Tovush	Звук	Sound	talaffuz etiluvchi va eshitiluvchi mavhum birlik
Arxaizm	Архаизм	Archaism	hozirda sinonimi ishlatiladigan eskirgan so'zlar

MUNDARIJA

KIRISH	3
1-MAVZU. KIRISH. O'ZBEK TILINING SOHADA QO'LLANISHI FANINING O'RGANISH OBYEKTI, MAQSADI VA VAZIFALARI	5
2-MAVZU. TIL VA YOZUV MASALALARI	17
3-MAVZU. O'ZBEK TILINING IMLO QOIDALARI	25
4-MAVZU. SO'Z VA UNING MA'NOLARI	40
5-MAVZU. SO'ZLARINING SHAKL VA MA'NO MUNOSABATIGA KO'RA TURLARI.....	46
6-MAVZU. TIL VA TERMINOLOGIYA.....	53
7-MAVZU. TERMINLARNING YASALISHI.....	57
8-MAVZU. ADABIY NUTQ USLUBLARI VA ULARNING XUSUSIYATLARI	65
9-MAVZU. ADABIY NUTQ ME'YORLARI.....	72
10-MAVZU. O'ZBEK ADABIY TILIDA TINISH BELGILARINING ISHLATILISHI	81
11-MAVZU. MULOQOT JARAYONI VA UNING KO'RINISHLARI	92
12-MAVZU. NUTQNING XUSUSIYATLARI	104
13-MAVZU. MATN VA UNING KO'RINISHLARI.....	117
14-MAVZU. HUJJAT TURLARI VA ULARNING XUSUSIYATLARI.	123
15-MAVZU. ISH YURITISH HUJJATLARI TURLARI.....	130

Отпечатано в типографии ООО "ARTEX NASHR"140100.
г. Самарканд, ул. Почта 185,
Формат 60x841/16. Гарнитура "Times New Roman". усл. печ. л. 1.98
Тел: +998 (97) 897-80-00

